

HA 1753

MAGYAR KÖNYV- SZEMLE

KÖNYV-ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI
FOLYÓIRAT

REVUE POUR L'HISTOIRE
DU LIVRE ET DE LA PRESSE

99. évfolyam

1983

4

AKADÉMIAI KIADÓ • BUDAPEST

MAGYAR KÖNYVSZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA REVUE DE L'ACADÉMIE HONGROISE

I. OSZTÁLYÁNAK KÖNYV-

DES SCIENCES POUR L'HISTOIRE

ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI FOLYÓIRATA

DU LIVRE ET DE LA PRESSE

99. ÉVF. 1983/4. sz.

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG – COMITÉ DE RÉDACTION

MÁTRAI LÁSZLÓ

(a szerkesztő bizottság elnöke)

KÓKAY GYÖRGY

(felelős szerkesztő)

HAVASI ZOLTÁN

(társzerkesztő)

DÁN RÓBERT

FÜLÖP GÉZA

V. KOVÁCS SÁNDOR

MEZEY LÁSZLÓ

REJTŐ ISTVÁN

TARNAI ANDOR

SZERKESZTŐSÉG – RÉDACTION

1088 Budapest VIII., Múzeum krt. 14–16.

Megjelenik negyedévenként

Trimestrielle

Articles appearing in this journal are abstracted and indexed in HISTORICAL ABSTRACTS and/or AMERICA: HISTORY AND LIFE.

*

Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető bármely postahivatalnál, a kézbesítőknél, a Posta hírlapüzleteiben, a Posta Központi Hírlap Irodánál (PKHI 1900 Bp. V., József nádor tér 1.) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a PKHI 215–96 162 pénzforgalmi jelzőszámára. Előfizetési díj: 100 Ft. Előfizethető és példányonként megvásárolható az Akadémiai Kiadónál, 1054 Bp. V., Alkotmány u. 21. Tel.: 111-010 (pénzforgalmi jelzőszám 215–11 488) és az Akadémiai Könyvesboltban, 1368 Bp. V., Váci u. 22. Tel.: 185-680.

A szerkesztőség legfeljebb 1 ív terjedelmű és az MSZ 9651 szabványnak megfelelő kéziratokat fogad el (egy oldalon 30 sor, soronként 60 leütés, jegyzetek a főszöveg után). A tanulmányok rovatba szánt cikkhez 1 oldal terjedelmű tartalmi kivonatot is kérünk. Különlenyomatok (legkevesebb 100 példány) a Kiadóhoz címzett, de a szerkesztőséghez eljuttatott levélben rendelhetők, a korrekcióra visszaküldésével egyidőben.

„Megegyeztetvén a három kollégiumokat...”

Tótfalusi egyik közművelődési akciójáról

II.

Tanulmányunk első részében szoltunk Tótfalusi Kis Miklós kolozsvári tevékenységének előkészületi szakaszáról (1689–1693), amelynek középpontjában közművelődési programjának kidolgozása és nyomdájának megnyitása volt.¹ Ezt követte kiadói-könyvnyomtatói működésének 1694–1696. évi termékeny szakasza. Bemutattuk, hogy ebben az időszakban sokoldalú tartalmi és filológiai kezdeményezéssel és munkával járult hozzá a kiadványok színvonalának emeléséhez, messze túlhaladva azt, ami a kiadó vagy a nyomdász szokásos kötelezettségéből reá hárult volna.

Közművelődési törekvéseinek sorába tartozott az az akció, amelyet írásunk címe is jelez: a három kollégium (a kolozsvári, az enyedi és a gyulafehérvári) egyezségének tető alá hozása a klasszikus auktorok és a Molnár Gergely-féle latin grammatika, valamint egyéb művek korrigálása és új kiadások sajtó alá rendezése érdekében.

Tanulmányunk első részében a *Dictionariolum Latinò–Hungaricum vulgò Centuria Vocabulorum* c. elveszettnek hitt Tótfalusi kiadvánnyal foglalkoztunk, mint a három kollégium megegyezése révén, Tótfalusi keze alatt 1694-ben létrejött, általa gondozott, javított művel. Ezzel nemcsak Tótfalusi szerkesztői tevékenységének találtuk újabb bizonyítékát, de az ún. marosvásárhelyi töredéknek az 1694. évi, eddig nem ismert kolozsvári Tótfalusi-kiadvánnyal való azonosságára is sikerült fényt deríteni.

*

Ezúttal a három kollégium megegyezésével kapcsolatban említett másik műre, a Molnár Gergely-féle *Elementa Grammaticae Latinae* kolozsvári, Tótfalusi-féle kiadására vonatkozó megállapításainkról kívánunk számot adni.

A három kollégium megegyezésére vonatkozó adatokat írásunk első részében idéztük a *Mentségből*. Emlékeztetjük az olvasót, hogy Tótfalusi már ott különös hangsúllyal sürgette a *Grammatica* korrigálását. A *Mentség* 31. szakaszát Tótfalusi feleletnek szánta azoknak, akik a nyomtatott szöveg „megjobbítására” irányuló tevékenységét kárhoytatták és illetékességét kétségbe vonták. A *Grammatica* vonatkozásában erre így válaszol:

„... A szemébe mernék nézni, a' ki a' Miéink közzül most jobb *Classistának* mondaná magát; ha már ezt ki kell mondanom. Mert nem tsak az, hogy kétszer *absolváltam* a' *Classisokat*, NBányán elsöben, és onnét Enyedre menvén, megint az *Etymológián* kez-

¹ MKsz 1983. 21–31.

dettem ... hanem abban a' *Collegiumban* egynéhány *Proceptor*ákat viselvén, végre Schola Mesterséget három esztendeig Fogarasban, mind az ideig az Abetől fogva az *Orator*áiáig mindennapi bébelődésem az volt. Akkor annyira megrágván, kivált a' *Syntaxis*-ban sok *speculatio*im voltak énnékem, mellyeket most már egybe-szedvén és bővitvén, ugy bótásottam olyan formában-ki a' *Grammaticát*, mellynél (merem mondani) soha *accurátább* a' Ref. Magyarok kezekben nem volt ..."²

Tótfalusi első kiadványai közé tartozott a sok kiadást megért, eredetileg a XVI. században keletkezett Molnár Gergely-féle *Grammatica* új, kolozsvári kiadása. Előszava 1694. szeptember 8-án kelt. Szabó Károly még ismerte és leírta a brassói evangélikus gimnázium példányát RMK II. 1775 alatt.³ Sajnos, ez a példány a második világháború után már nem volt megtalálható. Tótfalusi azonban 1698-ban újra kiadta, ezzel a címmel:

Elementa Grammaticae Latinae, Pro recta Scholasticae Juventutis Institutione, ex praecipuis Grammaticorum praeceptis à Gregorio Molnar contracta. Pòst Multijuga accessione per varios locupletata; praesertim Regulis de Nominum Generibus, Verborum Praeteritis & Supinis, nec-non Quantitate Syllabarum metrò comprehensis aucta. Nunc verò vitiiis innumeris sublatis, superfluis resectis, meliori & Methodò & Compendiò donata. Editio secunda. Claudiopoli, Ex Officina Nicolai Kis de M. Tótfalu. Annò M.DC.XCVIII.

Az 1698. évi kiadás — melynek unikum példányát a göttingeni Universitätsbibliothek őrzi — éppen úgy (4) + 204 lap terjedelmű, mint amit Szabó Károly közöl az 1694. évi kiadás leírásában.⁴ A második kolozsvári, Tótfalusi-féle kiadás tehát változatlan utánnyomásnak látszik. Az előszót is azonos keltezéssel adja meg: Claudiopoli, VI Idus Septembris M.DC.XCIV. Minden okunk megvan rá, hogy az 1698. évi kiadást az elveszett 1694. évi hiteles másának tekintsük abból a célból, hogy segítségével Tótfalusi szerkesztői, átdolgozói tevékenységét körülhatároljuk.

A nyelvtan szerzője, Molnár Gergely 1558-tól a kolozsvári iskola rektora, meghalt 1564-ben. Latin nyelvtanának első kiadását az 1661. évi pataki kiadás előszava is említi: Kolozsvár 1556, Heltai [Hoffgreff] nyomda. Pédányát nem ismerjük.

A több évszázadon át használt és többször átdolgozott *Grammatica* hosszú utat tett meg Tótfalusi kolozsvári kiadásáig. Az RMNy első kötete — példányból nem ismert — három kiadásról tudósít, 1635-ig további két kiadás címleírása és egy töredéké áll rendelkezésre.⁵ Az 1636 és 1700 közötti időből eddig tizenhét kiadás vált ismertté, amelyből kettő elveszett és mindössze három található magyarországi könyvtárakban. (Az adatokat Borsa Gedeon szívességéből közölhetem.)⁶ Feltételezhető, hogy a rendkívüli népszerűséget

² M. Tótfalusi K. Miklósnak ... *Mentsége* ... Kolozsvár 1698; kiad. Tolnai Gábor, Gyoma 1940. 73–74. — Idézeteinkben — mind a magyar, mind a latin szövegekben — a hosszú í-ek helyett technikai okokból rendes s-et alkalmaztunk.

³ Szabó Károly szerint a brassói példánynak nem volt címlapja, de közli az előszó keltét, ami azonos az 1698. évi kiadás előszavának dátumával.

⁴ Az 1698. évi kiadás: Sztripszky II. 2684/232. Mikrofilm OSZK., RMK II. 1921a.

⁵ RMK II. 72 = RMNy I. 136, Kolozsvár 1556, példány nem ismert; — RMNy I. 621, Szeben 1575–1601 között; feltételezett kiadás; — RMNy I. 628, Kolozsvár 1577–1602 között, Heltai, 4 lev. töredék, MTA könyvtára. — Az RMNy II. kötetében: RMNy II. 887, Alvinci P. Péter kiadása, Debrecen 1602, OSZK, RMK II. 318a; — RMNy II. 1049, Debrecen 1613, Martin, OSZK fotokópia; — RMNy II. 1387, Gyulafahérvár 1624–1630 között, 4 lev. töredék, OSZK.

⁶ Magyarországon található: RMK II. 1336, Kassa 1674, MTA Ráth 783; — RMK II. 1466, Kolozsvár 1680, Sárospatak; — RMK II. 1836, Lőcse 1696, OSZK.

élvező nyelvtannak még ennél is több kiadása volt, de az effajta könyvek módjára, nyomtalanul pusztult el. Így például az 1674. évi kassai kiadás címlapján utal a (feltehetően előző) kassai kiadásra, amit Szabó Károly RMK II. 1336 alatt, nem alaptalanul, így vesz számba: „Az ezen címben említett kassai régibb kiadás ismeretlen.”

A nyelvtan fontosabb átdolgozásai: az Alvinci P. Péteré, Debrecen 1602 (RMNy II. 887, teljes példány az OSZK-ban), ez az első, meglévő példányból ismert kiadás; továbbá a tárgyunk nézőpontjából fontos 1661. évi *Pataki Grammatika* (RMK II. 976, nincs ismert példánya) és az 1664. évi, *Enyedi Grammatika* néven emlegetett szebeni kiadás (RMK II. 1041, példánya a brassói Honterus Gemeinde birtokában).

Tótfalusi saját leírása szerint a *Pataki*, illetve az *Enyedi Grammatikához* képest dolgozta át a nyelvtant, és az 1694. évi előszóban megnevezte szerkesztői munkájának e forrásait.

Az előszó megállapításai egybevágnak mindazzal, amit Tótfalusinak a nyelvtanítás egységesítését szolgáló törekvéseivel kapcsolatban a *Mentségből* tanulmányunk első részében idéztünk. Álljon itt a „Typographus ad Candidum Lectorem” című előszó, melynek fordításáért Kulcsár Péternek tartozunk köszönettel.

A nyomdász a jámbor olvasóhoz.

E kiadással nem kis idő és fáradság árán — úgy hisszük — némileg csiszolva nyújtjuk át a Grammatikát. Hogy e teher vállunkra vételét ne tekintsd vakmerőségnek vagy nagyravágyásnak, mindazoknak a véleményéhez és óhajához utasítunk, akik elég tisztán látták és fájlalták, hogy hazánkban a különböző kezek újra meg újra mennyire fokozták a zavart és nehézséget e tudományszakban, és a különböző kiadványok ellentmondó volta mennyi alkalmatlanságot okozott, az orvosságot azonban (ez a mi időnk siralmas végzete) hasztalanul keresték; és mert ezenközben a könyvek hiánya erősen sújtotta az iskolákat, a panasz általános volt, és ez ösztönzött minket a nyomtatás siettetésére. A grammatikai összefoglalást egykor az előttünk híres-neves férfi, *Molnár Gergely úr* készítette el, s néhányan még mindig szeretnének ezzel megelégedni; többen azonban az ő összeállítását a tudomány fontosságához és teljességéhez képest nagyon szűkösnak ítélték, és ezért vagy maguk bővítették ki, vagy szívesen látták és használták volna kibővítve. Az idők folyamán különböző művelt emberek megtették ezt, mindegyikük különféle észrevételekkel, kiegészítésekkel, jegyzetekkel igyekezett gazdagítani és bővíteni a Grammatikát. Mindez eléggé rendszertelen lévén, szinte céltalanul állt össze, végre a híres *sárospataki iskolában* az akkor érvényes kívánalmak szerint mind a módszer, mind a szerkezet tekintetében tökéletesebben szerkesztették meg annyira, hogy aztán azon időkhöz képest eléggé megfelelő Grammatika készült. Mégsem szűnt a tudósok érdeklődése. Megalapítván Erdélyben a híres *nagyenyedi kollégium*, az az időbeli professzorok egyike némi saját kezű változtatással és bővítéssel ott is kiadta ezt, amit aztán Enyedi Grammatikának neveztek. Aztán ugyanezt mások is (alkalmasint azért, mert még mindig voltak hiányosságai) fényre bocsátották, nem kis mértékben, elsősorban a mondatokban bővítve, és terjesztették Erdélyünkben is, de az iskolákhoz alig jutott el. Bár néhány figyelemre méltó részlet akadt benne, mégis, nagyobb részében (távol legyen a becsmérlés!) bármely figyelmes olvasó fölösleges, *tautológia* következtében ismétlődő, a módszerhez nem illő dolgokat találhatott; sőt az effélékből nemcsak jóllakásig, de eszméig elegendő tömeget; végül is, mivel kétségtelen lett, hogy a különböző kiadványok nagyfokú eltérése az iskolákban nem csekély zavart okoz, sokan pedig panaszoktattak és tanakodtak azon, milyen szükséges volna az iskolák általános hasznára összehangolni ezeket a klaszikus auctorokkal, nevezetesen pedig mindezeknek a már elég jól álló kiadásaiából lepárolva összeszedettebben és pontosabban megszerkeszteni a nyelvtant. Midőn ehhez azok közül, akiktől természetesen elvárható lett volna, senki sem fogott hozzá, minket viszont mindenfelől ösztökéltek e kiadás siettetésére, kénytelenek voltunk arra merészkedni, hogy mindazt, ami e munkához szükséges, saját szerény tehetségünk és a grammatikában szerzett jártasságunk csekély mértéke szerint magunk fordítsuk a közhasznóra. Meg kell mondanunk, hogy amikor mindent tüzetesen megvizsgáltunk, bevonva másokat

is, akik ebben (a legnagyobb munkát igénylő mondatokban) a többieknél gyakorlottab-
bak voltak, hogy az elmék összefogása az igazságot fényesebben hozza elő, nemcsak a
legutolsó kiadásban, hanem az összes előzőben is bőségesen találtunk javítani valót. Amit
pedig most nyújtunk, azt készséggel bocsátjuk az őszinte és éles elméjű bíráló ítélete alá
mind a módszert, mind a mások által bőven tárgyalt témák kifejtésének egybehangzó
váltát tekintve, és bízunk abban, hogy Grammatikánkban minden figyelemre méltót
felhasználtunk abból, amit mások másutt a magukéhoz hozzatettek. Az igényes tanítók
meg fogják ítélni, hogy azok közül, amiket nagyobb vagy kisebb betűkkel megkülönböz-
tettünk, miket kell a tanulóknak megtanulásra ajánlani, mik a csak olvasni valók, amik-
kel főlöské az emlékezetet terhelni. Nem tukmáljuk rá ezt az összes hazai iskolára, de
a minden tekintetben kívánatos egység legalább e részbeni megtartása érdekében ajánl-
juk; hiszen a mi nyomdánk is jobban virágoznék és gyümölcsözőnék az iskolák és a haza
közös javára. Üdv. Jámbor Olvasó, és ne gáncsold tisztos törekvéseinket!

Kolozsvárott, 1694. szeptember 8.

Ahhoz, hogy Tótfalusi szerkesztői és emendáló munkájának mibenlétét tisztázhassuk, vissza kell tekintenünk a korábbi kiadásokra és azok átdolgozására, hangsúlyozva, hogy a nyelvtan kiadástörténetének a Tótfalusi-féle kolozsvári megjelenéséig eltelt másfél évszázados fejezetével még kivonatossan sem kívánunk foglalkozni.

Az első, fennmaradt példányból ismert kiadást is éppen csak érintjük: ez az 1602. évi debreceni kiadás, amelynek szerkesztője Alvinci P. Péter (1570 – 1634), azidőben debreceni rektor volt. Átdolgozásáról Debreceni Campensis János, az egyik későbbi kiadás szerkesztője, elismeréssel emlékezik meg: „... pleniori Vir magni nominis D. Petrus Alvinci diligentia, in ipsius auctione, emendatione, correctione, Scholis vel saltem Hungariae non defuit...”

Részletesebben szólnunk a *Pataki* és az *Enyedí grammatikáknak* nevezett kiadásokról, mivel Tótfalusi ezeket nevezi meg a maga kiadása előzményének, 1694. évi előszavában.

A *Pataki grammatika* 1661-ben jelent meg. Ennek bizonyossága azonban csu-
pán a későbbi kiadásokban — feltehetően változatlanul — közölt előszó „Sárospatachini 1661. Mense primo” keltezése, valamint a pataki kiadásnak a címlapokon való említése. Szabó Károly is ennek alapján vette fel az RMK II. kötetébe 976. sz. alatt. Lehet, hogy Szombathi János professzornak, pataki könyvtárosnak (1749 – 1823) más adat is rendelkezésére állott, amikor a kol-
légiumi könyvtárban Lampe [Ember Pál] *Historia Ecclesiae Reformatae* ... Utrecht, 1728 c. könyvében feljegyezte: „Johannes C. Debreceni Pastor Ecclesiae Mandok et Senior Szabolcs pag. 625 ... qui anno 1661 Grammat. Molnari praefatione ornavit.” A prefáció szerzőjének J. C. D. monogramját pedig teljesen feloldja a grammatika 1680. évi kolozsvári kiadásának sárospataki példányában, a monogram mellett ez a bejegyzés: „Ez a három betű jelenti Johannes Campensis Debreczeni, kit meg kell különböztetni Debreczeni K. (Kalocsa) Jánostól. Sárospatak, jan. 12. 1893. Szinyei Gerzson.” A *Pataki grammatika* megjelenési éve újabb bizonyítékának és a szerkesztő személyé-
nek felderítésében Czegle Imre könyvtárigazgató szíves segítségéért itt mon-
dok köszönetet.

Az 1661-es pataki kiadás hiányában az azt követő legkorábbi, ma is fellel-
hető utánnomását kellett használnunk, ez pedig az 1674. évi kassai kiadás
volt, amely J. C. D.-nek feltehetően változatlan előszavával jelent meg (RMK
II. 1336). A könyv címe:

Az 1661-ben Sárospatakon kelt előszóban, fordítását l. lentebb.

Elementa Grammaticae Latinae, Pro recta Scholasticae Juventutis Institutione, ex praecipuis Grammaticorum praeceptis à Gregorio Molnar contracta: Nunc Noviter Methodo meliori emissa; Regularum, de Nominum Generibus, Verborum Praeteritis & Supinis; Quantitate Syllabarum, Metris comprehensarum. Notis utilissimis illustrata; & rursus hæc vice à Mendis Typographici imprimis (quibus haec Editio Cassoviensis scatebat) repurgata; tandem ex priori Editione S. Patakiensi denuo recognita; & necessariis quibusdam Adjectionibus ac Notis adaucta; usuique; ciscentium plenè accomodata. Cassoviae, Typis & Sumptibus Eriici Erich, Anno M.DC.LXXIV.

Előszava Ritoók Zsigmondné fordításában a következő:

Üdv a nyájas olvasónak!

Legkevésbé sem gondolom, hogy tollammal — Priscianus, Diomedesz és Quintillianus neve mély hallgatásba borítottván — akárcsak egész Németország nagy Phoenixének, a tudományok terén különleges érdemeket szerzett kiváló Melanchthon Fülöp úrnak, bizonyára örök babérra méltó dicsőségére pályázzam, hiszen, hogy ez a köz javára született férfiú az iskolai ifjúság javát, dicsőségét tudományával mennyire előmozdította, azt írásai méltányos elbírálóknak most is képesek tanúsítani. Molnár Gergely úr helyénvalónak látta, hogy az ő nyelvtani vizsgálatai alapján a nyelvtannak egy rövid áttekintését szerkesztesse meg, és hogy Heltai Gáspár úrnak betűivel, aki a tiszta latinságnak is őszinte híve, Kolozsvárott 1556-ban kiadja. Azonban mivel ez többhelyütt rövidségénél fogva a nyelvtan sok nehézségét érintetlenül hagyta, a nagynevű Alvinci Péter úr fokozott buzgalommal annak bővítésében, javításában és kiigazításában legalább Magyarország iskoláinak segítségére volt. E művelt férfiúnak eme buzgalmát is fölülmúlták bizonyos idő elteltével sok tudósnak kiegészítései, észrevételei, megjegyzései, melyekkel a latin nyelvtant sokkal tetszetősebbé tették, mint azelőtt volt. Mindamellett, mivel ezek a kiegészítések megfelelő rend nélkül, elszórtan, leginkább a könyv végén voltak megtalálhatók, úgy gondoltuk, hogy a tanulni vágyó ifjúság hasznára lesz, ha a régi kiadás egyes kevésbé megfelelő részeit ezekkel cseréljük ki, új és kétség kívül jobb módszerrel ékesítjük és a régi tankönyv hiányosságát a szükséges bővítésekkel, megjegyzésekkel, észrevételekkel egészítjük ki. Isten veled olvasóm, és a jószándékú igyekezetet ne nézd görbe szemmel!

Sárcpatak, 1661 első havában.

J. C. D.

Tótfalusi másik forrása, az *Enyedi grammatika* onnan kapta nevét, hogy átdolgozója, az előszó aláírása szerint P. K. V. azaz Kézdivásárhelyi Péter (1625 k. — 1666), a kiadás idejében Enyeden volt tanár. 1664-ben Szebenben Szenci Kertész Ábrahám nyomdájában adta ki a grammatika újabb változatát, Zoványi szerint a pataki kiadás alapján. Miután az 1664. évi *Grammatika* brassói példányához nem tudtunk hozzáférni, későbbi, 1671. évi kolozsvári kiadását tanulmányoztuk.⁸ Szabó Károly szerint ez a kiadás „lapról-lapra meg-egyeznek” az 1664. évi szebeni kiadással.

Az 1671. évi kiadás címe:

Elementa Grammaticae Latinae, Pro recta Scholasticae Juventutis Institutione, ex praeceptis Grammaticorum praeceptis, à Gregorio Molnar contracta: Nunc Noviter methodo meliore emissa; Regularum de Nominum Generibus, Verborum Praeteritis & Supinis; Quantitatis Syllabarum metris comprehensarum, notis utilissimis illustrata. Claudiopoli. Apud Michaelen Szentyel. [Évszám a kötet végén: 1671.]

A kötet J. C. D. pataki előszavát, valamint az új kiadás szerkesztőjének előszavát tartalmazza. Az utóbbi, melynek fordítását ugyancsak Ritoók Zsigmondné szívességéből közöljük, így hangzik:

A méltányos és értelmes olvasónak!

A tanítás rendje többnyire módszert igényel, ebben mi a nyelvtant illetően, amely a nagy Goelenius véleménye szerint a legöntörvényűbb tudomány, nem akarunk és nem is

⁸ RMK II. 1275, Kolozsvár (1671). Halle, UB; Cluj, Univ.; OSZK: utóbbinak fotokópiája.

tudunk újat behozni, sem pedig a magyar iskolákban elfogadott gyakorlattól eltérni. Mégis a műnek jelen kiadásával úgy áll a helyzet, hogy a nyájas olvasó fogja majd megítélni, hogy így a tanításban vagy tanulásban a különböző nyelvtanárokat követő szándékok eltéréseit összehasonlítani, a túlzásokat visszanyesni, a hiányokat kiegészíteni és a módszertől való eltéréseket mennyire képes rendbeszedni. Ezt tenni pedig, mintegy az arisztarchoszi döntéshez hasonló, kinek-kinek jogában áll, akár a szabályokat újszerűen közvetítőt, akár a régit megtartót illetően. Nem volt szándékunk elirigyelni azt a szabadságot, amelyet mások az ő Spártájuk, ahol születtek, boldogításában és ékesítésében élveznek, — nekünk a mi serdületlen ifjúságunk képességében kell előhaladnunk — ha csak a gonosz enyészet nem parancsolta volna, különösen mivel a másutt nyomott és újra nyomott nyelvtanok példányai részint az elnyűvődés, részint a helyek távolsága, meg az idő viszontagságai miatt nem hiányoznának teljességgel. És a közjót, amely együtt jár a megbecsüléssel előmozdítani inkább volt szándékunk, mint kedvezni bárki magánvéleményének, ezzel kockára téve a közjót. Barátunk Plato, Szókratész, Molnár, Alstedius stb. de még inkább a megbecsülés és a közösség szabad java. Ég áldjon.

Enyeden, Erdélyben. 1664. június végén.

P. K. V.

A négy kiadás, illetve a három előzmény és Tótfalusi kiadásának összehasonlítása, a címlapok és előszavak kézenfekvő egybevetése máris néhány tanulással szolgál.

Az 1602. évi Alvinci-féle kiadás, noha J. C. D. szerint azt a szerkesztője a korábbihoz képest bővítette, a későbbiekhez képest szerény terjedelmű, fejezeteinek terjedelme 136 lap (címlap és egyéb járulékok nélkül).

Ugyancsak J. C. D.-től tudjuk, hogy Alvinci utódai az újabb kiadásokhoz kiegészítéseket tettek, melyeket főként a könyv végén helyeztek el, ezeket ő most besorolta a fejezetek rendjébe. Mi csak J. C. D. pataki kiadását ismerjük, annak is az 1674. évi kassai változatát, amelynek — az Alvinciéhez hasonló tipográfiai rendben, tehát összehasonlíthatóan — több mint kétszerese, 276 lapra nőtt a szövegterjedelme. Ezen belül a *De nomine* és a *De syntaxi* fejezet több mint kétszeresére, a *De verbo* fejezet közel kétszeresére bővült. Lehet azonban, hogy a bővítés egy része (lásd címlap) az ismeretlen kassai szerkesztőtől ered. Az *Enyedi grammatikában* Kézdivásárhelyi Péter előszava kevés információt ad. Szerzője valamilyen mesterként semlegességbe burkolózik, senkit sem akar megbántani, de azt sem árulja el, hogy milyen elvek szerint dolgozta át a grammatikát, noha eltérése, legalábbis a *Pataki grammatikától* (annak ellenére, hogy J. C. D. előszavát újra közli), jelentős. Az *Enyedi grammatika* összerjedelme 196 lapra csökkent. A *De nomine* és a *De syntaxi* fejezetek terjedelme mintegy kétharmadára, a *De verbo* közel a felére redukálódik a pataki kiadáshoz képest.

Tótfalusi kiadásának terjedelme az enyedinél nagyobb, főleg a *De Syntaxi* bővebb, a *Pataki grammatika* terjedelmét azonban nem éri el.

Ahhoz, hogy a Tótfalusi által használt forrást feltárjuk, valamint szerkesztői munkáját értékeljük, szükség volt a négy kiadás sajátosságainak tartalmi összevetésére is. A vizsgálat a már ismertetett, fellelhető példányok alapján történt, ezekre a továbbiakban csak a megjelenés évének feltüntetésével hivatkozunk:

1602 = Alvinci P. Péter-féle debreceni kiadás;

1674 = Pataki grammatika, J. C. D. 1661-es pataki kiadása nyomán;

1671 = Enyedi grammatika, P. K. V. 1664-es szebeni kiadása nyomán;

1698 = Tótfalusi kolozsvári kiadása, az 1694. évi első Tótfalusi-kiadás nyomán.

Az összehasonlításra nézve a következőkben Ballér Piroska megállapításait közöljük.

Tótfalusi Kis Miklós 1698-ban kiadott grammatikája az általam vizsgált három másik kiadás közül kétségtelenül az 1674-es, ún. *Pataki grammatikához* hasonlít leginkább. E hasonlóság határain belül azonban számos figyelemre méltó különbség akad. A grammatikákat tanulmányozva két kérdésre kellett válaszolnom:

1. Milyen a négy kiadás alapvető viszonya egymáshoz, illetve: melyikük tekinthető a legnagyobb valószínűséggel a Tótfalusi-változat forrásának? (Az előszavak, a szerkezet és a példaanyag igazolják azt, hogy a négy különböző kiadás ugyanazon műre vezethető vissza. Ezt a tényt megemlítem, de az érveket mellőzöm.)

2. Melyek az 1674-es és az 1698-as kiadás közti legfontosabb különbségek?

Az 1674-es és 1698-as grammatikák teljes anyagát átnéztem, az 1602-es és 1671-es kiadásoknak pedig a latin nyelvtan szempontjából lényeges részeit vizsgáltam meg.

1. Az 1602-es a legtömörebb változat a négy közül. A példák, példamondatok száma igen kevés, a meghatározások szükséztűvek, a kivételes vagy rendhagyó jelenségek felsorolása hiányzik vagy igen rövid. Minden fontos, a többi kiadásban feltett kérdés már itt is szerepel, a válaszok azonban nem teljeseznek ki tételekké: feleletek maradnak. A felelet egyetlen bővítőmánya az ún. Analysis, amely rövid magyarázatot fűz az egyes jelenségekhez. (Pl.: „Vir gloria clarus. Analysis: Hic ablativus gloria subiecitur certo adjectiva, clarus.” — Ablativus cum Nomine.)

A következőkben a négy kiadás közti jellegzetes különbségeket mutatom be néhány példával.

De Interjectione:

„Est sonus inconditus, animi affectum significans.” (1602.)

„Est vox, quae animi affectum sono convenienti exprimit. Vulgò vocant, sonum inconditum vocem illiteratam, quod pronunciendo magis quàm scribendo innotescat.” (1671.)

„Est vox Invariabilis, quae animi affectum aliquo sonò convenienti exprimit. Vulgò vocatur Sonus inconditus vox illiterata, quod pronunciendo magis quàm scribendo innotescat.” (1674 és 1698.)

Az 1602-es kiadásban 5, az 1671-esben 8, az 1674-esben és 1698-asban pedig 12 fajtája szerepel az indulatszavaknak.

De Conjunctione:

„Est quae subinde superioribus sententiis alias annectit.” (1602 példamondat nélkül.)

„Est vox quae annectit ordinat sententiam. Tempora labuntur, & tacitis annis senescimus.” (1671.)

„Est Pars Orationis Invariabilis, quae praedecedentibus sententiis, aut vocibus, sequentes sententias aut voces addit. Seu; Est vox, quae annectit & ordinat sententiam, ut: Tempora labuntur & tacitis annis senescimus.” (1674.)

„Est pars Orationis Invariabilis, quae connectit & ordinat voces vel sententias, ut: Tempora labuntur, tacitisque senescimus annis.” (1698. 93. lap.)

De Praepositione:

„Est propemodum articulus Nomen Verbo adjungens, quod aliquam facti circumstantiam significat, ut: ad patrem eo.” (1602.)

„Est Pars Orationis Invariabilis, quae veluti quidem articulus, anteponitur aliis Partibus Orationis & partim Accusativum, partim Ablativum, partim utrumque regit. Seu: Est vox aliis Partibus praeponi solita ad significandum motum vel quietem, ut; Ad Virtutes. Pro Virtutibus . . .” (1674.)

Tótfalusi az 1674-es változat Seu utáni meghatározását veszi át (96. lap.)

Ugyanebben a fejezetben az 1671-es, 1674-es és 1698-as kiadás — lényegében azonos módon — csoportosítja a praeposíciókat jelentéseik és esetvonzataik szerint; az 1602-es grammatika nem ad ilyen felosztást.

A *De Comparatione* című fejezetben mindhárom változat említi példaként a *carus* mellékevet (így: *charus*, tehát etimologikus helyesírással) a Superlativusszal kapcsolatban; az 1602-es grammatika viszont a *doctust* használja föl.

Az igét tárgyaló részben (*De verbo*) viszont csak Tótfalusi nem ad összefoglaló coniugatiós táblázatot; az 1602-es és az 1674-es kiadás táblázata igen hasonlít egymáshoz (a példaszavak — *amo, doceo, lego, audio* — és a felépítés azonosak), az 1602-es változat azonban a Subiunctivi Praeteritum Imperfectum mellé felveszi az Opativi Praesentis is, mindkét igealak: *amarem* stb. Az 1671-es kiadásban pedig nincsenek példaszavak, csak az időjelek és a személyragok szerepelnek.

Az 1602-es grammatikától a másik három kiadás sok tekintetben eltér. Leginkább az 1698-as; az 1671-es mintegy összekötőként szerepel közöttük. Az 1698-as Tótfalusi-féle kiadás pedig lényegében — felépítésében, meghatározásaiban, példaanyagában — legközelebb áll az 1674-es, „pataki” grammatikához.

2.1. E két utóbbi változat alaki és helyesírási sajátosságai a következők (lapszámok csak Tótfalusinál szerepelnek, ezeket adom meg):

2.1.1. A kis- és nagy kezdőbetűk használatában Tótfalusi következetesebben jár el a pataki grammatika kiadójánál. Tótfalusi a közneveket szinte kivétel nélkül kisbetűvel kezdi; a nyelvtani szakkifejezéseket mindkét kiadó nagy kezdőbetűvel írja.

2.1.2.1. Az *a* praeposíciót mindketten ékezzel (*d*) jelölik meg.

2.1.2.2. Az *ut* írása következetesen eltérő 1674: *ut*; 1698: *üt*.

2.1.3. A központozás, a vesszők használata Tótfalusinál árnyaltabb, módszeresebb. Pl. 1674: „Misereor tibi puella.” 1698: „Misereor tibi, puella.” (125. lap.) (L. még a 2.1.1.1. hexameterreit és a 2.2.3.1. példát.)

2.1.4. Az *id est* frászmódja is eltérő. 1674: *id est*, 1698: *id-est* (pl. 158. lap, de a 115. lapon egybefrva szerepel. Tótfalusi tehát már szóösszetételként fogja fel ezt a szerkezetet.)

2.1.5. A szövegben igen kevés magyar szó szerepel, s e kevés szó többsége is a coniugatiós táblázatokban, amely Tótfalusi kiadásából hiányzik. Két olyan szó van, amely az 1674-es és az 1698-as változatban is előfordul: 1674: „Meg-rögzőm” és „Ur”. 1698: „Megrögzőm” és „Ur” (53. lap).

2.1.6. Az első és a második declinatióba mindkét kiadás beolvasztja a névmási ragozástípust is (133. lap).

2.1.7. Az esetek sorrendje mindkét grammatikában: Nom., Gen., Dat., Acc., Voc., Abl. (Tótfalusi a Nom. helyett a Recti Casust is használja: 33–34. lap).

2.1.8. A Praesens Perfectum jelentésében mindkét változatban a Praeteritum Perfectum elnevezés áll; Praeteritum Perfectumként pedig Praeteritum Plusquamperfectum szerepel.

2.1.9. A főnév nemének meghatározására a mutatónévmás közelre mutató alakjait (*hic, haec, hoc*) használja mindkét kiadó mintegy névelőként (16. lap).

2.1.10. Az Ablativus ill. Genitivus Qualitatis között egyik kiadás sem tesz különbséget (belső-, illetve külső tulajdonság jelölése alapján)⁸ variánsoknak tartják őket.

2.1.11.1. Néhány Regulát hexameterekbe foglal mindkét kiadó. (Az 1671-es változatban szintén szerepel hexameter, az 1602-esben viszont még nem.) Tótfalusi néha változtat, javít a sorokon. Pl. 1674: „Censeo fert censum. Mistum aut dat misceo mixtum.” 1698: „Censeo fert censum; mistum tibi, misceo, donat.”

2.1.11.2. Tótfalusi hexameterbe szedi azt is, ami az 1674-es kiadásban nem fért a metrumba. Pl. 1674: „Lo, luit atque litem: colo cultum; consulo gignit consultum. Occult, occultum. Ast alo, poscit & altu.” 1698: „Lo luit atque litum; sed alo dabit insuper altum. Consultit atque colit poscit simul occultit ultum . . .” (L. még 44. lap).

2.1.12. Tótfalusi általában didaktikusabban, a betűtípusok változatosságát is kihasználva vetíti ki a szabályokat; a példákat a megfelelő szakkifejezés vagy nyelvtani jelenség mellett említi: nem különíti el egymástól a meghatározást és a példaanyagot; az 1674-es kiadásra ez a törekvés nem jellemző. Pl. 114. lap: *De Syntaxi — Genitivus cum Nomine, Regula III — V.* vagy 129. lap. (A különböző betűtípusok szerepéről l. Tótfalusi előszavának utolsó bekezdését.)

2.1.13. Tótfalusi másképpen értelmezi az Appendix és a Nota kategóriáit (az 1674-es grammatikában a kettő egyenértékű): ő a Notát a Regula kiegészítéseként, az Appendixet kiegészítő Regulaként használja fel; az Exceptioit is szervesen illeszti a Regulákhoz (az 1674-es kiadásban ez mintegy külön Regulaként szerepel az egyes fejezetek végén).

2.2. Az 1698-as Grammatika elhagyja az 1674-es néhány szavát, mondatát vagy megjegyzését:

2.2.1. olyan szó marad el, amelyet Tótfalusi valamilyen meggondolásból feleslegesnek ítelt, pl.: 1674: „Figura Verbi Similiter duplex”. 1698: „Figura similiter duplex” (63. lap); vagy: fokozhatatlan mellékevek (16. lap); szigetnevek Locativusa (116. lap). Poeta — Poetrix főnévpáros (18. lap), coëo ige (58. lap).

2.2.2. Példamondatot hagy ki Tótfalusi például a *Genitivus cum Nominine* (111. lap) fejezetében az Ellipsisről szólva. 1674: „Non est sapientis dicere: Non putaram i.e. Vox”. A kiegészítés valóban nem állja meg a helyét, nem egyenértékű a „Hectoris Andromache i.e. uxor” példával.

2.2.3.1. Nyilván a rosszul tagolt példamondat is oka annak, hogy Tótfalusi elhagyta az *Interjectionum Regula V.* (143. lap) megjegyzését. 1674: „Interjectiones, quæ a Nominibus veniunt, absolutè ponuntur, ut: Infandum! Regina jubes renovare dolorem.”

2.2.3.2. Tótfalusi arra is ügyel, hogy ne ismétljen: a graecismusról csak egyszer (17. lap) ír; az 1674-es kiadás egyéb erre való utalásait mellőzi (pl. 125. lap). Ugyanezen októből mellőzi a *Quid significant Praepositiones?* kérdést is: a választ a definíció magában hordja (96. lap).

2.2.3.3. Alesoportokat hagy el Tótfalusi például a *Pronomen Relativumról* (50. lap), vagy a *Syllepsis* fajtáiról szólva (152. lap), vagy 1. még: 8., 121., 133. lapokat.

2.2.3.4. Az *Evocatio* meghatározása az 1698-as kiadásban nem szerepel; hiányzik az *Archaismus* és a *Hyperbaton* definíciója is; elmarad a *De vitiis Orationis* tárgyalása. A definíció rövidítéséről l. az 1. pontban: *De Praepositione*, 1698.

2.3. Másutt viszont Tótfalusi kiegészítette az 1674-es kiadás példaanyagát vagy meghatározásait.

2.3.1.1. Hasonlóakkal bővíti az 1674-es változat példáit: például a *cognomen*ről szóló részt kiegészíti a Bathorius, Bethlenius, Rakocius, Apafius nevekkel (8. lap); a *Recti Casus cum Verbo* fejezetében a Verba Substantivaként az 1674-esben megadott „Sum, forem, fio, existo”-sort megtoldva az evado, maneo igékkel, és hozzáteszi: „item Nuncupandi Verba & quæ similem vim habent” (105. lap).

2.3.1.2. Másfajta vagy javított példákat említ, például melléknévi értelemben fokozható főnevek: „Nerone neronior idest crudelior Nerone” (105. lap); 1674: „Historia lux veritatis . . . nuncia vetustatis.” Vagy: Ablativust vonzó mellékevek felsorolása (118. lap); rendhagyó Imperativusok tárgyalása (61. lap).

2.3.2.1. Kiegészíti, pontosítja Tótfalusi az 1674-es kiadás meghatározását. 1674: „Substantivum cum Substantivo rei diversae Genitivo Casu jungitur . . .” 1698: „Substantivum cum Substantivo rei diversae Genitivo Casu jungitur, ad exprimendam possessionem, ut: Consuetudo sine veritate est vetustas erroris.” (110. lap.) Vagy ugyanezen pont *Observatiojában* 1674: „Etiam Adjectiva Substantive posita, imitantur hanc constructionem, ut: Voluptas esca malorum.” 1698: Alterutrius Substantivi loco potest esse Adjectivum: 1. Posterioris, scilicet Genitivi loco . . . ut: Voluptas esca malorū. scilicet hominum. 2. Prioris scil. regentis Substantivi loco Atticorum more . . . ut: Dimidium facti, qui bene cepit, habet.” (*Genitivus cum Nominine* 110. lap.)

2.3.2.2. Meghatároz egy, az 1674-es grammatika által nem magyarázott fogalmat: „Appositio dicitur, cum duo vel plura Substantiva, explicationis gratiâ, absque conjunctione copulantur inter quae Conventientia Casus strictè requiritur; non ita Generis aut Numeri . . .” (*Adjectivum cum nomine* 102. lap).

2.4. Néhány helyen Tótfalusi olyan változtatásokat is szükségesnek talált a példaanyagban vagy a szerkezetben, amelyek jelentősebbek az eddigieknél: nem kihagyások, betoldások, pontosítások, hanem átalakítások. Didaktikus szemléletre, pontosságra, lényegre és világosságra való törekvést jeleznek.

2.4.1. Megfigyelhető példák átalakítása. 1674: „Tempus est obliviscendi injuriam.” 1698: „Obliviscendum est injuriam, vel injurias.” (137. lap.)

Vagy 1674: „Aptus pugnabilis, Diū.” 1698: „Aptus, pugnabilis, dies.” 1674: „Ineptus, inexpugnabilis, merides” (19. lap).

Vagy 1674: „Dormit securus. Arbitrium victoris taciturnus opperior.” 1698: „Pauper dormit securus, dives inquietus ego arbitrium victoris taciturnus opperior.” (106. lap).

2.4.2. Másutt definíciók változnak meg. Pl. 1674: „Quando voces partium Declinabilium regunt obliquos casus, puta Genitivum, Dativum, Accusativum, Ablativum.” 1698: „Est, ubi vox una regit aliam. Unde, altera vox Regens, altera verò Recta dicitur.” (110. lap.)

Vagy: 1674: „. . . quod sine Obliquis Casibus perfectè intelligi non potest, sed requirit post se aliquem Casum . . .” 1698: „. . . quod regit postse aliquem Casum, adeoque actionem suam determinat in aliquod objectū . . .” (51. lap).

2.4.3. A szerkezetbeli változások is külön csoportot alkotnak. Pl.: „*Quotuplex est Legitima Syntaxis?* (100. lap). 1674: „Triplex: Concordantiae & Regiminis & partium Indeclinatarum.” 1698: „Duplex: Concordantiae & Regiminis . . .”

Figyelemre méltó, hogy Tótfalusi áttekinthetőbb, jobb rendszerű táblázatban foglalja össze a melléknév fokozásáról frottakat (14. lap):

	MASCULIN			FOEMIN.			NEUTR.		
	Posit.	Comp.	Sup.	Posit.	Com.	Sup.	Posit.	Comp.	Sup.
1698:	POSITIVO			COMPAR.			SUPERL.		
	Masc.	Foem.	N.	Masc.	Foem.	N.	Masc.	Foem.	N.

Hasonló átgondoltság figyelhető meg a Forma Defectivae Conjunctionis igének csoportosításánál is (81. lap).

Igen valószínű tehát, hogy Tótfalusi Kis Miklós Molnár Gergely *Elementa Grammaticae Latinae* néven ismert nyelvtanának kiadásához a *Pataki Grammatikát* vette alapul. Az ő műhelyében készült *Elementa Grammaticae* azonban áttekinthetőbbnek, következetesebbnek, pontosabbnak tartom.

*

Megállapíthatjuk, hogy a Molnár Gergely-féle grammatika 1694. évi kolozsvári kiadásának „*Typographus ad Candidum Lectorem*” című előszava, noha nincs aláírva, Tótfalusi Kis Miklóstól származik, amit a grammatika e kiadására vonatkozó megjegyzéseknek és a *Mentség* azonos tárgyú adatainak tartalmi egyezése támaszt alá. De a „*Typographus*”, aki 1694-ben az olvasóhoz szól és aki, úgy mond, „*nostra Typographia florere magis & fructificare ad publica Scholarum commoda Patriaeque possit*”, (ha elnyeri az olvasó támogatását,) nem is lehet más, mint Kolozsvár akkori egyetlen nyomdása.

Vállalkozásáról Tótfalusi többek között ezt írja előszavában: „. . . coacti sumus audere ipsi, quicquid hoc operis est, pro nostri ingenioli & experientiae in Grammaticis obtentae modulo, publicae utilitati consecrare . . .”, tehát egyértelműen saját magát jelöli meg az átdolgozás szerzőjeként. Az előszó figyelmes olvasásából arra is következtethetünk, hogy Tótfalusi, a korábbi számos átdolgozás közül Debreceni Campensis János *Pataki grammatikáját* tartotta legtöbbször. Ballér Piroska vizsgálata szerint is ez lehetett Tótfalusi elsődrendű forrása, noha nem egyszerű átvételről van szó. A vizsgálat tudatos, a nyelvtan kérdéseiben önálló állásponttal rendelkező, a latin filológiában jártos szerkesztő munkájának képét vetíti elénk. Nem lehet kétséges, hogy ez a szerkesztő Tótfalusi Kis Miklós, akit eddig inkább a magyar helyesírást megalapozó és nyelvművelő tevékenységének oldaláról ismertünk. Tevékenységének elsősorban ezt az oldalát világították meg érdekes módon azok az adatok is, amelyeket jelen tanulmányunk I. részében a *Dictionariolum Latinó—Hungaricum* általa átdolgozott szövege magyar szókészletének elemzésével szolgáltattunk.

Bár Tótfalusinak a latin, a görög és a héber nyelvben való jártassága eddig is ismert volt, hiszen ennek alapján végezte el a magyar bibliafordítás szövegeinek kritikai felülvizsgálatát, s az *Apologia Bibliorum*ot is latin nyelven írta meg, úgy véljük, tanulmányunk II. része, a Molnár Gergely-féle grammatika átdolgozásának bemutatása, néhány további adalékkal gazdagítja a Tótfalusi képességeiről és műveltségéről alkotott képünket.

GYÖRGY HAIMAN-PIROSKA BALLÉR

“Making an Agreement Amongst the Three Colleges . . .” On an Action for Popular Education of Nicholas Kis, I and II.

Nicholas Kis, the excellent Hungarian printer and letter engraver, the publisher of the Hungarian Bible in Amsterdam, one of the pioneering figures of Hungarian orthography, returned home to Transsylvania in 1689 and intended to print in his Kolozsvár press publications serving popular education. About 1694 he wished to win the teachers of the three Transylvanian reformed colleges over the project of publication of a Latin grammar and dictionary and of classic authors. In his autobiographical *Apology (Mentség)* of 1698 he alludes to this enterprise. The anonymous preface of the word-book entitled *Dictionariolum Latinó-Hungaricum, Vulgò Centuria Vocabulorum* informs that the book came into being following this agreement of the three Transylvanian colleges. However, only a later publication of a word-book has been known though it was attributed to Nicholas Kis by Péter Bod as early as in 1767. To the solution of the problem the author was led by Marosvásárhely Fragment (Teleki-Bolyai Library, Tîrgu-Mureş), and he proved, using evidences of a typographical comparison as well, that the fragment without frontispiece is a unique copy of the first impression of the above mentioned *Dictionariolum* . . . , edited and printed by Nicholas Kis in 1694.

The activity of Nicholas Kis as a word-book editor is analysed by Piroska Ballér from a grammatical and orthographical point of view, comparing *Dictionariolum* . . . with its source, the work of János Erdőbényei Deák, entitled *Janua Linguarum* . . . , originally published in Gyulafehérvár in 1635. She demonstrates by a detailed analysis that Nicholas Kis used a more etymological way of spelling and a more consequent technique of translation than Deák did and, furthermore, that the principles of Hungarian grammar and orthography employed in Kis's revision agrees with those set forth in his other writings on similar topics.

It was following this initiative that in 1694 Nicholas Kis published an emended and revised edition of Gergely Molnár's *Elementa Grammaticae Latinae* . . . According to the preface of the book Kis himself re-edited the grammar book, first published in 1556 and frequently revised since then. Unfortunately, the unique copy of the 1694 publication, once possessed by Evangelist Secondary School of Brassó (Kronstadt, Braşov), has not been to be found after World War II. Happily, however, its second, unaltered, edition of 1698 by Kis could be consulted, it is in Göttingen Universitätsbibliothek. On the basis of this publication the definition and evaluation of Nicholas Kis's editorial, orthographical, grammatical and philological work was regarded as the authors' task. Piroska Ballér, comparing Nicholas Kis's publication with three previous ones, two of which is mentioned as his source by Kis himself, gives a detailed analysis of the structure of the four publications and the different realizations of the four compilers. As a result of this comparison she points out that Nicholas Kis created a grammar book which is, as regards its structure, more lucidly arranged and clear-cut, and, as regards its details, more consequent and exact than any of his predecessors. While Hungarian linguistics have respected Nicholas Kis as one of the founders of the Hungarian orthography, the present study demonstrates another aspect of his activity, his talents as a linguist and editor showing expertise in Latin philology as well.

Mikszáth Kálmán és a »Magyar Hírlap«

A Mikszáth-szakirodalom többé-kevésbé megkísérelte nyomon követni azoknak a sajtóorgánumoknak sorát, amelyek hasábjain az író pályája során szerepelt. A Mikszáth kritikai kiadás sajátos feladatának tartja e fórumok további gondos számbavételét, hogy ezzel nemcsak teljessé tegye az író megnyilatkozási helyeinek számát, hanem feltárja azokat a Mikszáth-írásokat is, amelyek az évtizedek folyamán a feledés homályába merültek. Így Bisztray Gyula az *Elbeszélések* ciklus harmadik kötetében *Az elbeszélő Mikszáth fórumai 1870—1877* címmel összegezte a pályakezdő közlési helyeit.¹ Külön szólt első tárcáit, karcolatait közlő orgánumok soráról *A publicista Mikszáth fórumai* című összeállításában,² illetőleg első szerkesztői próbálkozásairól, a *Magyar Néplap* és a *Mulattató* irányításáról.³ E sort folytatta a *Mikszáth a Budapesti Napilapnál* c. összegzés.⁴ A szegedi évek termését összeállítva Nacsády József és Bisztray Gyula két ízben szólt Mikszáth és a *Szegedi Napló* kapcsolatáról,⁵ majd ezt követően a Budapestre való visszatérése után a *Pesti Hírlaphoz* való kerülésének körülményeit foglalta össze Bisztray Gyula,⁶ de szólt a másik fővárosi orgánumról, az *Ország-Világról* is.⁷

A jelen tanulmány szerzője *Mikszáth a Magyarország és a Nagyvilág társ-szerkesztője* címmel összegezte írónk következő lapszerkesztési kísérletét.⁸ Az 1880-as évek közepén Mikszáth Kálmán egy újabb lapolapítási kísérletet tett: Bartók Lajossal közösen megindította az *Úram-bátyám* című élclapot, amelyet ugyan nagy kedvvel és lelkesedéssel bocsátott útjára, de hamarosan kedveszegetten felhagyott további szerkesztésével.⁹

A pályakezdés kísérletei és az 1880-as évek kudarcai után Mikszáth nem tett további lépéseket, hogy önálló sajtóorgánumhoz jusson. Az 1890-es évek elején, Tisza Kálmán tizenöt éves kormányzásának bukással végződő korszaka után egy évvel, 1891-ben Mikszáth egy időre elhagyta a biztos publikálási fórumot és az országos hírnevet biztosító napilapot, a Légrády Károly tulajdonában levő *Pesti Hírlapot*. A Mikszáth szakirodalom még csak futó említést sem tett e lépésről, és nem fordított nagyobb figyelmet erre a mozzanatra.

¹ Mikszáth Kálmán *Összes Művei* (továbbiakban: MKÖM) 29. köt. 229—241.

² MKÖM 51. köt. 206—211.

³ MKÖM 59. köt. 211—217.

⁴ MKÖM 53. köt. 257—267.

⁵ MKÖM 55. köt. 171—179.; MKÖM 60. köt. 253—257.

⁶ MKÖM 61. köt. 137—144.

⁷ MKÖM 61. köt. 224—228.

⁸ MKÖM 67. köt. 365—369.

⁹ L. erről szóló összegzésünket a MKÖM 37. köt. 150—156.

Életművének első számba vevője, Rubinyi Mózes sem szól arról, hogy egy fél évig a *Magyar Hírlap* főmunkatársa volt, csupán az ott megjelent írásai egy részét sorolta be a Hátrahagyott Iratok megfelelő köteteibe. Úgy vélte: ez a félév csupán a *Pesti Hírlap* mellett újabb közlési lehetőségül szolgált az írónak. Nem szól e szerkesztőség változtatásáról Várdai Béla sem az 1910-es jubileumra megjelent életrajzában.¹⁰ De Mikszáth Kálmánné sem említi e tényét *Visszaemlékezései*-ben, csak a *Pesti Hírlap*ról és a későbbi, 1897-es *Országos Hírlap* szerkesztésének történetéről beszélt.¹¹ Schöpflin Aladár az író pályáját bemutató könyvében nem sokat foglalkozott írónk redakcióival, a *Pesti Hírlapot*, az *Országos Hírlapot* és *Az Újságot* éppen csak megemlíti.¹² Hasonlóan tett Király István is monográfiájában.¹³ A kritikai kiadásban, a *Galamb a kalitkában* c. regényhez fűzött jegyzetapparátusban Bisztray Gyula a *Magyar Hírlap*ról csak az első közlési forrásnak kijáró információt közli.¹⁴

A legfrissebb textológiai kutatások arra mutatnak, hogy Mikszáth kiválása a *Pesti Hírlap*ból, és csatlakozása a *Magyar Hírlap*hoz nem véletlen műve volt, hanem politikai és társadalmi erődökre mutat. Pontosabban a szálak a Tiszarezsím bukásához vezethetők vissza.

Tisza Kálmán 1890. márc. 13-i lemondása után az eddig egységesnek tűnő szabadelvű párt csoportokra bomlott, előbb a pártvezérség és a miniszterelnöki poszt betöltésének aspirációi osztották meg a kormányzó pártot, majd a miniszterelnökké kinevezett Szapáry Gyula gróf és a szabadelvű párt csoportjai között támadtak konfliktusok. Ezek hol halványabban, hol erősebben tükröződtek Mikszáth publicisztikai írásaiban, a parlament eseményeinek kommentálásában.¹⁵ Mikszáth — mint ezekből az írásokból kitűnt — érzelmeiben és politikai felfogásában a Tisza Kálmán köré tömörült szabadelvű párti képviselők köréhez tartozott. A személyes kötődés nem szűnt meg, hanem még felerősödött az 1891-es évben, ez leginkább érződik a *Tisza-klókk, keddi vacsorák* c. karcolatában, amelyben a látszólagos szenvtelenség mögött megnyilvánul a „generális” iránti vonzalma, de ezek a motívumok színezik az *Egy újságíró, egy mérsáros és egy miniszterelnök* című, a még miniszterelnök Tisza Kálmán habitusát felidéző cikkét is, továbbá Tisza Kálmánné a nagyváradi „Erzsébet” nőegylet vezetőségével folytatott hadakozásáról szármot adó cikke is.¹⁶

A szabadelvű párton belüli csoportosulásnak lehetett a következménye az is, hogy az 1891-es év első hónapjaiban a Szapáry Gyulával erdélyi politikájával szembe kerülő Horváth Gyula egy új napilap megindítására szánta magát. A politikai erők, az azokkal párosult pénzügyi megfontolások részletes feltárása még további politikatörténeti és sajtótörténeti kutatásokat kíván, és ennek elvégzése nem e tanulmány feladata. De az valószínű, hogy Horváth Gyula Szapáry-ellenes indíttatása és Mikszáth Kálmán Tisza Kálmán iránt érzett vonzalma szerepet játszhatott abban, hogy írónk csatlakozott Horváth Gyulához, akit még szegedi újságíró korából ismert, és politikai pálya-

¹⁰ »Mikszáth Kálmán«. Bp., 1910.

¹¹ Bp., 1922. 152—156., 179—185.

¹² Bp., 1940.

¹³ Bp., 1952.

¹⁴ MKÖM 4. köt. 171—172.]

¹⁵ L. erről a MKÖM 79. kötetének több megnyilatkozását.

¹⁶ L. ezeket az írásokat a MKÖM sajtó alatt levő 80. kötetében.

futását figyelemmel kísérte, parlamenti szerepléseit *A t. Házból* c. karcolataiban rokonszenvvel regisztrálta.¹⁷

Horváth Gyula és Mikszáth Kálmán tervezett együttműködéséről a sajtó elég korán tudomást szerzett. Az első ilyen híradás a függetlenségi mandátummal rendelkező Benedek Elek pártpolitikai színezetű kommentárjában látott napvilágot, az általa szerkesztett *Ország-Világ* hasábjain, a heti eseményeket kommentáló »A hétről« c. rovatban, a szokásos Székely Huszár névjelzéssel közölt cikkben. A vonatkozó részek a következők:

„... Mióta Tisza Kálmán megbukott, a veréb is azt csiripel, hogy: megbukott Tisza, de él a Tisza-klikk. Jobb oldalról ezt váltig tagadják, Tiszáék és Szapáryék egyaránt, hanem azért önkéntelenül újra meg újra elárulják, hogy a régi rend és régi békeségnek vége. Szapáry nem érzi magát biztonságban, s Tisza embereit vagy lenyaktilozza, vagy szép szerével a maga pártjára csalogatja. Ma már a verebek is azt csiripelik, hogy Horváth Gyula többé nem a Tisza embere, de még Mikszáth Kálmán se, a ravasz palóc. Március idusán ez a két lófő újságot indít, kormánypártit természetesen. Van is rá pénzük, száz-ezer forint, s abból húszezeret Szapáry jegyzett volna alá. Legyen így vagy úgy; emberemlékezet óta mindig elég volt, sőt nagyonis sok egy kormánypárti lap is, ha tehát Horváth Gyuláék lapot indítanak, ez csak a félhivatalos »Nemzet« életére törhet, mely még mindig nem tudja felejtetni — Tisza generálist és kisebb-nagyobb dolgokban egyre jelét adja Tisza iránt való nagyon erős szimpátiájának, ellenben Szapáry iránt sehogy sem tud fölmelegedni. Ez az állapot szüli meg a Horváth Gyula újságját, s ezt az állapotot átkozhatja elsősorban Légrády úr, ha Mikszáthot elveszíti. Mert erősebben, mint valaha, tartja magát a hír, hogy a jó palóc nemcsak Tiszának fordít hátát, de Légrádynak is, ami különben még némi vigaszul szolgálhat a köztisztületben és spárgatényésztésben megőszült főrendiházi tag-jelöltnek, ha Tiszával egyszerre fordít neki hátát az összes jó palócok legravaszabb palóca. — Csakugyan elhagyja Mikszáth a Pesti Hírlapot? — kérdem egy bennfentes úrtól. — Úgy látszik — volt a felelet. — De még valószínűbb, hogy csak föllebb licitáltatja magát. Majd szállít ő mind a két újságnak puskaport, csak az a kérdés, hogy melyiknek szállítja a szárazat, s melyiknek a vizeset. . . .»¹⁸

A kommentárba a személyes élen kívül egy információs tévedés is bele került: a szükséges tőke biztosításához természetesen Szapáry Gyula nem járult hozzá, ezt különben az *Ország-Világ* egyik későbbi írásában maga Benedek Elek is elismerte.¹⁹

A tervezett lapalapításról rövidebb-hosszabb hírekben a fővárosi lapok beszámoltak, a *Nemzet* lakonikusan közölte olvasóival: „Magyar Hírlap címmel március 21-től kezdve Horváth Gyula országgyűlési képviselő új napilapot indít. A lap főmunkatársául Mikszáth Kálmán . . . van megnevezve.”²⁰

A *Pesti Hírlap* pedig hallgatásba burkolódzott. Nem írt sem a hírlapindításról, sem Mikszáth vállalt főmunkatársi szerepéről. Minden valószínűség szerint még meg akarták várni a végső fejleményeket.

Nem így tett Benedek Elek: hetilapjában az *Ország-Világ*ban eléggé vitriolos tollal ad számot a *Magyar Hírlap* körüli propagandakampányról és Mikszáth személyével kapcsolatos hírekről. A következőket írta »A hétről« c. rovatban:

„az Andrassy úton, ahol . . . nini, hát mi lánggal égő csoda az a gomolygó tömeg feje fölött? Hosszú póznákon egy kis ketrec-féle s a négy oldala csak úgy ragyog, tündöklök a belső fényességtől. Egy, kettő, három négy — tíz pózna mozog, halad tovább, tovább ki

¹⁷ L. a MKÖM 62. kötetétől a 79. kötetekben olvasható, Horváth Gyulával foglalkozó megjegyzéseket, elemzéseket és méltatásokat.

¹⁸ *Ország-Világ*, 1891. febr. 14., 7. sz. 113.

¹⁹ 1891. máj. 16., 20. sz. 318.

²⁰ 1891. márc. 14. 72. sz. 2.

a városerdő felé, mind a tíz úgy ragyog veszedelmes konkurenciát okozván a légszeszvilágításnak, melynek már úgyszólván annyi főfájást okoz a villamos világítás. Ha légszesztársulati ember volnék, egy mázsás teher esnék le a szívemről, mert amint közelebb jutok a fura menethez, ökölnyi betűvel ordít rám:

MAGYAR HIRLAP

főszerkesztő: Horváth Gyula
főmunkatárs: Mikszáth Kálmán

A konkurencia tehát nem a légszesztársulatnak szól, hanem Légrády Károlynak. Amint a lampionos menet után haladok, s nézem, nézem, egyre nézem a ragyogó plakátbetűket, egy pillanatra azt hiszem, hogy körmenetbe kerültem s bár senki más nem énekel, a járó-kelők zsongásába önkéntelenül dudolom bele halk, méla hangon:

Aléluja! aléluja!
Főszerkesztő Horváth Gyula
Főmunkatárs Mikszáth Kálmán
Pesti Hírlaptól megválván . . .
Aléluja, aléluja!

. . . egy lóvonati kocsi állotta utamat. Szent Habakuk! Ezen is: Főszerkesztő Horváth Gyula, főmunkatárs Mikszáth Kálmán. Jött egymásután tíz húsz vonat (ilyenkor sűrűn jönnek) s mindegyiken ugyanazok a nevek . . .

. . . Tehát a *Magyar Hírlap* megindul. Visszavonhatatlanul, kétségtelenül. S olyan hangos reklámmal, akárcsak egy amerikai újság. A közönség tényleg kezd érdeklődni az új vállalkozás iránt, habár sok a gyerekes a reklámjában. (Pl. a lampionokat is gyerekek viszik.) Egy pompás bonmot is jár szájról szájra. Azt beszélnek, hogy a Magyar Hírlap rengeteg summát fizet Mikszáthnak, csak ne írjon a Pesti Hírlapba, viszont a Pesti Hírlap is, csak ne írjon a Magyar Hírlapba. Így aztán a jó palóc fejedelmi fizetést húz s nem dolgozik sem ide, sem oda . . ."²¹

A lapindítással kapcsolatban további érdekes elgondolásról számolt be *A Hét* következő nap megjelent kommunikéje: kedvezményt kap az, aki a napilapra és a heti lapra egyszerre előfizet. E híren kívül érdekes az a mód is, ahogyan Kiss József lapja a *Magyar Hírlap* célkitűzését kommentálja:

„Magyar Hírlap lesz a címe annak a nagy napilapnak, mely e hó 21-dikén indul meg a fővárosban és amely iránt az egész országban nagy az érdeklődés. A »Magyar Hírlap« szerkesztője Horváth Gyula, főmunkatársa Mikszáth lesz, segédszerkesztője pedig Fenyő Sándor. Az új lap, amelynek alaptőkéje majdnem eléri a 200,000 forintot, szabad-elvű programot tűzött ki, de azért teljesen független lesz úgy a kormánytól, mint a párttól. Mutatványszámait e hó 21-től a végeig jelennek meg, s előfizetni rá áprilistól lehet, illetőleg az előfizetés ideje ettől a naptól kezdődik. Részünkről igen melegen ajánljuk a lapot . . ."²²

A szándékos és szándéktalan hírverés után a *Magyar Hírlap* első mutatványszámára 1891. márc. 21-én, szombaton került ki az utcára. Az első számban látott napvilágot Mikszáth Kálmán írása, tüntetőleg a *Pesti Hírlap*nál kialakított *Scarron* szignóval, *Apróságok* címmel beszámolva a közigazgatási törvényjavaslat bizottsági tárgyalásáról. Az első számban a 4. lapon hangulatos cikkben adnak hírt az új lap műhelyéről, az Újvilág utcában kialakított szerkesztőségi szobák atmoszférájáról, több írásban szólnak a lap célkitűzésé-

²¹ *Ország-Világ*, 1891. márc. 14. 11. sz. 178.

²² *A Hét*, 1891. márc. 15. 11. sz. 176.

ről. Ezek közül — valószínűleg Horváth Gyula megfogalmazásában — a legmarkánsabb a *Szerkesztői üzenetek* élén álló program-megfogalmazás. Elsőnek ezt idézzük:

„Számos levélre, mely e lapok szerkesztőjéhez érkezett, itt válaszolok:

Mindenek előtt köszönöm azt a meleg érdeklődést, melyet e lap iránt tanúsítanak, igyekezni fogok azt fölállított programom beváltásával meghálálni. Ama több felől hozzám intézett kérdésre, hogy vajon lapom nem fog-e a szabadelvű párt megbontására eszközül szolgálni? válaszom ez: »sem én, sem lapom nem áll párt, hanem az eszmék szolgálatában«, a pártbani inkompatibilitás esete beállhat a képviselőre, de a szerkesztőre nem, ez pedig maradok még az esetben is. Különben meg vagyok győződve, hogy az elvek hű szolgálata nem a pártok fölbontására, hanem annak megerősítésére vezet. A független gondolkodás, az őszinte szó kimondása, a tárgyilagos kritika a szabadelvű eszmék a demokratikus irányú nem ellenkezhetik a szabadelvű párt nyílt programjával. Emberekkel jöhetek kollízióba, de a párt országszerte hirdetett programjával nem; ha pedig e nem várt eset beállana, akkor az igazunk fölött ítélni fog az ország közvéleménye, én ebbe eleve megnyugszom.»

A lap elgondolásait és munkatársi gárdája bemutatását a hagyományos előfizetési felhívás tartalmazza a lap első számának 17. lapján. Ez a következőképpen fogalmaz:

„Előfizetési felhívás

a

»Magyar Hírlap«-ra

Felelős szerkesztő: *Horváth Gyula* országgyűlési képviselő, főmunkatárs: *Mikszáth Kálmán* országgyűlési képviselő, helyettes szerkesztő: *Fenyő Sándor*.

A »Magyar Hírlap«-pal teljesen független, csak a közvéleményre és saját meggyőződésére támaszkodó lapot adunk a magyar olvasóközönség kezébe. Nem leszünk csatlósai sem a politikai, sem a pénzügyi világ hatalmasainak, de igaz és mindenkor szókimondó bajnokai a liberalizmusnak és demokráciának. Csak a nemzet és állam érdekei fognak szemünk előtt lebegni. Ezeket fogja szolgálni lapunk minden rovata, minden sora.

A »Magyar Hírlap« politikai cikkeit a parlamentnek, a publicisztikának kiváló férfiai fogják írni.

A »Magyar Hírlap« célja, a közönséget lelkiismeretesen, tárgyilagosan tájékoztatni a nap eseményei felől. Lapunk gondot fog fordítani arra, hogy az országgyűlés minden mozzanatát objektív módon és behatóan ismertesse. E tekintetben semmiféle párttaktikának szolgálatában állni nem fog. Ugyanez a szellem fog vezérelni bennünket a főváros közügyeinek megbeszélésénél. Közgazdaságunkat szellemben és érdekei érvényesítésében magyarrá tenni, lapunk egyik főfeladatát fogja képezni. Méltó pártolásra fog nálunk találni minden jogos gazdasági érdek, de a legerélyesebb visszautasításra minden elhatalmasodni akaró és joggatlan gazdasági törekvés. Kulturális intézményeinket, melyek a magyarságot szolgálják, kiváló figyelemben akarjuk részesíteni. Színházainkkal szemben mindig tárgyilagos kritikát fogunk gyakorolni és különös gondoskodásunk tárgya lesz, hogy regény- és tárca-rovataink tartalmas és szelleműdű olvasmányokat nyújtsanak, melyek éppúgy, mint a lapnak többi rovata, a komoly irodalmi igényeknek is meg fognak felelni.»

Ezután a hazai és külföldi tudósítói hálózatot emelik ki, majd felsorolják az állandó belső munkatársakat: Abonyi Árpád, Ambrus Zoltán, Báttaszéky Lajos, Füredi Mór, György Endre, Imrey Ferenc, Janovics Pál, Kürthy Emil, Kohn Dávid, Kálnoki Izidor, Szomaházy István, Szemere Attila, Szeredai-Sváb Leó, Szabó Endre, Szemere Huba, Zilahi Kiss Béla. A külső munkatársak sorában Ágai Adolf, Bródy Sándor, Csiky Gergely, Kabos Ede, Kiss József, Porzolt Kálmán, Pósa Lajos, Szana Tanás, Törs Kálmán, Vajda János neve mellett több szabadelvű párti és függetlenségi párti képviselő nevét is beillesztették a listába.

A *Magyar Hírlap* következő napi számai kibontakoztatták a szerkesztőség elképzeléseit, sőt kifejezetten ilyen céllal több írást meg is jelentettek.²³

A „Szerkesztőségi üzenetek”-ben fel-felbukkannak Mikszáthra vonatkozó megjegyzések. Így a lap 3. számában „őszinte ember Budapesten” jelzésű levélre a következőt válaszolták:

„Őn azt írja, hogy lapunkra szükség nem volt, politikai nézeteinknek hívei nincsenek, Mikszáth Kálmánt pedig elnevezi paraszt-novellistának. Őn úgy látszik konfundálja az együgyűséget az őszinteséggel, mert különben nem szerezte volna nekünk azt az örömet, hogy levelezőlapjának olvasása által hangos derűtségben tartja tíz percen keresztül szerkesztőségünk összes tagjait. Scarronunk nevetett legjobb ízűen a nyájas kritikán, mellyel őn az ő irodalmi működését méltatta.”²⁴

A lap márc. 29-i számában „P. P. P. Budapest” jeligés levélre pedig a következőt válaszolták:

„Ami pedig az országgyűlést illeti, mi is sejdítjük, hogy ez igen sokakat érdekel, s meg lehet győződve, hogy ezzel a rovattal nem fogunk röviden elbánni. Sőt kiváló súlyt helyezünk arra, hogy az országgyűlési rovatunk kitűnő legyen, úgy a kommentálás, mint az események előadása tekintetében. Scarron itt fogja folytatni országgyűlési karcolatait, s ez talán szolgálhat némi garanciául. Szíves jóakarátát szívünkéből köszönjük.”²⁵

A *Magyar Hírlap* 1891. márc. 30-i számában, az első két lapon sorozatosan összegzik az egyes rovatokkal kapcsolatos elképzeléseket, szólnak a vezércikkek, a tárcák, az apró cikkek szerkesztési elveiről és külön hangsúllyal, mindezeket megelőzve a következőket írták a parlamenti tudósításokról:

„A t. Házból Mikszáth Kálmán ez országszerte népszerű rovatot e helyen fogja folytatni, egy-egy teljes képet hozva a képviselőház érdekesebb üléseiről a humor szemüvegén át; tolla megcsipkedi a ferdeségeket, kiemeli a komikumot akár a baloldalon akár a jobboldalon, ott ahol meglátja. A karcolatok, melyek őt a ház karzatáról a ház földszintjére vitték, függetlenek lesznek minden irányban még akkor is, ha őt a földszintről ismét visszavinnék a karzatra.”

A *Magyar Hírlap* mutatóványyszámairól a többi sajtóorgánium is hírt adott. A *Fővárosi Lapok* rövid hírben számolt be az első szám megjelenéséről,²⁶ a *Vasárnapi Újság* »Új napilapok« c. hírében egyszerre adott számot a *Magyar Hírlap* és a Verhovay Gyula szerkesztette *Független Újság* megjelenéséről.²⁷ A *Hét* — a két szerkesztőség között kialakult társulásra való tekintettel — melegen ünnepelte a szerkesztőt és új lapját: Horváth Gyuláról személyes hangú portrét közölt, amelyet a következő sorokkal fejezett be: Horváth Gyulának „... emberekről vagy a viszonyokról mondott ítéletei mindig találóak, néha néha pompásak, leszámítva azt, hogy ő is, mint minden szellemes ember vagy nagyító, vagy kicsinyítő üveget használ. E sorok írója nem nyúlt az üvegek egyikéhez sem, hanem objektív szemmel mérte meg Horváth Gyulát, ki most megalapítván Mikszáthtal a Magyar Hírlapot, új működési körben lép az olvasóközönség elé.”²⁸ A *Hét* következő számában br. Kemény Endre verssel köszöntötte az új napilapot.²⁹

²³ Pl. *A Magyar Hírlap és a közönség*, 1891. márc. 24., 5.

²⁴ 1891. márc. 23. 11.

²⁵ I. h. 7.

²⁶ *Fővárosi Lapok*, 1891. márc. 22. 80. sz. 584.

²⁷ *Vasárnapi Újság*, 1891. márc. 29. 13. sz. 209.

²⁸ C. M.: »Horváth Gyula«, *A Hét*, 1891. márc. 22. 12. sz. 179—180.

²⁹ *A Hét*, 1891. márc. 29., 13. sz. 209—210.

A tárgyszerű beszámoló sorokon, a baráti elismerés szavain kívül a bírálat a kétkedés is kicsendült a fogadtatás visszhangjából. Benedek Elek a következőket írta a lapról, szerkesztőjéről és főmunkatársáról:

»... A Magyar Hírlapot épp olyan kaliberű újságírók írják és ollózzák össze, mint a többi. Ezek az emberek egyáltalán nem friss erők, de épp úgy el vannak csigázva, épp úgy meg vannak kopva, mint a többi kollegájuk, akikkel eddig egy büróban dolgoztak; a különbség csak az, hogy most más fődél alá kerültek. Új lapot csinálnak, de nem új s még nem is pihent erővel. Mikszáth az ő karcolatját oly unottan, kedv nélkül írta meg, mint aki már írt egypár száz karcolatot, amint hogy írt is, jót, rosszat vegyest. Egyszerű malőr, hogy éppen az új lapba írt első karcolat gyöngé...

... olykor-olykor Horváth Gyula megmondhatja az igazat fölfelé is, de szinte abszurdum, hogy pártember létére a keze meg ne legyen kötve a legtöbb esetben. A Pesti Hírlapnak okvetlenül sokat fog ártani az új lap (a Budapesti Hírlap tisztára ellenzéki, ennek ugyan nem árthat), de kétségtelen, hogy Horváth Gyula nem azért csapott föl szerkesztőnek, de Mikszáth nem azért hagyta ott Légrédyt, aki szegény a spárgáit most a Mikszáth után hullatott könnyeivel öntözi...³⁰

A *Magyar Hírlap* 1891. ápr. 1-től már nem mutatványszámként jelent meg, hanem előfizethető és nem csak példányonként vásárolható napilapként. A húsvéti szünet előtt és után a Ház kisebb-nagyobb törvényjavaslatokat tárgyalta, míg a közigazgatási bizottság feszült vitát folytatott a parlamenti tárgyalásra kerülő közigazgatási törvényjavaslatról. A hónap folyamán néhány tárcsa, egy elbeszélés jelent meg Mikszáthtól és ápr. 19-én jelent meg az indulás óta ígért folytatásos regény, a *Galamb a kalitkában* c. első közleménye. A tizenhatodik folytatásnál, máj. 7-én a regény közlése megszakadt. Mikszáth megbetegedett.³¹

Mikszáth főmunkatársi tevékenysége a *Magyar Hírlap*nál szemmel láthatólag csekély volt. Ezt az olvasók is észrevették és leveleket intéztek a szerkesztőséghez. 1891. ápr. 17-én „Sz. M. Szentés” kérdésére a következő „határozott” választ kapta: „... Mikszáth Kálmán, hála istennek, olyan egészséges, mint a makk és mindennap ír cikket, tréfát, csevegést, újdonságot vagy apró hírt vagy valamennyit; saját neve, álnév alatt vagy névtelenül”.³² Ez a szerkesztőségi válasz nem felelt meg a valóságnak, mint jeleztük, Mikszáth alig szerepelt a lapban. — „L. F. Albertirsa” jeligéjű levélre 1891. máj. 1-én a következő választ adták: „Mikszáth Kálmán a *T. Ház* írását akkor fogja megkezdeni, amikor a közigazgatási törvényjavaslat a Ház elé kerül.”³³ Mint fent említettük máj. 7-én a *Galamb a kalitkában* c. regény közlése megszakadt, öt nap telt el, míg a szerkesztőségi üzenetek között az „Első előfizető”-nek szóló válaszban az újság egykori olvasói értesülhettek a folytatások elmaradásának okáról: „A »Galamb a kalitkában« folytatása azért maradt ki a lapunkból, mert az elbeszélés írója, Mikszáth Kálmán főmunkatársunk — sajnos — ágyban fekvő beteg volt. Most már lábadozóban van így néhány nap kérdése csak, hogy novellájának hátralévő részét megírja...”³⁴

Teltek múltak a napok, a regény folytatás csak nem látott napvilágot. Május közepén viszont az a hír jelent meg az újságokban, hogy Horváth Gyula és Mikszáth Kálmán kilép a szabadelvű pártból és lemond a képviselői

³⁰ *Ország-Világ*, 1891. ápr. 28., 13. sz. 211.

³¹ A regényközlésről l. részletesebben MKÖM 4. köt. 171—172.

³² *Magyar Hírlap*, i. h. 7.

³³ *Magyar Hírlap*, i. h. 14.

³⁴ *Magyar Hírlap*, 1891. máj. 12. 13.

mandátumról. Ezt a hírt a *Pesti Hírlap* is közölte és Mikszáthról — kinek nevét márc. 21. óta sehol nem említette — a következőket írta: „... Mint halljuk, Mikszáth Kálmán orsz. képviselő még a közigazgatási vita megkezdése előtt szintén le fog mondani [Horváth Gyulával együtt] képviselői állásáról.”³⁵ A Mikszáthról szállongó hírekkel kapcsolatban a *Magyar Hírlap* következő napi számában cáfolat jelent meg:

„Több lap ma azt a hírt közli, hogy Mikszáth Kálmán képviselő úr mandátumát letenni szándékozik. Nem tudjuk, hogy betegen fekvő munkatársunk szándékairól, minő forrásból értesülnek a lapok (talán nem egészen tisztá az a forrás), annyit azonban tudunk, hogy Mikszáth képviselő úr fölöslegesnek tartja, hogy saját ügyeivel beteg állapotában foglalkozzék, annál is inkább, mert látja, hallja és tudja, hogy minden jóakarója kizárólag az ő ügyeivel babrál.”³⁶

Két nap múlva a *Magyar Hírlap* hírrovatában újabb cáfolat jelent meg:

„Mikszáth Kálmán orsz. képviselő, főmunkatársunk tudvalevőleg betegen fekszik. Ezt lapunk és Mikszáth jóakarói két hírrel hozzák kombinációba. Az egyik az: hogy Mikszáth orsz. képviselői mandátumáról lemond; a másik az: hogy a »Magyar Hírlap«-tól lép vissza. Mind a két hír egyformán hazugság.”³⁷

Újabb két nap múlva a lap arról adott hírt, hogy

„Mikszáth Kálmán orsz. képviselő, lapunk főmunkatársa, mint számos barátja és tisztelője örömeire jelenthetjük, betegségéből már annyira fölépült, hogy ma elhagyta ágyát. Néhány napig még kénytelen lesz a szobában maradni, de a hét végén ismét közöttünk lesz, s megkezdheti munkásságát. A nyáron Mikszáth Kálmán Karlsbadba utazik, hogy egészségét teljesen helyreállítsa.”³⁸

Mikszáth betegségével és képviselői mandátumáról való lemondásával foglalkozik az *Ország-Világban* Benedek Elek is. Az utóbbi kérdést ironikusan kezelte:

„... Mikszáth, a jó palóc, már nem vette a dolgot ilyen szigorúan [mint Horváth Gyula]. Ha kilép is a klubból, de mandátumát megtartja. Kár is volna eldobni azt a drága jószágot. Mert ha neki nem is, a kormánypárt kasszájának sok szép pénzébe kerülhetett. Hiába, az írókat szeretik olvasni ingyen, de képviselővé már őket sem választják ingyen. Minden »beszélő köntösnél« szebben beszél egy ropogós ezres. Szegény Mikszáthnak különben a mandátumnál nagyobb gondot okoz a gyomra meg a torka. A betegség kiverte kezéből a tollat, még pedig oly kegyetlenül, hogy legutolsó novelláját, mely a »Magyar Hírlap«-ban indult meg, egy kettőspontnál kellett félbeszakítania. »Ő pedig (már nem emlékszem a hős nevére) így szólt: «Hogy mit szólt, hogyan szólt, azt már nem lehetett megtudni a másnapi számból, képzelhető nagy bosszúságára a publikumnak és — Légrádynak...»³⁹

Míg a *Magyar Hírlap* többszörösen cáfolta Mikszáthnak a mandátumáról való lemondását, addig Horváth Gyula lemondása tény volt és a szerkesztő a *Magyar Hírlap* hasábjait használta fel arra, hogy a balavásári szabadelvű párti választóihoz intézett *Nyílt levelét* közlétegye. E hosszú nyilatkozatban végigtekintette tizenkilenc éves politikai múltját, az 1875-től a szabadelvű

³⁵ *Pesti Hírlap*, 1891. máj. 16. 2.

³⁶ *Magyar Hírlap*, 1891. máj. 17. 57. sz. 3.

³⁷ *Magyar Hírlap*, 1891. máj. 19. 58. sz. 2.

³⁸ *Magyar Hírlap*, 1891. máj. 21. 60. sz. 3.

³⁹ *Ország-Világ*, 1891. máj. 23. 21. sz. 357.

párt soraiban töltött másfél évtizedet. Részletesen szólt Tisza Kálmánhoz fűződő kapcsolatáról, szólt egymás közötti vitáikról is. A szabadelvű pártból való kilépésének és mandátumától való megválásának okát abban jelölte meg, hogy nem ért egyet a közigazgatási törvényjavaslattal, mert annak „törvényté válása esetében egy bizonyos, ez pedig az, hogy Magyarországon a közigazgatási tisztviselők kinevezése öt éven át a belügyminiszter kezébe van letéve, s ezen hatalom bőven elegendő arra, hogy a törvényhozás jövő összealkotása fölött feltétlenül rendelkezék és az általa a reform többi része az ő egyedüli akaratától és elhatározásától függjön.” Álláspontja alátámasztására név és cím említése nélkül hivatkozott Mikszáthnak *A kodifikátor és a javaslat c.* cikkére. Ez az utalás a következőképpen hangzott a *Nyílt levélben*: a közigazgatási javaslattal kapcsolatos bírálatnak

„adott kifejezést a »Magyar Hírlap«, melyet szerkeszteni szerencsém van és hogy minő vélemény-szabadságot tart megengedhetőnek a szabadelvű párt vezére, Szapáry Gyula gróf, az iránt tájékoztatást nyújthat önöknek az, hogy nemcsak én, hanem a lapnak egy másik munkatársa is figyelmeztetve lettünk általa, hogy a még csak bizottságban tárgyalat javaslat bírálatá inkompatibilis pártállásunkkal.⁴⁰ A pártkérdés fölvetését teljesen jogosultnak tartom, amidőn egy javaslat a pártban, vagy a képviselőházban tárgyalatik, de arra még esetet alkotmányos államban nem tudok, hogy e tárgyalásokat megelőzőleg, tehát minden előzetes kritika teljes kizárásával, a pártkérdés valaha valakivel szemben fölvetetett volna...⁴¹

Horváth Gyulának mandátumáról való lemondását a képviselőház 1891. máj. 20-i ülésén tudomásul vette.⁴²

Mikszáth Kálmán szabadelvű párti mandátumáról való lemondásának híre tehát szoros összefüggésben állt a közigazgatási törvényjavaslatot benyújtó Szapáry Gyulával szemben való fenntartásokkal, amelyet a *Magyar Hírlap* és szerkesztője, Horváth Gyula a lap megindulása óta hangoztatott, és amelyek az 1891. márc. 22-én a lap hasábjain megjelentetett *A kodifikátor és a javaslat* című cikkében — ugyanakkor név nélkül közlött, de a politikai berkekben mindenkitől tudottan — Mikszáth is vallott és magáévá tett. Mikszáth lemondási vagy lemondatási híre nem bizonyult valóznak, Mikszáth nem a mandátumról mondott le, hanem a betegség címén fokozatosan lazította kapcsolatát a *Magyar Hírlappal*. Az újság 1891. máj. 21-i — fentiekben idézett —

⁴⁰ Négy és fél hónap múlva, 1891. aug. 5-én a *Magyar Hírlap* hasábjain Horváth Gyulától egy cikk látott napvilágot »Finita la commedia« címmel. Ez az írás belevilágít abba a politikai szituációba, amelyben Mikszáth *A kodifikátor és a javaslat c.* karcolatot megírta: Horváth Gyula szabadelvű párti mandátummal helyet foglalva a Házban, opozícióba vonult a Szapáry-kormánnyal szemben; az ellenzék vérmes reményeivel azonosította magát és a vita előtt álló közigazgatási törvényjavaslat eredeti formában való elvetését jósolta meg és egy áthidaló, csak az általános elveket leszögező törvényjavaslat elfogadtatására látott lehetőséget. E politikai »jósolat« közlésére a legalkalmasabb egyént, Mikszáth Kálmánt nem én, hanem Mikszáth írta meg és az ő ellenállhatatlan szarkazmusa, meg humora a miniszterelnöknek és javaslatának kigúnyolására fordította azt. Szenvedtük is együtt e tréfiáért a szemrehányást, meg is osztottuk becsületesen — a nagyobbik részt nekem adta — a korholásokból...« Arra eddig sem közvetlen, sem közvetett adatunk sincs, hogy miként fogadta Mikszáth e politikai leleplezést. Ismerve a szabadelvű párthoz fűződő személyes és érzelmi kapcsolatait, feltételezhető, hogy kellemetlenül érinthette annak utólagos írásbeli bizonyítása, hogy egy manipuláció eszközeként felhasználták, kihasználva azt a személyes szimpátiáját, amellyel még március derekán Horváth Gyulához kötődött.

⁴¹ *Magyar Hírlap*, 1891. máj. 16., 56. sz. 17—18.

híret követően hosszú hetekig nem jelent meg írás Mikszáthtól és nem jelent meg híradás egészségi állapotáról. A lap jún. 21-i 91. számában, a 9. lapon előfizetési felhívás jelent meg a második félévre. Ebben nem ígérték ugyan a scarroni parlamenti karcolatokat, de bejelentették, hogy „A Magyar Hírlap minden előfizetője — legyen az bár régi vagy olyan, aki most lép be az előfizetők sorába — ingyen és egész terjedelmében megkapja főmunkatársunk, Mikszáth Kálmán *Galamb a kalitkában* című hosszabb elbeszélését.” A *Magyar Hírlap* jún. 28-i számában a 15—16. lapon végre megjelent a félbemaradt regény befejezése és a lap ugyanabban a számában a hírrovat élén, a regény könyv alakban való szétküldésének bejelentésén kívül a következőket közölték:

„Egyben jelentjük, hogy Mikszáth Kálmán egészsége az utolsó napokban olyan örvendetes módon javult, hogy nemcsak befejezhette súlyos betegsége miatt félbeszakított elbeszélését, hanem eleget tehet olvasóink sűrűn hangoztatott óhajának: és újra kezébe veheti azt a tollat, melynél kedvesebb' em ismer manapság a magyar olvasó.”

Újabb két hét telt el és sem Mikszáthtól nem jelent meg írás, sem róla nem közöltek semmiféle hírt. A frissebb információt újból a szerkesztőségi üzenetekben lelhetjük meg: K. I.-nek Miklóstelepre a következőt üzenték:

„Mikszáth Kálmánt, fájdalom, egy igen hatalmas úr gátolja meg már hónapok óta, s ennek az úrnak a neve: epekő. Kínzó zsarnok, aki sok álmatlan éjszakát hozott Scarro-nunknak, aggodással terhes napokat nekünk, s minden jóbarátjának. Most az üdülés útján van s a karlsbadi »Schlossbrunn«-ból issza az egészséget és teljes munkaképesség biztató reményét. Addig, míg ez bekövetkezik, már csak türelmeskedjünk. Megnyugtatóul írhatjuk, hogy Mikszáth Kálmán lapunk megalapítása, március 21-ike óta egy sort sem írt az őn által idézett lapba.”⁴²

Az utóbbi rejtélyes mondat jelentős filológiai problémát vet fel: melyik lehet az a lap, amely után a miklóstelepi olvasó érdeklődhetett. Minden valószínűség szerint az elhagyott redakció, a *Pesti Hírlap* szerkesztősége. Mint az előzőekben Benedek Elek csipkelődéseiből láthattuk, egy ideig azzal vádolták Mikszáthot, hogy mind a két lapnak fog írni. De a *Magyar Hírlap* megindulása után nem jelent meg nevével vagy álnevével írás a *Pesti Hírlapban*. A parlamenti karcolatok a *Pesti Hírlapban* 1891. márc. 21. után is megjelennek előbb „A mai ülés” címmel, majd ápr. 16-án „A t. Házból” címmel is. Valószínűleg erre a cikkekre vonatkozik az újság 1891. ápr. 23-i számában az Sch. I. Budapest-re szóló üzenet: „1. Sebők Zsigmond munkatársunk írja.” — Ehhez hasonló üzenetek a közigazgatási vita során szaporodnak: »Z. M. A kérdések szerint, 1. felelős szerkesztőnk írta. 2. Sebők Zsigmond. 3. Murai Károly.,⁴⁴” H. K. Azokat a karcolatokat Sebők Zsigmond írja.,⁴⁵” M. S. Baj. Az elsőt Murai Károly, a 2-at és 3-at Sebők Zsigmond írta.”⁴⁶

Magától Mikszáthtól tudjuk a legautentikusabban, hogy 1890-ben és az 1891-es év elején a *Pesti Hírlapban* már többször Sebők Zsigmond írta meg a parlamenti karcolatot,⁴⁷ teljesen bizonyosra vehető, hogy a laptól való eltá-

⁴² *Képviselőházi Napló*, 1887—92. 23. köt. 160.

⁴³ *Magyar Hírlap*, 1891. júl. 12., 111. sz. 14. l.

⁴⁴ *Pesti Hírlap*, 1891. jún. 21., 169. sz. 16.

⁴⁵ *Pesti Hírlap*, 1891. jún. 27., 175. sz. 12.

⁴⁶ *Pesti Hírlap*, 1891. jún. 28., 176. sz. 16.

⁴⁷ »Mikszáth Kálmán Országgyűlési Karcolatai« Bp., 1892. A karcolatok története újraközölve: Mikszáth Kálmán munkái 33. köt. »A saját ábrázatomról« 162.

vozása után Légrády Károly Sebőköt bízta meg a rovat további vitelével és erre vonatkoznak a fentebb idézett szerkesztőségi üzenetek.

Ebből az is következik, hogy 1891. márc. 21-től 1891. aug. 15-ig — amíg Mikszáth a *Magyar Hírlap* főmunkatársa volt — *nem jelent meg írása a Pesti Hírlapban.* (Így kétségesnek kell tartani a Bisztray Gyula gondozta Krk 40. kötetben található *Szomorú szép asszony* M. K. jelzéssel közölt írásának Mikszáthhoz fűzhető voltát; írhatta Murai Károly is, vagy Munkácsy Kálmán is. Mindkettőjüktől ezekben a hónapokban jelentek meg névvel jelzett írások is a *Pesti Hírlap* hasábjain.)

E kitérő után visszatérve Mikszáth és a *Magyar Hírlap* kapcsolatára, le kell szögeznünk, hogy a *Galamb a kalitkában* 1891. jún. 28-án közölt befejező közleménye után több nevével jelzett írás nem látott nyomdafestéket a lap hasábjain. Júliusban és augusztus elején Karlsbadban gyógykezelte magát.

1891. aug. 14-én a *Magyar Hírlap* fejlécéről a szerkesztő neve mellől lekerült az öt hónapig ott szereplő szöveg: „Főmunkatárs: Mikszáth Kálmán”. Ugyanabban a számban a 4. lapon a hírek élén a következő kommuniké olvasható:

„Mikszáth Kálmán úr, lapunk eddigi főmunkatársa, mint egy hozzánk intézett levélben és a »Nemzet« mai esti lapjában olvassuk, kilép szerkesztőségünk kötelékéből. Midőn ezt olvasóinkkal tudatjuk, nem mulaszthatjuk el, hogy lapunk ama t. előfizetőit, kik Mikszáth Kálmán úr közremunkálkodására való tekintettel fizettek elő lapunkra, arra figyelmeztessük, hogy kitűnő íróársunk, a »Nemzet« esti lapja szerint a »Pesti Hírlap«-ban folytatja majd írói tevékenységét. Tisztelt laptársainkat pedig kérjük, szíveskedjenek a fentebbi sorokat reprodukálni”.

Ezt a hírt ugyancsak aug. 14-én a *Fővárosi Lapok* is közölte,⁴⁸ a *Pesti Hírlap* csak hat napnyi várakozás után, aug. 20-án tette közzé a hírt a következőképpen: „Mikszáth Kálmán úr, ki pár hónapon át a Horváth Gyula szerkesztésében megjelenő Magyar Hírlap főmunkatársa volt, e napokban megvált a nevezett laptól, mit a Magyar Hírlap következő sorokban adott tudomásul közönségének . . .”⁴⁹ Ezután teljes egészében közölték a *Magyar Hírlap* feljebb olvasható közleményét.

Az eltökélt szándék, a többszörösen beharangozott hír ellenére Mikszáth csak 1891. szept. 1-től lépett vissza a *Pesti Hírlap* kötelékébe. Az intervallumot magyarázhatja az, hogy minden valószínűség szerint meg kellett várnia, amíg a kiadótulajdonos, Légrády Károly nyaralásából visszaérkezik a fővárosba és átveszi a lap dolgait.⁵⁰ Légrády visszatéréséről a *Pesti Hírlap* 1891. aug. 28-i száma adott tudósítást,⁵¹ ezt követően az újság szept. 1-i számában, a „Napi hírek” rovat élén adták közre Mikszáth visszafogadást kérő írását, amelyet Légrády Károlyhoz intézett levél formájában fogalmazott meg.

„Kedves Barátom! Azt kívánjátok tőlem [ti. a redakció] — kezdte levelét Mikszáth —, hogy most, midőn holnaptól kezdve újra a »Pesti Hírlap« kötelékébe lépek, ezt egy episztolával tudassam a lap olvasóival . . . mi legyen e levélben? Talán eltávozásom és

⁴⁸ *Fővárosi Lapok*, 1891. aug. 14., 222. sz. 1649.

⁴⁹ *Pesti Hírlap*, 1891. aug. 20. 5.

⁵⁰ Itt jegyezzük meg, hogy Méreiné Juhász Margit feltehetően a sajtóban megjelent közleményekre alapozva véleményét azt állította, hogy Mikszáthtól »aug. 15-én ismét megjelennek a *Karcolatok a t. Házból* a lap [a *Pesti Hírlap*] hasábjain . . .« Krk 25. köt. 203. — A tények arra mutatnak, hogy ez a megállapítás téves következtetéseken alapult.

⁵¹ *Pesti Hírlap*, 1891. aug. 28., 236. sz. 5.

visszaérkezésem történetét szeretnétek leírva látni? Nem érdekes az! S te különben is tudod, mi volt a távozási indok. Nem pénz (mert hiszen pénzben te nekem többet akartál adni, mint amennyiről egy magyar újságíró álmodozhat), nem is politikai differenciák, mindig helyeseltem azt a szabadelvű irányt, melyben a Pesti Hírlap mozgott, s nem volt szándékom ellenséges táborba menni, hanem csak más ezredbe; nem is személyes összeférhetlenség vitt el, mert az köztünk hosszú évtized alatt nem volt egyszer sem . . . visszahozott egyedül azon mérsékelt szabadelvű irány, melyet a lap vall. Kérlek is rá, hogy ezt az irányt tartsátok meg ezentúl is.”⁵²

A helyzet iróniájából vagy a nehezen megszületett bebocsátást kérő levél körültekintő megfogalmazásából fakadt, hogy a *Pesti Hírlap* következő napi számában⁵³ a „Szerkesztői üzenetek” élén újra foglalkoztak Mikszáth visszatérésével, pontosabban a Légrády Károlyhoz intézett levél egy „sajtóhibáját” korigálták, azt a passzust — amelyet mi is idézünk —, amelyben a *Pesti Hírlapot* jellemezve Mikszáth a következőket írta: „. . . visszahozott egyedül azon mérsékelt szabadelvű irány, melyet a lap vall”. A szerkesztőségi üzenet szerint a mondatban a mérsékelt és a szabadelvű szó között a kéziratban még meglevő vessző elsikkadt és ez a tény hamis képet adhat a lap irányvonaláról. Légrády tehát nehezményezhette a jelzős szerkezetet és a »mérsékelt« szó után követelt vesszővel a szót a lap általános irányvonalának jellemzésére óhajtott alkalmazni, a megszorító jelző nélküli szabadelvűség hangoztatásával pedig a kormányzó párt és a lap közötti felhőtlen viszonyt kívánhatta érzékelteni. A szerkesztői üzenet szövegét a textus vizsgálata szerint is minden bizonnyal Mikszáth Kálmánnak kellett megírnia.

*

A következő hetek eseményei arra mutatnak, hogy a bebocsátást kérő levél, az interpretációs félreértést tisztázandó „vessző-nyilatkozat” után Mikszáth Kálmán és Légrády Károly kapcsolata rendeződött: szept. 13-tól közölni kezdte a *Pesti Hírlap* *A Plútó* c. elbeszélését,⁵⁴ majd ezt követően — publicisztikai cikkei mellett — szept. 23-tól tíz folytatásban következett *A király reggelije* című, az 1891 decemberében a karácsonyi könyvpiacon kötetben *A kis primás* címen napvilágot látott Mikszáth kisregény.⁵⁵ És végül — ez is Mikszáth és Légrády kapcsolatának elrendeződését jelentette — 1891 szeptemberében alakulatott ki a korábbi évtized parlamenti karcolataiból válogatott *Mikszáth Kálmán Országgyűlési Karcolatai* című gyűjteményes kötet gondolata is. Ez a kötet Légrády kiadásában, a kiadó meleg hangú, az 1891 márciusa és augusztusa közötti személyes feszültségeket feledtető, 1891. okt. 31-i dátummal ellátott Előszavával és Mikszáth Kálmánnak *A karcolatok története* c. bevezetőjével a korábbi tíz év terméséből kilencven karcolatot tartalmazott. A több mint 22 íves kötet már 1891 novemberének végén, a karácsonyi könyvpiacon könyveivel együtt, elhagyhatta a nyomdát.

⁵² *Pesti Hírlap*, 1891. szept. 1. 239. sz. 6.

⁵³ *Pesti Hírlap*, 1891. szept. 2., 240. sz. 13.

⁵⁴ Krk 41. köt. 7—32.

⁵⁵ Krk 4. köt. 69—120.

ISTVÁN REJTŐ

Kálmán Mikszáth und das Magyar Hírlap («Ungarische Nachrichtenblatt»)

Der Verfasser der Abhandlung wurde während der textologischen Arbeiten der textkritischen Ausgabe *Mikszáth Kálmán Összes Művei* (Kálmán Mikszáths Gesamte Werke) aufmerksam darauf, daß Kálmán Mikszáth, der berühmte Prosaist und anerkannte Publicist der Zeit, aus dem Band der, dem regierenden liberalen Partei beistehenden Tageszeitung *Pesti Hírlap* (Pester Nachrichtenblatt) in 1891 ausscheiden war. Diese Scheidung aus der Redaktion war umso mehr beachtungswert als Mikszáth sich zehn Jahren lang mit seinen, in der Spalten dieser Zeitung entfalteteten Tätigkeit, einen landgültigen Name verschaffte.

In der Abhandlung macht der Verfasser, mit der Hilfe aus der ehemaligen Presse ausgenommenen Angaben vor, daß das Motiv der Scheidung aus Mikszáths persönlichen politischen Bindung kommt. Der Grund dieser Bindung war die Freundschaft, die Mikszáth an den, in den vorigen Jahr zum Rücktritt gezwungenen, gleichfalls zum liberalparteiangehörigen Ministerpräsident, Kálmán Tisza, knüpfte.

Die neue Zeitung, deren Hauptmitarbeiter Mikszáth wurde, war das *Magyar Hírlap* (Ungarische Nachrichtenblatt). Die Redaktion des Blattes stand in dieser Zeit gegenüber der, aus der neuen Liberalen Partei entstandenen Regierung, aber sie stand nicht dem ehemaligen Ministerpräsident bei, sondern sie zog sich zur Parlamentopposition der regierenden Partei. Mikszáth wurde sich der Tatsache nur nach der politischen Ereignissen von mehreren Monaten bewußt, daß die Opposition seines Hauptredakteurs und seine eigene gegen den amtlichen Ministerpräsident aus gegensätzlichen Quellen entspringen.

Mikszáth zog die Konsequenz. Er lockerte seine Beziehungen mit dem *Magyar Hírlap* auf und nach fünf Monaten kehrte er in die verlassene Redaktion zurück. Er wurde nochmals der Mitglied der Redaktion von *Pesti Hírlap*.

Kódexkiadásunk százados kérdései a Cornides-kódex modern kiadásának ürügyén

I. A *Cornides-kódex* modern kiadása. Meghökkenítő dolog egy könyvről — megjelenése után — másfél évtized elteltével írni hosszasan tanulmányt. A vállalkozás minden bizonnyal indoklást kíván.

Kódexkiadásunk, amely mindeddig egyéni kezdeményezések sora volt, most — úgy tűnik fel — gazdára talált; a kiadások szabályzatának elkészítésére bizottság is alakult. Az előmunkálatok elvégzéséhez feltétlenül szükséges az eddigi kiadások erényeinek, hibáinak vizsgálata.

Indoklást kíván az is, hogy miért esett választásom a *Codices Hungarici* sorozatból éppen a *Cornides-kódexre*. Indoklást kíván, már csak azért is, mert természetes, hogy *egyetlen* kritikai kiadás tanulmányozásával nem lehet az egész sorozatra érvényes tanulságokat levonni. Éppígy természetes az is, hogy a sorozat *eltérő* célkitűzésű kötetekének egységes szempontú vizsgálatát nem tekinthetem feladatomnak. Marad tehát — a sorozat többi darabjának szem előtti tartásával — egy kötetnek, a lehetőség szerint, igen részletes vizsgálata; azé a köteté, amely a sorozat különféle sajátosságait — faksimile és kritikai szövegkiadás — együttesen is tartalmazza. Érdeklődésemnek megfelelően a *Cornides-kódexet* választottam, amely az általam igen nagyra tartott (művészettörténészként is ismert) Levárdy Ferenc, valamint Bognár András második kísérlete volt. Sajnálom, hogy a háború után elakadt sorozatnak éppen felélesztőit kell bírálnom, ám ez a kezdeményezők sorsa.

A dolgozat első része tehát megkísérli egyetlen kódexkiadásnak a hibáit bemutatni, a második pedig a kódexkiadások hibáiból származó irodalomtörténeti, ideológiai félreértéseket akar tisztázni, ily módon hívja fel a figyelmet a faksimile s a pontos (kritikai) szövegközlés fontosságára. Nem szabad megelégednünk a pusztá transzliterálással, hiszen ez — ha pontatlanul is — már a Volf-kiadásban rendelkezésünkre áll, el kell végeznünk a kritikai kiadás feladatait is, legalább, ami a magyar szövegeket illeti.

A *Codices Hungarici* sorozata még a második világháború alatt indult. Szabó Dénes kiváló kiadásai kalandos körülmények között készültek, a céljuk „csak” egy volt: menteni a menthetőt a bármikor becsapódható bombák elől. A vállalkozás lelke, Szabó Dénes igen alapos, máig példamutató munkát végzett; a technikai munkatársak: a nemzedékek sorát felnevelő fényképésztanár, Horvai József és a nyomdák is megérdemlik a dicséretet, a háborús viszonyok ellenére is szép munkát végeztek. Mivel az elsődleges cél a „leletmentés” volt, érthető, hogy a sorozat első három kötete csupán szűkszavú kodikológiai és történeti leírást fűzött faksimiléjéhez.¹ A *Müncheni-kódex* e sorozaton kívül

¹ *Jókai-kódex*. *Codices Hungarici* I. SZABÓ Dénes gondozásában. Bp. 1942.

megjelent hasonmás kiadását ezeknél jóval részletesebb, igen alapos kodikológiai tanulmánnyal látták el.² E hagyományok jegyében készült el Pusztai István bevezetője a *Birk-kódex*hez.³

A fenti kiadások megszokott módszerétől térnek aztán részben el Bognár Andrásnak és Levárdy Ferencnek elsősorban irodalmi szempontú kódexkiadásai,⁴ valamint a *Müncheni-kódex* újabb, mindenekelőtt a nyelvészeti igényeket figyelembe vevő kritikai szövegkiadása.⁵ A legutóbbi megjelent kötet a *Jókai-kódex*. E kiadás Szabó Dénes hagyományait követve igen rövid bevezetőt közöl, bár feladata azénál bővebb lenne.⁶

A sorozat hatodik darabjaként a *Cornides-kódex* látott napvilágot. A hasonmás és kritikai szövegkiadás méltatását már elvégezték⁷ helyettem, így itt csupán kritikai megjegyzéseimnek engedek teret.

A *Cornides-kódex* kodikológiai leírását a *Bevezető* tartalmazza, sajnos, igen röviden, sok terminológiai, filológiai pontatlansággal és hiányossággal. A kiadók példásan közlik a kéziratra vonatkozó alapvető tudnivalókat: a kódex elnevezését, jelzetét, jelenlegi lelőhelyét, a papíryanag részbeni leírását, az egyes ívek felépítését. Figyelemmel kísérik és — ha nem is a legszakyszerűbben, de igen megbízhatóan — leírják a másoló kezének írásváltozásait, sőt a tinta színének változásait is nyomon követik. Kísérletet tesznek Ráskay Lea származásának pontos megállapítására azon túl is, amit eddig tudtunk róla.⁸

Mindezek mellett azonban néhány fontos közölnivalóról elfeledkeznek. Nem adják meg a kódex, a levelek, az írástükör méretét.⁹ Nem tájékoztatnak külön a papíryanagnak az íráshoz való előkészítésének módjáról, s nem szólnak a kézirat minialásáról sem. Igen bántó hiány, hogy nem sorolják fel a csekély számú tollpróbát, hogy nem regisztrálják — akárcsak a *Példák könyvének* leírásánál — a későbbi kéztől származó betoldásokat, s meg sem kísérik ezeknek korát meghatározni. A bevezetésben helyes lett volna a kódex provenienciájának, sorsának könnyebb felderítése érdekében — netán a máshonnan amúgy is ismert Humbertus de Romanis mester könyvtári szabályzatának leírása helyett,¹⁰ — Illés László másolatát közölni a XVII. századi tartalomjegyzék-

Apor-kódex. Codices Hungarici II. SZABÓ Dénes gondozásában. Kolozsvár 1942.

Guary-kódex. Codices Hungarici III. SZABÓ Dénes gondozásában. Bp. 1944.

² *Der Münchener Kodex*. Ein ungarisches Sprachdenkmal aus dem Jahre 1466. Ed. Julius von FARKAS. Wiesbaden 1958.

³ *Birk-kódex 1474*. Codices Hungarici V. Az emlék hasonmása, betűhű olvasata és latin megfelelője. Bevezetéssel ellátva közzéteszi PUSZTAI István. Bp. 1960.

⁴ A *Példák Könyve 1510*. Codices Hungarici IV. Hasonmás és kritikai szövegkiadás. Jegyzetekkel és tanulmánnyal kísérve közzéteszi BOGNÁR András és LEVÁRDY Ferenc. Bp. 1960., valamint a *Cornides-kódex*. Codices Hungarici VI. Hasonmás és kritikai szövegkiadás. Jegyzetekkel és tanulmánnyal kísérve közzéteszi BOGNÁR András és LEVÁRDY Ferenc. Bp. 1967. A továbbiakban *Cornides-kódex*. Codices Hungarici VI.

⁵ A *Müncheni-kódex 1466-ból*. Codices Hungarici VII. Kritikai szövegkiadás a latin megfelelőjével együtt. Szerkesztette NYIRI Antal. Bp. 1971. Ism.: STOLL Béla ItK 1972. 543—546.

⁶ *Jókai-kódex*. A nyelvemlék betűhű olvasata és latin megfelelője. Bevezetéssel és jegyzetekkel ellátva közzéteszi P. BALÁZS János. Bp. 1981.

⁷ V. Kovács Sándor: *Cornides-kódex*. (Ismertetés.) ItK 1969. 747—751.

⁸ *Cornides-kódex*. Codices Hungarici VI. 13—19.

⁹ A tükörméret ingadozik, circa 96 × 157 mm.

¹⁰ *Cornides-kódex*. Codices Hungarici VI. 19.

ről,¹¹ még akkor is, ha Volf nyomán¹² a kiadók ezt az átíratot megbízhatatlannak tartották.

Sok fáradságot okozó terminológiai következetlensége a szerzőknek az is, hogy mind a bevezető, mind a zárótanulmányban fóliószám helyett igen sokszor, a kodikológiai gyakorlatban ma már szokatlan módon, paginát adnak meg. Az egy kiadványon belüli kétféle számozás megzavarja és megnehezíti a gyakran szükséges visszakeresést.¹³

A hasonmás és a kritikai szövegkiadáshoz csatolt tanulmányban igen sok az elírás, a sajtóhiba. Mindjárt az első lapon sok pontatlanság található. Szent Péter mártír napja nem április 19-én, hanem 29-én van.¹⁴ Ezt azonban még a nyomda hanyagságának számlájára írhatnók akkor, ha az adat másutt helyesen szerepelne.¹⁵ Sokkal súlyosabb tévedés az, hogy a kódexek szétkötését „a múlt század harmincas” éveire helyezik.¹⁶ Ez saját kutatásaiknak is ellentmond,¹⁷ s éppen így az *Illés-másolat* tanúságának is, amely szerint a kódexek 1841-ben, ha talán nem is egy corpust képeztek, de bizonyosan egy köteggben voltak.

A tanulmány következő lapján újabb elírás van. A bonalazatlan ív, amelynek erősen kifakult írása is szemet szúr, nem a 15., hanem a 16. fasciculus.¹⁸ Sajnos, ez magából a kiadásból nem deríthető ki. A fakszimilén a vonalazás — később elemzendő okok miatt — nem látszik. A szóban forgó fasciculuson így legfeljebb az írás ductusának változása és a betűk világosabb volta a feltűnő, ám ez utóbbit a kiadás olvasója betudhatja a nyomdai eljárás tökéletlen voltának is. Az olvasat lapalji jegyzetében a kódex kibocsátói — ígére-tükkel ellentétben¹⁹ — nem közlik minden esetben a fontosabb paleográfiai tudnivalókat, így ez esetben sem, csupán egy lényegtelen megjegyzést tesznek: „1. sor rubrum”.²⁰ Ám ez az olvasó számára a kurzivált szedésből amúgy is nyilvánvaló volt.

A két táblázatban²¹ is találhatóak még apróbb hibák, ám ezek kijavítása magából a kiadásból is lehetséges, így felsorolásuk e helyütt fölösleges.²²

¹¹ A *Cornides-kolligátumról* 1841 áprilisában ILLÉS László másolatot készített; ez tartalmazza az említett tartalomjegyzéket. A kolligátum eredeti fedőtábláját, amelyen a tartalomjegyzék van, azóta megtaláltam a budapesti Egyetemi Könyvtár Kézirattárában. Kiadva ItK 1982. 675. A másolat az MTA Könyvtárának Kézirattárában van, jelzete: Ms. 864. A hivatkozások a továbbiakban — minden említendő kódexre érvényesen — a következőképpen történnek: Ms. és fóliószám magára a kéziratra, az Nytár I. II. . . . és a Codices Hungarici I. II. . . . a megfelelő kiadásra vonatkoznak. A lapszámokat, amennyiben az idézett műben a paginálás részben római számokkal történt, hogy a kötetszámozás ne zavarja a francia írásmódú római számokkal adom meg.

¹² Vö. Nytár VIII. xxxij—xxxiiij.

¹³ Az I. tábla fóliószámot, a tanulmányok viszont igen gyakran lapszámot adnak meg; így többek között például az ívek rendjének leírásánál is. *Cornides-kódex*. Codices Hungarici VI. 10.

¹⁴ I. m. 9.

¹⁵ I. m. I. tábla.

¹⁶ I. m. 9.

¹⁷ *Példák könyve*. Codices Hungarici IV. 9—10., különösen a 3. jegyzet. Vö. erre jelen dolgozat 13. jegyzetét.

¹⁸ *Cornides-kódex*. Codices Hungarici VI. 10—11.

¹⁹ I. m. 21.

²⁰ *Cornides-kódex*. Ms. 199. r.; Codices Hungarici VI. 758.

²¹ I. m. 794.

²² Igen zavaró, hogy a *Praxedis-legenda* utáni dátum az I. táblázatban hibásan, a 794. lapon pedig — érthetetlen módon — megkérdőjelezve szerepel. A legenda kezdetét és bevezetését néhol orosz levélre helyezik a táblázatban.

A kódexhez függesztett tanulmányok filológiai felszerelése alapos. Egy furcsaságot azonban nem hallgathatok el. A szerzők itt²³ Vargha Damjánt idézve a citált szöveg lelőhelyeként *Codexreink legendái és a Catalogus Sanctorumot*²⁴ jelölik meg, ám lapszámot nem közölnek. Magam hiába néztem utána, e tanulmányban nem akadtam rá az idézett szövegrészre. De hagyjuk a filológus minuciózus kifogásait, vizsgáljuk inkább magát a kódexkiadást: a hasonmás és a kritikai szövegközlést.

Minden faksimile-kiadás annyit ér, amennyire hű az originálisához, s minden kritikai szövegkiadás annyit, amennyire pontosan közli az eredeti szöveget, annak variánsait. Nos, ha kezünkbe vesszünk egy modern eljárással készült faksimilét, akkor azt hihetnők, hogy az semmiben sem tér el az eredetitől, hiszen mi sem könnyebb, mint lefényképezni a kéziratot, s aztán azt a fényképek megfelelően hűen kinyomtatni. A dolog mégsem ilyen egyszerű. V. Kovács Sándor a *Cornides-kódex* kiadásáról szóló, már említett ismertetésében a következőket írja: „A faksimile olvasása rendkívül könnyűvé válik azáltal, hogy az alap fehér és a szöveg fekete, mint a valóságban, bár ennél az eljárásnál fennáll az a veszély, hogy korrektúrázásnál műszaki hibának minősítve esetleg olyan pontok és vonalak is eltűnnek, amelyek rajta vannak az eredeti kódexlapon és értelmezési funkciójuk lehet. Ennek a valószínűsége azonban oly csekély, hogy elhanyagolható.”²⁵ V. Kovács ezek után összehasonlítja a valóban igen gondosan elkészített betűhív átírást Volf György kiadásával és a faksimilével. A Dorottya-legendá szövegében váratlan és furcsa problémára bukkan. „A faksimile szerint a megvizsgált mondat így hangzik: »až rofanak virága [sic!] illatožyk až martjrokban. mert až ev vereknek chodalato illatyaual [sic!] fenelnek. Annak okaert až rofanak piroffagan ieg(?)eztetjyk až martjromlrag. es až rofanak viragžo žepfegeen až tžyta žvžefeg.« (120 r.) Volf a két dőlt betűvel szedett szót így adja: »chodalatos« és »iegyeztetyk« (193. l.) s ami meglepő: Bognár és Levárdy *szintén* így írja át: »chodalatos« és »iegyeztetyk« [sic!] 642. l.), vagyis *egyikük sem* jelzi azt, hogy az első esetben *hiányzik* a szóvégi »s«, a második esetben pedig, hogy *törlés van* a szó közepén.”²⁶ A vitatott hely helyes transzliterálása magából a kiadásból nem dönthető el, felvilágosításért — mint eddig már többször is — az eredetihez kellett fordulni. Az első kérdéses szó mind a *Nyelvemléktár*, mind a *Codices Hungarici* megfelelő kötetének olvasatában helyesen szerepel. A faksimile hibájának forrása valószínűleg az, hogy mivel az *s* vonalai szinte egybeérnek, a retusőr vagy a fénymásoló — aki elsősorban nem a szövegre figyel — film-, illetőleg lemezhibának vélve a pacának látszó betűt kifedte a szövegből. A második esetben igazat kell adnunk V. Kovácsnak, a szót Ráskay Lea javította, s ezt az olvasatban Bognár és Levárdy nem közli.

A fekete-fehér hasonmás közrebocsátását nem tudom olyan osztatlan lelkesedéssel üdvözölni, mint V. Kovács Sándor. Ennek a nyomdatechnikai eljárásnak talán a kisebb veszélye az, amit V. Kovács említ, hogy a korrektor

²³ *Cornides-kódex*. Codices Hungarici VI. 14. 29. jegyzet. Vö. 13. 20. i.

²⁴ VARGHA Damján i.m. Bp. 1923.

²⁵ V. KOVÁCS Sándor i.m. 750.

²⁶ Uo. A kiemelések V. Kovács Sándortól, a [sic!] jelzések tőlem. A figyelmeztetések olvasati hibákra, illetőleg téves idézésre utalnak. Ezek helyesen: virága, illatyaual és iegyeztetyk. V. Kovács figyelmét elkerüli, hogy a *Cornides-kódex* olvasatában a 'piroffaga' egy f-sel van írva.

műszaki hibának minősít egyes, az értelmezés szempontjából lényeges elemeket, hiszen mint láttuk, ez már a film retusálásakor, illetőleg az ofszetlemez elkészítésénél is bekövetkezhet. Az effajta — nem tudom másképpen nevezni — szemi-, még inkább pszeudofaksimile kiadásnál²⁷ a rajzvesztesség²⁸ veszélye már az első munkafázisnál, a fényképezésnél fellép, s ezt az ofszettechnika²⁹ felhasználása csak tovább fokozza.

A fényképezésnél, hogy az egy színnel nyomott szöveg olvasását a kódex vonalazása ne zavarja, színszűrőt kell alkalmazni, amely a kiadás szempontjából fölöslegesnek ítélt világosabb, sárgásbarna tintával készült lineációt kiszűri a felvételtől. A színszűrő természetesen nem tehet különbséget a lineáció és a világosabb tintával írott vagy halványabb szöveg és a jelek között: egyik sem kerül a filmre. A továbbiakban aztán a retusőr sem hibázatható túlzottan, ha véletlenül filmhibának néz valamely számára szokatlan írásjelet, s kifedi azt. A fénymásolóra meg végképpen nem vethet senki követ, hiszen az ő kezébe már ritkán jut el a kódexről készült fénykép: lemezhibának véltve ő is ki-kitörölhet egy-egy jelet. Hogy mennyi minden vészett el az originálisból, amíg végre könyv alakban megjelent, azt mind a kiadás szövegével, mind az eredeti kézirattal való összehasonlítás ékesen példázza. Természetesen nem áll módomban felsorolni az összes hibát, tévedést, csupán a lényegesebbeket és az érdekesebbeket ragadtam ki.

Mindjárt az első levélen több problémával kerülünk szembe. Köztudomásu, hogy mindig a kódexek, könyvek élén álló részek vannak legjobban kitéve rongálódásnak, kopásnak, koszolódásnak, s az, hogy ezeken a leggyakoribbak a tollpróbák s az utólagos bejegyzések. Itt is a fólió alján, feltehetőleg későbbi kéztől eredő nagybetűs szöveggel találkozunk, Bognár és Levárdy közlése szerint a következővel: <EISEUPAAkkkk>.³⁰ Amint összehajtogatjuk a hasonmással, rögtön feltűnik, hogy a betűk nem alkotnak összefüggő szót, valamint az, hogy a *k* betűket hiába keressük, ezek lemaradtak a hasonmásról, bár az eredetiben — jóllehet szétszórva a levél jobb alsó sarkában — valóban szerepelnek. Ezt a szövegkiadás megfelelő helyén mindenképpen lábjegyzetben közölni kellett volna. A dolognak tulajdonképpen nincs túl nagy jelentősége, ám ha megvizsgáljuk a már említett íráspróbát, most már elválasztva EISEUP és AA, akkor mindenképpen el kell gondolkodnunk azon, mikor és miért került e szövegrész a levélre. Az olvasat is módosulhat: ELSEU P[*redicacio]. Annak, hogy Aiszóposz nevét rejtené a sor, igen csekély a valószínűsége, bár e lehetőséget sem lehet teljességgel kizárni. Bognár és Levárdy szövegközlésében még egy későbbi kéz betoldását is fölfedezhetjük e levélen.³¹ A szövegközlők — akárcsak a marginálisok és interlineálisok esetében — kísérletet sem tesznek arra, hogy megállapítsák, mely korból származik e beszúrás: „Elseu predicacyo”. Nos, amíg az előző esetben magunk is hajlottunk arra, hogy bár nem egyértelműen bizonyos, ám lehetséges, hogy a lapalji bejegyzés későbbi kézé, itt ezt már nem fogadhatjuk el. E betoldást Ráskay Lea későbbi írásával

²⁷ Ilyen kiadás még a *Festetics-kódex*. Eötvös Loránt [sic!] Tudomány Egyetem [sic!] Magyar Kódexek I. Bp. 1977. [1979.] is. Ism.: ItK 1980. 541—544.

²⁸ Értsd: szövegvesztesség.

²⁹ A *Cornides-kódex* modern kiadásának kolofonjában nem szerepel ugyan, hogy milyen eljárással készült a hasonmás, ám egyes jelekből — például a betűtestek üres foltjaiból, törlésekéből — arra következtettek, hogy ofszettechnikával.

³⁰ *Cornides-kódex*. Codices Hungarici VI. 428.

³¹ Uo.

összehasonlítva,³² az eredeti kéz későbbi beszúrásának kell tekintenünk: e sort tehát hegyes zárójel helyett szögletesbe kellett volna tenni.³³ Az eredeti kéz-irattal összevetve a lapot az is kitűnik, hogy a fakszimile eme sorából lemaradt még két *i* betű, valamint az, hogy a lap aljáról még egy *probatio calami* is hiányzik. A szövegközlésből az sem derül ki, hogy a 6. sor első betűje, a *F* rubrummal van írva; egyébként ez az egyetlen rubrummal frott iniciaiszerű nagybetű a mai *Cornides-kódex*-ben.

Természetesen ennél súlyosabb hibák is jócskán előfordulnak a kiadásban. Nézzük csak sorban a jelentősebbeket!

Az eredetiben a 30. recto levél felső szélén legyalult sor látható, ám erről sem a hasonmás, sem az olvasat nem tudósít. Az írás egyébként — a tinta színe és a megmaradt vonások alapján — feltehetőleg Ráskay Lea kezétől származik. A levél hasonmásán a 12. és 13. sor között fekete folt éktelenkedik, mintha az eredetire a másoló tintapacát ejtett volna. E folt azonban csupán sajtóhiba; paca valójában a levél jobb margóján, s a 18. sor *felsege* szaván van, azonban ezt a nyomdai retusőr megkísérelte — a jelek szerint nem teljes eredménnyel — eltüntetni. E levél olvasatában a nagybetűk általában kurzívval vannak szedve: jól jelölik, hogy rubrummal húzták át őket.

A 49. rectón szintén hasonló problémába botlunk. A levél felső részén az eredeti kéz betoldásának nyomai látszanak, ám ez a fakszimiléről szintén lemaradt. Az írást a könyvkötő gyaluja kegyetlenül megcsontította. Bognár és Levárdy *holtokat · es ·* közöl, azonban a megmaradt vonások alapján a helyes olvasat inkább: *holtakat · es ·*;³⁴ az eltérés grammatikai szempontból nem teljesen közömbös. Hasonló hiányossággal kerülünk szembe az 54. rektón. Itt a gerinc felőli margón, az 5. sor mellett egy szó betoldás (*vala*) található az eredeti kéztől. A betoldás a hasonmásban nem szerepel, a szövegkiadás viszont hegyes zárójelben, azaz későbbi kéz írásaként közli. A 82. levél verzójának fakszimiléjén szintén hiába keressük a negyedik sor betoldásjeléhez tartozó szöveget, illetőleg azt az originálison ma is jól látható maradékot, ami az eredeti kéz írásából a könyvkötő gyalujától megmenekült. A szövegkiadás valószínűleg az *Illés-másolat*-ból közli az elveszett szavakat: *nem nemz*. Zavaró, hogy az előbbi esettel szemben³⁵ itt csupán kurzívval jelöli a kipótoltt helyet — úgy vélhetnénk, rubrummal van írva —, s a lábjegyzetben nem közli, mikorról s honnan származnak a szövegkritika szempontjából is fontos szavak. A mondat ugyanis, ahová a betoldás tartozik, így szól: „Áz kevuer has nem tezen *nem nemz* gyors elmeet.”³⁶ A szöveg elemzése azonban itt megint csak nem feladatunk.

Az eddigiekkel rokon hiba van a 92. levél verzóján is. Az olvasat lábjegyzetében megtalálható ugyan a későbbi, a XVII. századi kéznek e prédikáció olvasására vonatkozó bejegyzése,³⁷ azonban a részben legyalult sor maradványát a fakszimiléről kitorölték, csupán a z alsó zászlója látszik a *B*-vel szinte egybeolvadva. A 113. verzón levő bejegyzés viszont valószínűleg magától Ráskay

³² *Cornides-kódex*. Ms. 80. r 21.

³³ *Cornides-kódex*. Codices Hungarici VI. 21. írja le a kiadás jelölési rendszerét.

³⁴ *Cornides-kódex*. Ms. 49. r A kérdéses hely *ILLÉS* Lászlónak a *Cornides-kolligátum*-ról készített másolatában is az én olvasatom szerint áll. Idézett kézirat 97.

³⁵ *Cornides-kódex*. Codices Hungarici VI. 576.

³⁶ Az idézett hely latinul a következőképpen hangzik: *Pinguis venter tenuem sensum non gignit*. I. m. 577.

³⁷ E kéz írása feltűnik még a 211. rectón is.

Leától származik. Ő írja le: *Nota bene*. A fakszimilén a 18. és 19. sor között jól látható és olvasható a *Nota* szó, a *bene* azonban már lemaradt a 20. sor előtt a margóról, sőt ezt még az olvasat sem közli. A *nota* [sic!] bekerült ugyan az olvasatba, de a szövegközlők nem utalnak rá lábjegyzetben, hogy a szó két sor között helyezkedik el. Maga a mondat, amelyre Ráskay Lea felhívja a figyelmet, szövegkritikai szempontból megint csak nem közömbös, hiszen magától a másolótól tartalmaz érdemi javítást.

A következő feltűnőbb hiba, hogy a 175. rektó rubrumozását az olvasatban csak részben jelölik, a míniummal átírt betűket nem szedték kurzívval 6. sor: *E*, 9.: *D*, 14.:*E*, 19.: *M*, 21.: *A*.

198. verzó íráspróbájának hiányzását — mind a fakszimiléből, mind az olvasatból — már fentebb említettem. Éppen így arra is felhívtam a figyelmet, hogy a 199–211. levelek (16. fasciculus) nincsenek megvonalaazva. A címközlés az ezen az íven levő két legenda esetében — ellentétben a szövegközlők állításával — nem készült rubrummal.³⁸ Az *Agnes-legenda* első soraiból az olvasatban lemaradt az iniciálét utánzó *K*. Éppen így hiányzik a 209. verzón látható tollpróba mind a hasonmásból, mind az olvasat lábjegyzeteiből.

A 211. rektón levő későbbi kiegészítést közlik ugyan a szöveggondozók, ám arra, hogy megállapítsák, mikori, illetőleg hány kéz munkája ez a három sor, még kísérletet sem tesznek. Így történik ez a kódex utolsó levelén is,³⁹ ahol az egyik XVII. századi kéz bejegyzését úgy regisztrálják, mintha Ráskay Lea előbb rubrummal leírta, s aztán kitörölte volna, tehát kerek zárójelben és kurzívált szedéssel. Egyébiránt több helyen úgy tűnik fel, mintha a szövegkiadók nem tudtak volna megegyezni abban, hogy elég-e kurzívval jelölni a rubrumozott sorokat, vagy lábjegyzetben is meg kell-e azt említeni, ami a dőlt betűs szedésből nyilvánvaló.⁴⁰ Másrészt helyes lett volna, ha a rubrumozás jelölésére lefoglalt kurzívot nem használják fel másra, így például az *Illés-másolat*ból származó pótlások közlésére. Ezeket a helyeket betoldásjellel lehetett volna ellátni, s a szövegeket lábjegyzetbe utalni.⁴¹

Magának a szövegkiadásnak a jegyzetanyaga igen hiányos. Nem tartalmazza a papír anyaghibáinak leírását, nem jelöli a sérült, a beragasztott, a gerincnél megragasztott leveleket, valamint a papírnak az íráshoz való előkészítésének módját, annak változásait.⁴² A tinta színének változását sem követik *itt* figyelemmel, pedig a bevezetőben erre ígéretet tettek.⁴³ Nem jelölik a tollpróbákat, sőt sok esetben azt sem, hogy a papír szélén levágott sor nyoma

³⁸ *Cornides-kódex*. Codices Hungarici VI. 758. és 768. Az olvasatban a két címközlés kurzívált, a 758. lapon a lábjegyzet tévesen még külön is felhívja a figyelmet: „1. sor rubrum.”

³⁹ *Cornides-kódex*. Codices Hungarici VI. 784. és Ms. 215.

⁴⁰ Egyes helyeken lábjegyzetben is említik a sor rubrumozását a kurzíválás mellett — 582., 640., 670., 730. etc. — másutt csak a kurzív jelöli a minialást.

⁴¹ Hasonló még a *Cornides-kódex*. Ms. 204.^v utolsó legyalult sora (id. kiad. 768.), amelyet a kurzívált szedés miatt rubrummal írottak vélhetnének. Máshol a betoldásokat is kurzívval jelölik; így a 17.^v és 18.^f levélen.

⁴² Arra, hogy az íróanyag előkészítése mennyire jellemző egy-egy scriptoriumra, már máshol utaltam. Így itt csupán B. BISCHOFF egy helyét adom meg: *Die südosstdeutschen Schreibschulen und Bibliotheken in der Karolingerzeit*². Teil 1. Wiesbaden 1960.

⁴³ A tinta színének változása természetesen csupán akkor bír jelentőséggel, ha vele együtt az írás ductusa is megváltozik, vagy új kéz lát munkához. Ezt az olvasat apparátusában regisztrálni kell.

látható. A későbbi kezek betoldásaira sem hívják fel megfelelő formában a figyelmet.

Az olvasat szövegében néhol — anélkül, hogy erről említést tennének — feloldják a rövidítéseket,⁴⁴ máshol meg a nehezebben érthető abbreviatúrákat is figyelmen kívül hagyják, nem közlik azok magyarázatát, feloldását a lábjegyzetben.⁴⁵

Bognár András és Levárdy Ferenc legfőbb érdeme abban rejlik, hogy a már részben ismert, ám néhol pontatlanul kimutatott forrásokat felkutatták és a magyar szöveggel párhuzamosan közrebocsátották.⁴⁶ A latin szövegben — s ez különösen a kiadás első, a *Cornides-kódex* prédikációs részére áll — csupán néhány helyen van sajtóhiba. Ezek is könnyen kiigazíthatók, nem gátolják az értelmezést. Néhol azonban — főképpen a kódex második részére vonatkozik ez — még mindig nem zavaró, ám durvább hibákba ütközünk. Ezek kijavítása elengedhetetlen. Az egyszerű betűhibák mellett gyakorta tűnnek fel véletlen szóismétlések,⁴⁷ másutt pedig szavak, hosszabb-rövidebb szövegrészek hiányoznak.⁴⁸ Helyenként, az egyébként példásan tördelt latin szöveg elcsúszik a magyar mellől, így az *Ilona-legenda* kezdeténél is.⁴⁹

A kódex legendáinak latin szövegét olvasván általában az a benyomásunk támad, mintha erősen romlott középkori textussal lenne dolgunk. A közrebocsátók a „rövidítésekkel megtűzdelte középkori textust ún. humanista átírásban” hozták: a rövidítéseket feloldották és modern interpunkciót alkalmaztak.⁵⁰ Eljárásuk részben indokolt; helyes, hogy feloldották a rövidítéseket, az sem baj, hogy humanista helyesírást alkalmaztak, hiszen ez nagyban megkönnyíti az olvasást. Véleményem szerint a változtatások ellenére is meg lehetett volna őrizni az eredeti interpunkciót, még akkor is, ha az előttünk fekvő latin szöveg nem az, amelyről a kódex fordítása közvetlenül készült. Azokon a helyeken, ahol csak romlott szövegeket tudtak közölni,⁵¹ ott mindenképpen fel kellett volna erre hívni a figyelmet, és más kiadásokból, kéziratokból⁵² szövegvariánsokat kellett volna hozni, hiszen egy igényes kritikai kiadás sem támaszkodhat csupán egyetlen — többé-kevésbé jól meghatározott — forrászövegre.⁵³ Ez egyedül abban az esetben lenne megengedhető, ha pontosan tudnánk, mely kézirat, illetőleg kiadás állt a kódex fordítójának rendelkezésére. Esetünkben sajnos nem így van.

⁴⁴ *Cornides-kódex*. Codices Hungarici VI. 478. Ms. 30.^r 23.

⁴⁵ A *Cornides-kódex*. Ms. 177.^{r-v} Vö. id. kiad. 769. 452. j. és 812.

• ⁴⁶ A forrásokkal foglalkozó szakirodalom felsorolása: *Cornides-kódex*. Codices Hungarici VI. 12—13.

⁴⁷ ... et suo sancto et suo sancto et illustrissimo exemplo... *Cornides-kódex*. Codices Hungarici VI. 635. majd 673.: *Sicque per totum forum ipsum ipsum traxit...*

⁴⁸ ... ut pars corruens duos consiliarios Quintiani opprimeret, et omnis populus ad eum concurreret clamans... A hiányzó szöveget a *Legenda Aurea* (ed. GRAESSE. Vratislaviae 1890. 172.) szövegéből pótoltam. Vö. *Cornides-kódex*. Codices Hungarici VI. 669.

⁴⁹ *Cornides-kódex*. Codices Hungarici VI. 681., ilyen hely még: 703., 707., 737. etc.

⁵⁰ Vö. *Cornides-kódex*. Codices Hungarici VI. 20.

⁵¹ Különösen az *Ágnes-*, *Jusztina-* és *Luca-legenda* esetében. Vö. e dolgozat 47. és 48. j. Kifogástalannak mondható az első két szöveg egység kritikai apparátusa, bár a késői (1586-os) kiadás textusa mellett itt sem közöltek szövegvariánsokat.

⁵² Nincs tudomásom arról, hogy a *Cornides-kódex* kiadásához kéziratot latin anyagot is felhasználáltak volna a szerzők.

⁵³ Bognárék — amint ez a zárótanulmányukból kiderült — jól tudják, kódexünk forrásait legtöbb esetben kéziratokban kell keresnünk. Így az *Ilona-legenda* forrása szintén valamely kéziratban lehet fel. Vö. *Cornides-kódex*. Codices Hungarici VI. 816.

Bognár András és Levárdy Ferenc a Temesvári Pelbárttól idézett egyik szöveg kiadását pontosan megjelöli,⁵⁴ ám a Herolttól, Paratustól és a *Legenda Aurea*ból vett szövegek kiadási helyét és évét, netán a kéziratok őrzési helyét és jelzetét elhallgatják.⁵⁵ Ez a felületesség különösen a *Legenda Aurea*ból át-emelt szövegek esetében válik igen bántóvá.

Ha összevetjük a magyar fordítást az eredetivel, rögtön szembeötlik, hogy a magyarító szerzetes — a középkori fordítási technikáról közszájon forgó felfogással ellentétben — mennyire ragaszkodik az előtte levő latin szöveghez.⁵⁶ Így aztán igazán feltűnő, hogy némely legenda egyes helyein a magyar erősen eltér a latintól; különösen érvényes ez az *Ágota*-, a *Jusztina*- és a *Luca*-legendára. Azonban nem a legendák fordítója a vétkes, ő híven tolmácsolta a latin életrajzokat. A kiadás latin szövegét kell a magyarhoz hozzáigazítani. Bizonyára van olyan kézírata, kiadása a *Legenda Aurea*nak, amely a *Cornides-kódex* szövegéhez jobban hozzáisimul.⁵⁷ Nem is kell messze keresnünk, elég Graesse kiadását⁵⁸ felütnünk, máris rendelkezésünkre áll a — részben eltérő —, ám többnyire megfelelő szöveg.

Az *Ágota*-legenda esetében nehéz eldönteni, csupán sajtóhibákkal kerültünk-e szembe, vagy valóban romlott latin szöveggel van-e dolgunk. A *mezeytelen testel* latinja így hangzik: *mundo corpore*, ami nyilvánvaló sajtóhiba a *nudo* helyett.⁵⁹ Érthetlenebb azonban, hogy a magyar *Es mynd az neep quincianus-hoz futu kyaltvan* . . . latinja csak ennyi: . . . *clamans* . . .⁶⁰ A hiány Graesse kiadásából pótolva: *et omnis populus ad eum concurreret clamans* . . .⁶¹ A 135. rektó levélen levő [keet] *zag evtuen három* a latin szövegben bizonyára a sajtó áldozataként lett CCLII-vé.⁶² Egyébiránt ez esetben a Levárdyék által közölt *textus* jobban illeszkedik — a felsorolt eltérésektől eltekintve — a kódex magyar szövegéhez, mint Graesse idézett kiadása.

A *Jusztina*-legenda magyar és latin szövegének azonosságát látszólag *Prelus diaconus* nevének egyezése már önmagában is biztosítja, hiszen a *Legenda Aurea* általam használt kiadásában *Proclus* szerepel.⁶³ A magyar és a latin *textus* egybevetése azonban váratlanul számos apróbb eltérést hoz felszínre. *A caymmal ev atyafyat abelt meg evlettem.* mondatnak a latinban nincs meg a

⁵⁴ Vö. *Cornides-kódex*. Codices Hungarici VI. 429. Más, szintén Pelbárttól való prédikáció esetében azonban, így a *Dorottya*-legendánál, forrásuk lelőhelyét nem adják meg pontosan. I.m. 641.

⁵⁵ LUDOLPHUS DE SAXONIA és MOMBRIUS szövegeinek forrását a zárótanulmány jegyzetei tartalmazzák. *Cornides-kódex*. Codices Hungarici VI. 798. 31. j. és 802. 36. j.

⁵⁶ STOLL Béla a középkori fordítások pontosságáról *A Müncheneri kódex 1466-ból*. ItK 1972. 544–547.

⁵⁷ Maguk a szerzők hivatkoznak olyan kézíratra, amelyben — a *Cornides-kódex*hez hasonlóan — hiányoznak a bevezető névmagyarázatok (*Cornides-kódex*. Codices Hungarici VI. 812. 45. j.), bár ez a példa — a nyelvi nehézségek miatt — nem a legmegfelelőbb, jellehet az említett etimologizáló részek megléte vagy elhagyása a fordító retorikai iskolázottságára is fényt vet. HEROLT [dictus Discipulus], Johannes beszédeinek néhány kézírata Wien ÖNB: Cod. 3631., 4264.

⁵⁸ *Legenda Aurea*. (ed. GRAESSE.) Vratislaviae 1890. A továbbiakban: GRAESSE. Szövege nem minden legenda esetében tér el a Bognárék által közöltől.

⁵⁹ *Cornides-kódex*. Ms. 134.; id. kiad. 669.

⁶⁰ Uo.

⁶¹ GRAESSE 172.

⁶² *Cornides-kódex*. Codices Hungarici VI. 669.; vö. Ms. 135. és GRAESSE 173.

⁶³ *Cornides-kódex*. Ms. 179. és id. kiad. 739. A név eltéréseinek okára vö. a *Proelus*-variáns lehetőségét.

megfelelője;⁶⁴ Graesse kiadásából pótolva így hangzik: . . . *Cayn fratrem suum occidere procuravi*.⁶⁵ Alább az *íme az zvzhez megyek. es az ev zyveet meg sebhitem fertezetes zeretetre*⁶⁶ mondat latinját a következő formában olvashatjuk: *Aggrediari eam et corpus eius vulnerabo in amorem libidinis*, ahol a *corpus* helyett nyilvánvalóan *cor*-nak kellene állnia, mint ahogy ez Graessénél is van.⁶⁷ A 182. rektó latin megfelelőjében a *famam* szó helyére a *formam* keveredik: *Videns diabolus, quod nihil proficeret, in formam Justiniae se transmavit, ut formam Justiniae pollueret . . .*⁶⁸ A mondat így is értelmes, azonban a fordításban a második fele így olvasható: . . . *hog zent iustina azzonnak io hyreet meg fertezetneye.*, tehát a második *formam* helyére *famam*-nak kell kerülnie úgy, ahogy azt a *Legenda Aurea* már többször idézett kiadásában találjuk.⁶⁹ Még ezen a fólión újabb hiátust fedezhetünk fel, ez is pótolható Graessétől: *es futamek ciprianoshoz.*, azaz *ad ipsum cucurrit*. A 183. verző *es mynket es mendeneket* latin megfelelőjében *et nos et omnes*⁷⁰ helyett *et vos omnes*⁷¹ áll.

Az *Ágnes-legenda* szövegében megint hasonló hibákba botlunk. A legenda elejének latinja jól egyezik a magyar forrással, Graesse kiadásától is csupán néhány lényegtelen apróságban — főként ortográfiájában — tér el. Az első hiányosság a 207. verzőn bukkan fel. A *meg ijeduen. keserevfeggel meg terenek.* latin megfelelőjéből kimaradt a *compuncti* szó. A következő fólión⁷² már több szó maradt le a latin szövegből: *et eam minime contingebat*.⁷³

Szent Ágnes passiójának dátuma a kiadás latinjában⁷⁴ újra eltér a fordítás adta évszámtól; megint csak Graessére kell hivatkoznunk, aki CCCIX-et közöl;⁷⁵ egyezve a magyarban található *haromzaz es kylenc eztendeben*-nel.⁷⁶ A 209. rektón olvasható *Ez zora fel ferkenuen constancia. lele magat tekkelletes egeffegben* latinjából⁷⁷ a kiadásban lemaradt a *perfecte*, ami Graesse kiadásában megtalálható lett volna. Ugyanez a helyzet a . . . *kynek meeg nem hynnenek emberrel*⁷⁸ tagmondattal, amelynek latinját megint csak pótolni kellett volna: *cui de homine adhuc non crederetur*.⁷⁹

Mindezeket a tulajdonképpen csupán apróbb javításokat és kiegészítéseket csak azért soroltam fel, hogy bizonyítsuk, a magyar fordítás mennyire híven követi latin forrását. A többi, itt fel nem sorolt, nem csekély számú eltérés a két latin textus között jobbra grammatikai és lexikai természetű, némely esetben azonban a rövidítések helytelen fololdására is gyanakodhatunk.

⁶⁴ *Cornides-kódex*. Ms. 179.; id. kiad. 739.

⁶⁵ GRAESSE 633.

⁶⁶ *Cornides-kódex*. Ms. 179.v

⁶⁷ *Cornides-kódex*. Codices Hungarici. VI. 739. Vö. *Graesse* 633.

⁶⁸ *Cornides-kódex*. Codices Hungarici VI. 743. A hiba a Levárdyék használta forrásban van; valószínűleg a gótikus antikva írott betűi adnak magyarázatot a szövegromlásra.

⁶⁹ GRAESSE 634.

⁷⁰ GRAESSE 635. Vö. *Cornides-kódex*. Ms. 183. Az eltérés, illetőleg a latin szövegromlásának oka itt az *n* és a *v* (vö. Ráskay Lea írásával!) írásában keresendő. Az *et* valószínűleg csak kimaradt Bognárék forrásából.

⁷¹ *Cornides-kódex*. Codices Hungarici VI. 745.

⁷² *Cornides-kódex*. Ms. 208.f

⁷³ GRAESSE 115. Vö. *Graesse* lapalji jegyzetével.

⁷⁴ *Cornides-kódex*. Codices Hungarici VI. 773. CCCVI-ot ad meg.

⁷⁵ GRAESSE 115.

⁷⁶ *Cornides-kódex*. Ms. 208.v

⁷⁷ *Cornides-kódex*. Ms. 209.f Latinja: *Ad hanc vocem evigilans se sanatum invenit*. Id. kiad. 775. Vö. GRAESSE 116.

⁷⁸ *Cornides-kódex*. Ms. 210.f

⁷⁹ GRAESSE 116.

A felismerés, hogy a latin és a magyar szöveg egymást tökéletesen fedi, elsősorban a *Luca-legenda* esetében siet segítségünkre. „A Luca-legenda magyar szövegének — írja Bognár és Levárdy —, nem ismeretes az egységes és pontos latin megfelelője. Eddig úgy vélték, hogy a kizárólagos forrás a *Legenda Aurea*, de ez csak részben igaz. Jelen kiadásban — több forrásból — azt a latin szöveget közöljük, amely ismereteink szerint legközelebb áll a magyarhoz.”⁸⁰ Graesse többször emlegetett kiadásának szövege többé-kevésbé egyezik a *Cornides-kódex* közrebozsátói által közölttel. A 201. rektó 19. sorától azonban nem tudják eldönteni, „hogy Mombritius, vagy a *Legenda Aurea* volt-e a forrás”,⁸¹ s azt sem közlik, honnan származik a szöveg, amelyet ezután közreadnak, s amely igen eltér a magyar fordítástól. A forrás azonban minden kétséget kizáróan az a szövegváltozat, amelyet Graesse közöl.⁸²

Ezek után persze nehéz belenyugodni abba, hogy a legenda utolsó részének 204. rektó 16. sorától forrása Temesvári Pelbárt beszéde lenne,⁸³ amely csupán halványan emlékeztet a magyar szövegre. E rész vagy valamely kézirat formára megy vissza, amelynek felkutatása egyelőre még várat magára, vagy magának a fordítónak a saját betoldása. Magam a kutatás jelen pillanatában az utóbbi elfogadására hajlok. A dramatikus mondatkezdő felkiáltás élesen elüt a legenda stílusától, s élőbeszédre utal éppen úgy, mint a záróformula megléte.⁸⁴ A szakasz végéig a lángoló, édességes stílus fordulataival van megtűzdelve, erősen emlékeztet egyik legszebb nyelvű kódexünknek, a *Könyvecsé-*nek mondataira.

A latin forrásokkal kapcsolatban összegzésül elmondhatjuk, hogy Bognárék jelentős munkát végeztek el a szövegek közlésével. Az, hogy nem minden esetben találták meg a pontos latin megfelelőt, nem róható fel hibának, hiszen a dolog természeténél fogva eleve reménytelen minden forrás maradéktalan felkutatása. Nem szabad azonban elhallgatnom azt a véleményemet, hogy helyesebb lett volna, ha a magyar szöveggel közel egykorú kéziratokat használtak volna fel forráskutatásaikhoz.⁸⁵ Ezeknek tükrében kellett volna vizsgálni a magyar fordítást, ezeknek segítségével kellett volna elemezni — ami végül is elmaradt —, az íráshibákat is.

II. Nyelvelméleink új kiadásáról. A *Nyelvelméltár* megbízhatatlanságáról sokan szóltak már. Vargha Damján 1919-ben a következőket írja: „Hovatovább annyi adat áll rendelkezésünkre az egyes codex-kiadások pontatlanságára és hiányosságaira nézve, hogy bizony meg-megrendül a bizalmunk és alig merünk építeni a régi kiadás szövegközlésére. Még a helyes adatokban is kételkedni kezdünk és a nyelvi és irodalmi elméleteink alapjait sem merjük teljesen megbízhatónak tekinteni mindaddig, a míg az eredeti szöveg hitelességén

⁸⁰ *Cornides-kódex*. Codices Hungarici VI. 759. 445. j.

⁸¹ I. m. 763. 448. j.

⁸² GRAESSE 31.

⁸³ *Cornides-kódex*. Codices Hungarici VI. 767. 451. j.

⁸⁴ Erre vö. jelen dolgozat 45. j.

⁸⁵ Vö. *Cornides-kódex*. Codices Hungarici VI. 816.

meg nem bizonyosodunk.”¹ Ezek után rendre elősorolja az általa átvizsgált *Döbrentei-kódex* kiadásának² hibáit. Ezek mindenekelőtt téves olvasatokból, illetőleg a törlések, javítások helytelen vagy éppenséggel elmaradt jelöléséből származnak.

Sokszor hibáztatták a *Nyelvmléktár* kiadóját a diakritikus jelekkel ellátott betűk egyszerűsített, egységes átírása miatt: a sorozat ebben a formában alkalmatlan komolyabb helyesírás- és nyelvtörténeti kutatásokra.³ Volf György keserűen és kétségbeesetten védekezett.⁴ A felhozott vádak — igaz voltak mellett is — igazságtalanok voltak, hiszen Volf György a szerkesztő bizottság utasítása szerint járt el, s a szövegkiadás e módja nem tért el a kor magyar tudományosságának színvonalától; csupán példaképpen említem: Nadasdy Tamás mellékjeles helyesírású levelezése hitvesével szintén módosított, egyszerűsített ortográfiával jelent meg.⁵ Mindamellert azonban, hogy Volf érdemeit elismerjük, mint már másutt is kifejtettem, nyilvánvaló, hogy a *Nyelvmléktár* nem felel meg a tudományos kutatás követelményeinek. Alkalmatlanná teszik erre a már említett hibák, de ehhez hozzájárul még az is, hogy Volf némely kódexet az utazáshoz szükséges anyagi fedezet híján, vagy az eredeti lappangása miatt csupán másolatból tudott közrebocsátani.⁶

Ez azonban elméletileg elsősorban csak a nyelvészeti kutatásokat gátolná, ám Vargha Damjának igaza van abban is, hogy a Volf-féle kiadás az irodalomtörténeti vizsgálódások szempontjait figyelembe véve sem állja meg a helyét.

Volf a szerkesztő bizottsággal egyetértve — amint azt a sorozat címe is mutatja —, mindenekelőtt nyelvmlékeket bocsátott a közönség elé.⁷ Így adódott, hogy több kódex hosszabb-rövidebb latin szövegeit — mint a magyar nyelvmlékek tárgykörén kívül esőket — nem közölte. A kézirat *corpusa* megbontva — még akkor is, ha Horváth Jánossal szólva vegyes tartalmú kódexekről van szó, tehát a szövegek nincsenek szervesen egymáshoz rendelve⁸ — természetesen már nem tükrözi azt az irodalmi és spirituális környezetet, amelyben a kódexet fordították, másolták.⁹ Volf gondos munkájának ellenére is előfordult, hogy alapos paleográfiai és kodikológiai vizsgálatot nem végezve el, későbbi kezek írását, betoldásait nem regisztrálta, s a főszöveggel egyko-

¹ VARGHA Damján: *Van-e szükség a Nyelvmléktár új kiadására?* MNy 1919. 184. Vö. *A Müncheni-kódex 1466-ból.* Codices Hungarici VII. Bp. 1971. 9.

² Nyttár XII. 1—274.

³ Vö. ZOLNAI Gyula: *A nyelvmlékek közlési módjáról.* MNy 1906. 62.

⁴ VOLF György: *Válasz a Nyelvmléktár ügyében.* BpSz 1879. 411—425., valamint *Mégis a Nyelvmléktár.* BpSz 1880. 399—404. Újra: *Volf György összegyűjtött munkái.* Bp. 1914. 351—371.

⁵ KÁROLYI—SZALAY: *Nadasdy Tamás családi levelezése.* Bp. 1882.

⁶ A *Bécsi-*, a *Müncheni-* és az akkoriban lappangó *Pozsonyi-kódex*ről van szó. Vö. erre nézvést a *Nyelvmléktár* vonatkozó köteteinek előszavait.

⁷ A bizottság tagjai BUDENZ J., SZARVAS G. és SZILÁDY Á. Vö. MEZEY László: *Befejezetlen sorozatok.* MTA I. OK 1981. 35—44.

⁸ HORVÁTH János: *A magyar irodalmi műveltség kezdetei.* Bp. 1931. 128. sk. A továbbiakban: *Kezdetek.*

⁹ Így például a *Linyi-kódex* latin szövegét GÁBRIEL Asztrik tette közzé s állapította meg a korszak spiritualitásában annak helyét: *Breviárium-típusú kódexek.* in: *Szent Norbert Emlékkönyv.* Gödöllő 1934. Ugyanő foglalkozott a *Pozsonyi-kódex* kiadatlan latin szövegeivel és spiritualitástörténeti jelentőségükkel (*A Pozsonyi-kódex eredeti kézírata.* MKSz 1940. 333—344.). Azonban több kódexünk — így például a *Gyöngyösi-kódex* — latin szövege mindmáig kiadatlan.

rúnak ítelve közölte őket.¹⁰ Más esetben a még a kódexhez szorosan hozzátartozó egykorú szövegeket, bejegyzéseket is kirekeszt a kiadásból, s csupán előjáró-tanulmányában nyomtatja le őket.¹¹ Részben hasonló módon jár el a kodikológiai kutatásokhoz elengedhetetlenül fontos XVII. századi, a kőtesztáblákra, előzéklevelekre írott tartalomjegyzékekkel is.¹² A későbbi kezek pontatlan regisztrálásából apróbb elméleti bonyodalmak származhatnak. Horváth Jánosnak — a szerzetesi hagyományok szívós továbbélése okán — lényegében igaza van, amikor *A magyar irodalmi műveltség kezdetei* című könyvének egyik fejezetében a capitulum- és refectoriumbeli felolvasásokról ezt írja: „Bizonyára ily természetű felolvasást kell értenünk ebben a Weszprémy-kódex hártafedélén, belül, olvasható (nem a kódex másolójától származó) figyelmeztetésben is: »ebből virágvasárnap este s nagycsütörtök este olvasnak»“¹³ A tévedés — amellyről Horváth János az eredetit át nem olvasva nem tehet — csupán annyi, hogy a bejegyzést a kódex másolása, tehát a tárgyalt korszak után közel száz évvel később tették.¹⁴ Az, hogy a megjegyzés olvasata nem pontos, nem róható fel hibául, hiszen ez a könyv esszé jellegéből következik.

Mint köztudomású, kódexeink legtöbbje másolat valamely korábbi mintapéldányról. S ebben az esetben már nem csupán a nyelvetlen, hanem a kodikológus, a történetés és az irodalmár számára is elengedhetetlenül fontos az íráshibák alapos elemzése. Olykor részben elegendőnek bizonyul a szöveg vizsgálata is, mint például a *Festetics-kódex* esetében, annak megállapítására, hogy megközelítőleg mely korból származik a mintapéldány. Ez esetben az akkor már elavult liturgiájú *Breviarium Albensis* szövegének mint mintapéldánynak meghatározása is segítséget nyújtott a datáláshoz.¹⁵ Azonban a szöveghibák paleográfiai vizsgálata még ekkor sem mulasztható el; megerősítheti, illetve megingathatja a mintául szolgáló exemplár koráról alkotott véleményünket. Máskor a kódex keletkezési körülményeit illetően — másolt, diktált, emlékeztetből írt kódexek — megint csak a szövegben felbukkanó íráshibák szigorú filológiai-paleográfiai vizsgálatára kényszerülünk,¹⁶ legyen elég itt csupán a *Carmina Burana*¹⁷ és a *Codex Albensis*¹⁸ kéziratain végzett mintaszerű kutatásokra utalnom.

Magyar nyelvű kódex íráshibáinak alapos, a latin forrásszöveget is figyelembe vevő elemzését — tudomásom szerint — csupán egy esetben, a *Margit-*

¹⁰ Így járt el a *Festetics-kódex* esetében is (Nytár XIII. 1—101.); a kódex legutóbbi kiadásában az újabb kéz emendálása, ha nehezen is, de látható. *Festetics-kódex*. id. kiad.

¹¹ A *Winkler-kódex* kalendáriumát szintén csak az előszóban közli. Vö. még a *Münchener-kódex* modern kiadásának előszavát, ahol Décsy Gyula edíciójának (*Der Münchener Kodex*. II. Das ungarische Hussiten-Evangelium aus dem 15. Jahrhundert. Wiesbaden 1966.) hibáit sorolják fel: *A Münchener-kódex 1466-ból*. Codices Hungarici VII., valamint HOLL Béla ItK 1972. 544.

¹² Így a *Horváth-*, a *Kazinczy-*, a *Winkler-* és a *Virginia-kódex* esetében.

¹³ *Kézdek* 154.

¹⁴ A bejegyzés attól a pozsonyi apácától származik, aki a 12. jegyzetben említett kódexek és a *Cornides-kódex* tartalomjegyzékét készítette.

¹⁵ LÁZS Sándor: *Festetics-kódex*. ItK 1980. 543.

¹⁶ B. BERGH: *Paleography and textual criticism*. Lund 1978.

¹⁷ *Carmina Burana*. Mit Benutzung der Vorarbeiten MEYERS kritisch herausgeben von A. HILKA und O. SCHUMANN. Band II. Kommentar. I. Einleitung. (Die Handschrift der Carmina Burana.) Heidelberg 1930.

¹⁸ *Codex Albensis*. Ein Antiphonar aus dem 12. Jahrhundert. Monumenta Hungariae Musica I. Ed. Z. FALVY—L. MEZEY. Budapest—Graz 1963.

legenda esetében végezték el.¹⁹ Mezey László vizsgálódásait összefoglalva elmondja: „Szerte Európában a XII. és XIII. század az anyanyelvűség nagyobb arányú jelentkezésének ideje . . . a vulgaritas két forrásból fakad fel. Az egyik: az *udvari kultúra* lényege szerint világi irodalmisága, a másik a . . . *laikus mozgalmak* szükségképpen anyanyelvű literatúrája. . . . Ezeknek, mozgalmuknak, az „ordo poenitentiae”-nak kolostoron belül és kívül, az Árpád-kor laikus világában is, félreismerhetetlen jelentkezése, mutatja konkrét valóságában, az anyanyelvűség társadalmi feltételeinek meglétét — nem a XV. —, hanem a *XIII. század Magyarországon*.”²⁰ Mindezeket azért citáltam ilyen hosszan, mert Mezey alapvető, és méltatlanul figyelembe nem vett tanulmánya igen lényeges tényekre hívja fel a figyelmet. Felismerései fényében elengedhetetlen feladata irodalomtörténetírásunknak, hogy Horváth János már idézett könyvének — amely szakmai közvéleményünket mindmáig meghatározza — egyes kitételeit, részeit újból megvizsgálja.

Horváth János a magyar nyelvű irodalom fellendülésének, pontosabban kialakulásának okát a XVI. század elején a kolostorok rendi reformtörekvéseivel magyarázza.²¹ Az általa anyanyelvű irodalmunk „kezdetéről” kialakított megnyugtató kép kereteiből azonban bántóan kilóg egyik nyelvemlékünk, a *Jókai-kódex*, amelynek „meglepő magányos koraiságát . . . nem tudjuk — írja —, kielégítőleg magyarázni.”²² Ám, ha szemügyre vesszük magát a szót, amellyel Horváth az anyanyelvű irodalmiság születésének okát megjelöli, rögtön felütjük fejünket. Rendi reformokról beszél, s ez bizony nem jelenthet mást, mint visszatérést az obszervanciához: a meglazult fegyelem megerősítését, a szentek életformájának maradéktalan utánzását, a regula megtartását. S ez nem történhetett meg másképp, mint a szent életű elődök tanításainak, életrajzainak tanulmányozása révén. Így érthető igazán, miért maradtak ránk első soron viták, legendák, a szentek és Krisztus passiójával foglalkozó prédikációk. A rendi reformok irodalmába viszont semmiképpen sem illik bele a *Jókai-kódex* nem éppen obszerváns szelleme. A könyv még a reformot megelőző korból származik.²³ A szerzetesi élet megújulásához szükséges iratok jó részének mintapéldányát a korábbi századok — részben — laikus mozgalmá termésének kell tartanunk, hiszen ezek ismerete az ő devotiójuk számára is nélkülözhetetlen volt, s mi több — s ez a dolog természetéből következik —: anyanyelven. Ám mindez így csupán következtetés, s egyesek azt mondhatják, amiről nem tudunk, amiről nincs adatunk, az nem létezett, nem foglalkozunk vele. Mégis, maga az a tény, hogy kódexeink jó része másolat, nagy tömegű mintapéldány létére enged következtetni. Az egyes karakterisztikus íráshibák, amelyek a régi szöveg félreolvasásából, a már nem használatos abbreviaturák hibás feloldásából keletkeztek, arról is bizonyossá tesznek bennünket, hogy a mintapéldány sok esetben semmiképpen sem lehetett közel egykorú azzal a másolattal, amelyet ma ismerünk, hanem korábbi, néha századokkal korábbi. S így a kép vulgaritásunk kialakulásáról már nem oly egyértelmű, mint ahogy azt mindannyiunk mestere, Horváth János megrajzolta. Igaza van Mezey

¹⁹ MEZEY László: *Irodalmi anyanyelvűségünk kezdetei az Árpád-kor végén*. A középkori laikus nőmozgalom. Az Ó-magyar Mária siralom és a Margit legenda eredetkérdése. Bp. 1955. 53–69. A továbbiakban: *Anyanyelvűségünk kezdetei*.

²⁰ *Anyanyelvűségünk kezdetei* 94.

²¹ *Kezdetek* 111–126.

²² *Kezdetek* 106.

²³ ACÉL Zsuzsanna doktori disszertációja az EK Kézirattárában.

Lászlónak, „az anyanyelvűség bizonyos történelmi helyzetben *társadalmi szükségletté lesz és létre kell jönnie*, ha az ahhoz szükséges — nem szellemi — hanem *társadalmi feltételek megvannak*”,²⁴ tehát a XIII. századtól szükségszerűen léteznie kellett magyar nyelvű — nemcsak orális hagyományozásban élő, hanem felolvasásra, mi több magányos olvasásra szánt lejegyzett — irodalomnak.²⁵ Az irodalomtörténész, a paleográfus következtetéseit a nyelvészet eredményei is támogatják: elég itt Benkő Loránd könyvére utalni.²⁶

Minderről kódexeink vizsgálata könnyen meggyőzhet bennünket, — azonban ehhez pontos szövegkiadásokra van szükség. Természetesen ezekből a modern tudományos követelményeknek megfelelő kiadásokból nem csupán középkori irodalmunkról alkothatnánk az eddigieknél húbb képet, hanem fontos adatokat is találnánk bennük a XVII—XVIII. század könyv-, irodalom- és eszmetörténetéhez. A későbbi bejegyzések kezeinek csoportosítása segítséget jelentett a középkor egyes kolostori könyvesházainak vándorútjukon való nyomon követésében, újbóli összeállításukban, hiszen kalandos sorsú kódexeinket, amelyek a török elől megmenekülten a XVIII. századig új őrzés-helyükön valószerűleg még együtt voltak, a jozefinus abolíció szétszórta.²⁷

Talán meglepő, de a középkori magyar kódexek igen sokáig, még a könyvnyomtatás kiteljesedésének korában is használatban voltak.²⁸ Az olvasási szokásokra vonatkozó bejegyzések — az általam vizsgált kódexekben²⁹ — többnyire a XVII. század elejéről származnak. Ennél is érdekesebb azonban a *Lányi-kódex* tábláján levő bejegyzés: „Anno 1689 Die 27 DeCembris Adom Szent Prophetsioia Napian Ezta könyuet Soror Catharina Franciska Vlaisichnak Emlekezettel, hofi Sorgalmatosan tanullia Oluasnÿ Sor Maria Victoria Balafsa Ordinis S: Clarae”.³⁰ Az 1519-ben készült, tehát akkor már 170 éves premontrai ordináriumot a klarisszák még felhasználták az írás és olvasás tanulására.³¹ Azt viszont, hogy a XVI. század elején, korábbi mintapéldányok alapján készült³² *Cornides-kódex* és a *Példák könyve* bejegyzései,³³ amelyek egyes példák lemásolására adnak utasítást, az írástanulásnak a tanú-e, vagy annak, hogy ezen exemplumokat a XVII. századi klarissza közösség épülésére sokszorosították, nehéz eldönteni. Az, hogy a *Cornides-kódex*beli szöveg kez-

²⁴ *Anyanyelvűségünk kezdetei* 94.

²⁵ PAIS Dezső: *A magyar irodalmi nyelv*. MNyTK (Tom. 84.) 1954. 134.

²⁶ BENKŐ Loránd: *Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegemlékei*. Bp. 1980.

²⁷ A pozsonyi klarisszakonvent kézíratait ma részben a Bp-i Egyetemi Könyvtár, az OSZK és az MTA Könyvtára őrzi. Bizonyára jó néhány — elsősorban nem anyanyelvű kódex — lappanghat külföldön is. Vö. még MEZEY László: *Fragmenta Codicum*. Egy új forrásterület felhasználása. MTA I. OK 1978. 75. skk.

²⁸ Johannes Trithemius apát (1462—1516.) a könyvnyomtatás kiteljesedésének korában a könyvmásolást, mint a szerzetesi munkák legfontosabbikát dicsérte. *Clavis Mediaevalis*. Wiesbaden 1962. 222.

²⁹ *Cornides-, Horváth-, Kazinczy-, Weszprémi-, Winkler-, Virginia-kódex* és a *Példák könyve*.

³⁰ *Lányi-kódex*. Ms. Az első táblán. (Az MTA Könyvtára Kézirattárában. Jelzete: K 43.) A bejegyzést idézi CSAPODI Csaba: *A „Magyar kódexek” elnevezésű gyűjtemény*. Catalogi collectionis Manuscriptorum Bibliothecae Academiae Scientiarum Hungaricae 5. Bp. 1973. 22—23.

³¹ A középkori olvasástanulásra vonatkozólag MEZEY László: *Deáksg és Európa*. Bp. 1979. 78., valamint B. BISCHOFF: *Paläographie des römischen Altertums und des abendländischen Mittelalters*. (Grundlagen der Germanistik. 24.) Berlin 1979. 174.

³² A jellegzetes másolási hibák engednek erre következtetni. Vö. Nytár VII. xxxix-xl.

³³ *Cornides-kódex*. Codices Hungarici VI. 211. recto és *Példák Könyve*. Codices Hungarici IV. 13. recto.

detéről hiányzó két sor pótlását igen kezdetleges írású kéz róta a levélre — tekintve, hogy mind az írás, mind elhelyezkedése révén korábbiak tűnik fel az utasítást adó soror bejegyzésénél —, nem mond ellent annak, hogy egyéni vagy közösségi olvasás szándékával másoltatták le a szóban forgó részleteket. Sőt, az a körülmény, hogy a kiegészítéshez tartozó latin szöveg jól megfelel a magyarnak³⁴ azt gyaníttatja, hogy a pozsonyi apácáknak rendelkezésükre állt egy másik magyar textus is, amelyből a hiányt pótolták. Ám akárhogy áll is ez a kérdés, egy bizonyos, a XVI. századi kódexeket az 1600-as évek elején és derekán még használták és olvasták, s a közösség előtt is felolvasták.³⁵

Az előbb elmondottakból ennél is több következik. Valószínűnek kell tartanunk, hogy a ma még kellően fel nem dolgozott XVII. századi kéziratos prózaszövegek³⁶ között több középkori kézirat másolatának kell lappangania,³⁷ különösen a törököktől megkímélt vidékek — Erdély, Felvidék — könyvesházainak Bécsbe és Budára menekített, valamint Erdélyben maradt kéziratos anyagában.

Természetesen egy konvent — jelesen a pozsonyi klarisszák konventjének — szokásaiból nem lehet általánosítani arra nézvést, hogy kódexeink milyen szerepet vittek e korszak irodalmi és szellemi életében. Kövessük nyomon — megint csak igen vázlatosan —, egy másik, tágabb horizontú szöveghagyományozási példát: a *Szentírásét*.

Kniezsa István 1952-ben megjelent nyelvészeti tanulmányában kimutatta, hogy az ún. *Huszita-biblia* fordítója nem a korabeli kancellária helyesírást vette rendszerének alapjául. Ortográfiájára jelentősen hatott a XIV. századi kisebb nyelvemlékek helyesírása, amely viszont a XII. századi kancelláriai helyesírást őrizte meg.³⁸ E helyesírásnak szívós továbbélése még a Huszita-bibliában is, egy elveszett, népes és sokáig használt nyelvemlékcsoport egykori létét engedni feltételezni.³⁹ Irodalmi vulgaritásunk folyamatosságát — a helyesírás tanúságát figyelembe véve — tehát a XII. századtól a XV. század elejéig bizonyosra kell vennünk, hiszen enélkül érthetetlen lenne, hogy a XV. századi nyelvemlékek a XII. század kancelláriájának helyesírását alkalmazták volna. De térjünk vissza a *Huszita-biblia* szövegéhez. A fordítás utóéletéről eddig nem sok tudomásunk volt.

Farkas Gyula a *Müncheni-kódex* kiadásához írott tanulmányában megkísérelte nyomon követni a kézirat vándorlásának útvonalát. Az egyik állomás valószínűleg Nádasy Tamás sárvári udvara volt.⁴⁰ Nádasy családi levelezése

³⁴ *Cornides-kódex*. Codices Hungarici VI. 778—779.

³⁵ Ezt bizonyítják a *Cornides-kódex* Ms. 92. verzó levelén és a *Weszprémi-kódex* kötet-tábláján levő bejegyzések. A késői tartalomjegyzékek is a kódexek használhatóságát biztosították. (A *Cornides-kódex* idézett kiadásának faksimiléjéről hiányzik az említett 92. verzóbeli bejegyzés.)

³⁶ A prózai szövegek olyan feldolgozása, mint amelyet STOLL Béla a versszövegekről készített (*A magyar kéziratos énekeskönyvek és versgyűjtemények bibliográfiája*. Bp. 1963.), sürgető feladata irodalomtörténetírásunknak.

³⁷ Ilyen például az a *Margit-legendaváltozat* is, amelyet PRAY György adott közre: Vita S. Elisabethae Viduae . . . necnon Beatae Margaritae Virginis. Tyrnaviae 1770. Vö. MEZEY László véleményét e változatról: Anyanyelvűségünk kezdetei 57. Kérdéses, hogy a MELICH által felfedezett lappangó *Vásárhelyi-másolat* (NyK 1900. 350—352.) valóban a *Festetics-kódex*ről készült-e. Magam a gyér adatok alapján úgy vélem, nem.

³⁸ KNIEZSA István: *Helyesírásunk története a könyvnyomtatás koráig*. Bp. 1952. 85—88.

³⁹ *Anyanyelvűségünk kezdetei* 94.

⁴⁰ *Der Münchener Kódex*. Ein ungarisches Sprachdenkmal aus dem Jahre 1466. Herausgegeben von J. von FARKAS. Band I. Wiesbaden 1958. 6—9.

— amely magyar nyelven folyt — helyesírás révén nem lehetett független a *Huszita-bibliától*, vagy netán egy azzal rokon nyelvemlékcsoport szövegeitől.⁴¹ Ám, ha az ortográfiai megfontolások nem győznének meg bennünket teljes mértékben,⁴² akkor a más irányú kutatások — az előzőktől független — eredményei kényszerítenek arra, hogy elismerjük, a *Huszita-biblia* — ha nem is feltétlen maga a *Müncheni-kódex* —, ám valamely kézírata Sárvárott közkezen forgott. Büky Béla többek között Sylvester János *Új Testamentomát*⁴³ vizsgálta meg frazeológiai szempontból.⁴⁴ Jóllehet, az erasmista Sylvester János fordítását a görög szövegből készítette, ám kétségtelen, hogy munkájához ha csak csekély mértékben is, de felhasználta Tamás és Bálint pap fordítását⁴⁵

Büky úgy véli, a Sylvester utáni magyar fordítások — bár időben távolibbak — sok tekintetben közelebb állnak az ún. huszita szöveghez, mert mind grammatikailag, mind lexikailag több ponton mutatható ki azonosság közöttük, mint az előbb tárgyalt 1541-es újszigeti nyomtatvány között.⁴⁶ Vizsgálódásainak legmeggyőzőbb része a *Müncheni-kódex*beli, valamint a Károlyi- és a Káldi-féle bibliafordítás összevetése. A párhuzamos helyek egy szakaszra vonatkozó felsorolásából⁴⁷ világosan kitűnik a *Huszita-biblia* és a *Káldi-biblia*⁴⁸ közötti szoros összefüggés. A középkori szöveget aztán ez a bibliakiadás közvetíti — több-kevesebb sikerrel — a későbbi századok magyarságának.⁴⁹

De nemcsak a szókins és a szövegek élnek tovább. A középkori „édeséges stílus” is hat; még a magyar nyelvű barokk széppróza olyan mesteres nyelvében is, mint Pázmány, felfedezhetjük nyomait. A középkori magyar nyelvű prédikációk és imádságok ismerete nélkül gyökértelen, társtalan az érsek nyelvművészete. Imakönyvének⁵⁰ lapjain számtalan, a középkori óraskönyvekből ismert epitheton ornans, fordulat tűnik fel; az imák egy része is azokból származik.⁵¹

A példákat persze még tovább is lehetne szaporítani,⁵² ám itt most fölösleges. Ennyiből is látható, hogy a XV–XVI. század fordulójáról származó anyanyelvű kódexeink fontos csomópontot képeznek irodalmunkban, hogy nem magányos, elszigetelt jelenségek. Úszó jéghegyekhez hasonlíthatnánk őket, amelyeknek csupán csúcsait látjuk. Az a feladat, hogy az elsüllyedt része-

⁴¹ A levelezés betűhű közlése MÁLYUSZ Elemér: *Az Országos Levéltár Nádasdy-levéltárának magyar levelei*. LK 1923–1928.

⁴² Vö. SYLVESTER János: *Új testamentum*. Újsziget 1541. a hasonmás kiadásához VARJAS Béla által írt tanulmány: BHA I. 1960. 19.

⁴³ RMK I. 15. RMNY 49.

⁴⁴ BÜKY Béla: A pszichikumra és elemeire vonatkozó szókészlet kritikai vizsgálata a ránk maradt első magyar bibliafordítás adatai alapján. Bp. 1976. Kandidátusi értekezés. Kézirat. (Az MTA Könyvtárának Kézirattárában. Jelzete: D/7294.) [A tézisek megjelennek: BP. 1977.] A továbbiakban: BÜKY.

⁴⁵ BÜKY 250. és a BHA I. idézett tanulmánya 9. valamint KÁROLY Sándor: *A Jordánszky-kódex viszonya más bibliafordításokhoz*. NyK 1955/56. 260–268.

⁴⁶ BÜKY 252.

⁴⁷ BÜKY 253.; Mt X. 11.—XVI. 20.

⁴⁸ RMK I. 551.

⁴⁹ FARKAS Gyula kimutatta, hogy más kódex is hatott a magyar nyelvű bibliakiadásokra: *A Döbrentei Codex és Komjáthy Benedek*. MNy 1914. 226.

⁵⁰ *Keresztyeni Imádságos Keönyv*. Graz 1606.; RMK I. 403.

⁵¹ Vö. HOLL Béla: *Anyanyelvünk, imádságunk*. Vig 1957. 23–28.; BITSKEY István: *Humanista erudíció és barokk világkép* (Bp. 1979.) című művében e kérdéskörrel nem foglalkozott.

⁵² ALEXA Károly igen jó anyagot szolgáltat: *A misztika stíluselemei a régi magyar költői nyelvben*. ItK 1970. 285–304.

ket is felfedezzük.⁵³ E szövegek segítségével következtethetünk elveszett középkori irodalmunkra, részben megismerhetjük a kor spiritualitástörténetét, nyomom követhetjük a magyar irodalom szöveggyománányozásának mindeddig megíratlan útját.⁵⁴

De ehhez filológiai alaposan előkészített *pontos szövegkiadások* kellene. S ez bizony nem olcsó mulatság. Ám ne feledjük: a történelem, a történetírás hasznosságának problémája, a szó pragmatikus értelmében, nem azonos jogsultságának problémájával. A jogosultság kérdése s a gazdasági megfontolások egyébként is csak második helyen következhetnek, mert hiszen ahhoz, hogy értelmesen cselekedhessünk, előbb meg kell ismernünk magát a dolgot.⁵⁵

Durván számolva *negyven* magyar nyelvű kódex maradt ránk. Nem mindegyik bibliofília, ám történelmi értéküknél, unikum voltuknál fogva megérdemlik azt az anyagi áldozatot, amit kiadattatásuk jelent. A kéziratárak állományvédelmi szempontjai is támogatják törekvésünket.⁵⁶ Az e kódexekről készült mikrofilmek technikai színvonaluk miatt ma már elavultak. Értékük természetesen vitathatatlan: egyesek olyan részeket őriztek meg számunkra kéziratainkból, amelyek a restaurálás során megsemmisültek.⁵⁷ A kiadáshoz szükséges színes diapozitíveket a nyomdai felhasználás után a könyvtárak, a kutatás rendelkezésére lehet bocsátani.⁵⁸

⁵³ Vö. MEZEY László számításával, aki a valóban bizonyosan meglévő állományt vette figyelembe. A dolgok természeténél fogva elsősorban a latin nyelvű műveket számolta össze, s még így is mintegy negyvenötezerre kellett becsülnie középkori kódexállományunkat. *Fragmenta Codicum*. MTA I. OK 1978. 68–71.

⁵⁴ Tudomásom szerint magyar nyelvű mű szöveggyománányozását — a bibliafordításokon kívül (MÉSZÖLY Gedeon: *Legrégibb bibliafordítóinkról*. MNy 1917. 35–44., 71–83.) — még nem követték nyomom. Érdekes adalékot szolgáltat azonban V. KOVÁCS Sándor egyik közleménye: *Egy „Virágének” történetéhez*. ItK 1964. 208. A magyar szakirodalomban a *szöveggyománány-kutatás* kifejezéssel — amely nem egyszerűen egy kritikai kiadás elkészítési fázisainak összefoglaló neve — eddig nem is találkoztam. A *szöveggyománány-kutatás* valamely kéziratot forrás történetére keresi a választ; tehát megkísérel rekonstruálni egy eredeti kéziratot, vagy oklevelet, továbbá megállapítani az ezekről készült későbbi másolatok számát, keletkezési helyét és idejét. Csupán ezeknek az adatoknak segítségével lehet valamely irodalmi mű vagy történelmi forrás utóéletét felderíteni. Igen tanulságos megfigyelni, mikor bukkan fel egy-egy irodalmi mű a feledésből, s mikor hanyatlik népszerűsége, valamint azt, hogy a kérdéses mű mely részletét aktualizálják, használják fel új alkotások létrehozásakor. Ilyen figyelemmel kell kísérni a szövegváltoztatás mértékét, s felderíteni a módosítások okát. Röviden: a szöveggyománányozás kutatása nemcsak azt keresi, hogy *mit*, hanem azt is, hogy *hogyan* emeltek át egy-egy szöveget a korábbi századok irodalmából. Külföldi példák: *Geschichte der Textüberlieferung der antiken und mittelalterlichen Literatur*. I–II. Zürich 1961.; L. TRAUBE: *Zur Textgeschichte der Regula S. Benedicti*.² München 1910. és O. MEYER: *Überlieferung und Verbreitung des Dekrets des Bischofs Burchard von Worms*. in: *Zeitschrift für Rechtsgeschichte*. Kan. Abt. 24. 1935. 141. skk.

⁵⁵ Marc BLOCH: *Apologie pour l'histoire ou métier d'historien*. Cahier des Annales 3. Paris 1949., 1964.⁵ LXIV. Magyarul: *A történelem védelmében*. Bp. 1974. 51.

⁵⁶ Az állományvédelmi szempontok taglalása: *Conservation et reproduction des manuscrits et imprimés anciens*. Colloque international organisé par la Bibliothèque Vaticane à l'occasion de son V^e centenaire 21–24 octobre 1975. Studi e testi 276. Città del Vaticano 1976. A továbbiakban: *Conservation*.

⁵⁷ Így például a *Horváth-kódex* az OSZK-ban. Jelzete: MNy 7.; a filmé: Fm. I. 443. (193. tekerés). A kódexből a restaurálás során elveszett a XVII. századi tartalomjegyzék.

⁵⁸ K. DACHS: *Die Schutzverfilmung.*, valamint O. MAZAL: *Normen für die Herstellung und Lieferung von Photoreproduktionen für Zwecke der Veröffentlichung*. in: *Conservation* 128–145. és 185–223. Megjegyzendő, hogy a diapozitíveket színeik megóvása érdekében időről időre újra át kell másolni.

A hosszúra nyúlt bevezetés után nem marad más hátra, mint az, hogy megtegyem javaslataimat kódexeink újbóli megjelentetésével kapcsolatban, mégpedig mindenekelőtt a technikai vonatkozásokat illetően.⁵⁹ A kódexek egyediségéből fakadóan mindannyiunk számára világos, hogy lehetetlen minden kéziratra érvényes szabályzatot kidolgozni. Így csupán az eddigi kiadások tanulságait felhasználva néhány általános elvet vetek papírra.

A *Codices Hungarici* háború előtti kötetei csupán faksimilét közöltek,⁶⁰ a későbbiek — egy kivétellel⁶¹ — hasonmást és az olvasatot egy kötetben adják közre.⁶² Ez igen körülményessé teszi a kiadások használatát; az olvasat szövegének ellenőrzésekor nehézkes a folytonos előre-hátra lapozgatás. Ezért kívánatos lenne a faksimilét és az olvasatot külön kötetben kinyomtatni. Ez egyébként az utóbbi időben a Magyar Helikon Könyvkiadó gondozásában megjelent XVII. századi énekeskönyvek esetében már gyakorlattá vált.⁶³

Újabban igen gyakran felvetődik az a kérdés, érdemes-e hasonmáskötetet is megjelentetni, avagy elegendő magának a szövegnek a kiadása, s ha faksimilét is közreadunk, akkor milyen legyen az. Magam egyértelműen a faksimile-kiadások mellett, mégpedig az eredetihez minden tekintetben hű, színes hasonmások kiadása mellett foglalom állást.

Kódexeink egységes paleográfiai feldolgozása — részben az összehasonlításul szolgáló anyag alacsony száma miatt — még nem történt meg. A feldolgozáshoz fel kell majd használni a már kiadott okleveles anyagot is. E munkához azonban megint csak jól használható faksimilére van szükség.⁶⁴

Nagyon fontos kötelességünk nemzeti múltunk tanúinak, a nyelvemlékeknek megőrzése. Ez nem lehetséges másképpen, mint nagy tömegű hasonmás készítésével; ennek módja pedig a nyomdai sokszorosítás. A kéziratok esetleges pusztulásakor még így is fájdalmas lenne a veszteség, hiszen rengeteg — mai ismereteinkkel sokszor fel nem fedhető — információ menne veszendőbe. Ám az állományvédelmi szempontok mellé más, a faksimile-kiadások mellett szóló érvek is előszámlálhatók. A kódex írásképe sok dolgot árul el mintapéldányáról, másolójának műveltségéről, sőt ideológiai beállítottságáról is. Közismert például, hogy a XV. század végén a bécsi egyetem rektorainak kézírása alapján, attól függően, hogy gótikus vagy humanista írást használtak, megállapítható, hogy a régi skolasztika hívei, tehát Ebendorfer-tanítványok, vagy az itáliai új tanok követőiként Enea Silvio köréhez tartoznak.⁶⁵ Az írás jellege — notularis, kurzív, könyvírás — a kódex felhasználási körét jelzi, sőt utal a szöveg kialakultságának fokára is.

⁵⁹ A kódexkiadások szövegközlésével s kritikai apparátusával és monografikus feldolgozásának kérdéseivel máshol foglalkozom. MNY 1982. 47–52.

⁶⁰ SZABÓ Dénes: szerkesztésében a *Codices Hungarici* első három kötete: I.: *Jókai-kódex*. Bp. 1942., II.: *Apor-kódex*. Kolozsvár 1942., III.: *Guary-kódex*. Bp. 1944.

⁶¹ A *Müncheni-kódex* másik már többször említett edíciója a faksimilét és az olvasatot külön kötetben közli.

⁶² A *Codices Hungarici* sorozatának következő három kötete: IV.: *Példák Könyve. 1510*. Bp. 1960., V.: *Birk-kódex. 1474*. Bp. 1960., VI.: *Cornides-kódex*. Bp. 1967. Ettől a gyakorlattól csak a *Festetics-kódex* új kiadása tér el (Magyar Kódexek I. Bp. 1977. [1979.]).

⁶³ *Wathay Ferenc énekes könyve*. Sajtó alá rendezte és az utószót írta: NAGY Lajos, A szöveget BELLA György gondozta. I-II. Bp. 1976.; *Szentsei György daloskönyve*. Sajtó alá rendezte, az előszót és a jegyzeteket írta: VARGA Imre. Bp. 1977.

⁶⁴ Vö. *A magyar történetírás új útjai.*² (Szerkeszti HÓMAN Bálint.) Bp. 1932. 339.

⁶⁵ HELIG Konrád: *A középleatin filológia feladatai Magyarországon*. Száz 1934. 132.

Itt kell szólnunk először a színes nyomatok jelentőségéről. Ludwig Traube már a századfordulón arról beszél, hogy a paleográfia számára elengedhetetlenül szükséges a színes kópiák használata.⁶⁶ Traube és Lehmann tekintélye mellé — általuk ki nem fejtett — gyakorlati érvek is felsorakoztathatók. A szakember, aki sem a fekete-fehér mikrofilm, sem az ugyanilyen nyomat alapján nem követheti a kéz tollkezelését és vonalvezetését, a színes, árnyaltabb fakszimiléből ezekre vonatkozólag több felvilágosítást kap, bár alapos, újabb szempontokat figyelembe vevő kodikológiai kutatások esetén még ilyen kiadások mellett sem kerülhető el az eredeti tanulmányozása. Mindenesetre ezek a kiadások elősegítik a tinta színváltozásainak nyomon követését,⁶⁷ a későbbi vagy azonnali javítások az egykorú vagy alig későbbi kezek könnyebb elkülönítését,⁶⁸ és nem utolsósorban a kódex állapotát is tükrözik. Elengedhetetlen, hogy e kiadások reprodukálják a pergamen vagy papír állapotát: a fóliók szennyeződése, a lapokon levő foltok szintén kodikológiai jelentőséggel bírnak; a használaton kívül a kódex- és fasciculoskezdetekre, az ívek együtt- vagy különélésére mutatnak.⁶⁹ Másrészt, s ez megint csak ideológiai vonatkozású tudnivaló, a pergamenre írott könyvek leveleinek különböző összerendezési módjai ugyancsak középkori vagy humanista gyakorlatra mutatnak.⁶⁹ A szőrfél és a húsfél jellegzetességei a jól elkészített fakszimilén pontosan kivethetők,⁷⁰ így magából a kiadásból elvégezhető a kézirat kodikológiai leírásának ellenőrzése.⁷¹

Gyakorta az ideológiai vonatkozású tudnivalókhöz társul a kódexek díszítése is. Humanista divat volt például a miniummal való írás, színezés helyett a piros tinta használata,⁷² s ez, a rubrumozás módja újból csak a színes fakszimilén figyelhető meg.

Illuminált, miniatúrákkal, iniciálékkal gazdagon díszített kódexek esetében kézenfekvő a többszínnyomatú kiadás. De mi történjék az olyan kéziratokkal — amilyen a kolostori használatra készült Mohács előtti kódexeink legtöbbje —, amelyekben az elvétve előforduló rubrumozáson kívül díszítő szándéknak nyomait sem látjuk. Ezen kódexek esetében — amennyiben a kódex pergamenje vagy papírja nem szennyezett, nem romlott, valamint vonalazva sincs, s így jellegzetességeit követni nem kell — valószínűleg elegendő a tinta színének megfelelő színű, s annak világosabb, illetőleg sötétebb árnyalatait követő egyszínnyomás.⁷³ Ekkor azonban különösen ügyelni kell arra, hogy a filmet ne hívják túl keményre vagy lágyra, hiszen ez azt eredményezi, hogy a szöveg rajza egytónusú, megszakadó vékony vagy elmázolóldó vastag vona-

⁶⁶ „Erforderlich für die Paläographie wäre die farbige Photographie.” Ludwig TRAUBE: *Vorlesungen und Abhandlungen zur Paläographie und Handschriftenkunde*. I. Ed. Paul LEHMANN. München 1909. 60.

⁶⁷ A tinta színének változása nem minden esetben jelent nagyobb írásszünetet, s nem is utal feltétlen új kéz munkájára: az előzővel azonos színű tintát ritkán sikerült készíteni. Az új kéz vagy nagyobb írásszünet megállapításához elsősorban az írásduktusának változásait kell figyelembe venni.

⁶⁸ P. BALÁZS János: *A Jókai-kódex egy ki szavához*. MNy 1964. 471.

⁶⁹ A papíron levő foltok sokszor segítenek annak megállapításában is, hogy két kézirat egykor kolligátumot alkotott-e.

⁷⁰ K. LÖFFLER: *Einführung in die Handschriftenkunde*. Leipzig 1929. 47—49.

⁷¹ Ilyen a *Guary-kódex* kiadása is. Codices Hungarici III.

⁷² A *Cornides-kódex* modern kiadása (Codices Hungarici VI.) nem alkalmas erre.

⁷³ W. WATTENBACH: *Das Schriftwesen im Mittelalter*.³ Leipzig 1896. 247—248.

lakká válik. A kiadás így elvesztené értelmét és értékét: a betűkön nem lát-szana a toll vezetésének iránya, eltűnnének az írás egyes karakterisztikus vonásai. A paleográfia és a kodikológia számára kiadandó faksimilek elő-állítására technikailag Magyarországon jelenleg a raszterfelvétellel készülő mélynyomás látszik legalkalmasabbnak. A takarékos ofszeteljárás szép példája a — már említett — kétszínnyomással kiadott *Codex Albensis*.⁷⁴

Nem hallgathatók el azonban a színes eljárások veszélyei sem. A kiadás ki van téve annak, hogy a fényképész ízlése szerint — színszűrő alkalmazásával — változtat az eredeti színein,⁷⁵ s hogy a nyomdai munkálatok során túlzottan hangsúlyos lesz valamelyik szín. A buktatók elkerülésére a technikai szerkesztőnek különösen ügyelnie kell.

A nehézségek ellenére is ragaszkodnunk kell az eredetiekhez hű faksimilekiadásokhoz, hiszen ezek nélkül a kiadás használója nem tudja ellenőrizni sem a kodikológiai leírás hitelességét, sem az olvasat pontosságát; pedig a gépe-lés s a szedés hibáiból néhány még a leggondosabb korrektúrázás után is ma-radhat a szövegben, nem is szólva az olvasati bizonytalanságokról, kisebb-nagyobb figyelmetlenségekről. A kodikológus természetesen leginkább annak örülne, ha a *Bibliotheca Hungarica Antiqua* köteteihez hasonlóan jó kiadványt és szépen — vagy a XVI. század elejének megfelelően, vagy a kódex eredetijé-nek módjára — bekötött hasonmást vehetne kézbe. E bibliofiláknak okos kiadói politika esetén bizonyára lenne keletjük.

LÁZS, SÁNDOR

Les problèmes séculaires de notre publication de codex, sous le prétexte de l'édition moderne du Codex Cornides

Pour établir les règles de la publication des codex, il est nécessaire d'examiner les éditions précédentes. Si nous avons choisi à ce propos, de la série Codices Hungarici, l'examen détaillé du Codex Cornides, c'est que ce volume représente à lui seul les diverses particularités de la série. La première partie de l'étude présente les fautes de cette édition de codex, la deuxième partie prétend d'élucider les mésentendus de l'histoire littéraire et idéologiques provenant des fautes de l'édition de codex en général, en attirant ainsi l'attention sur l'importance de la publication des fac-similés et des textes critiques. Malgré les difficultés techniques, l'auteur souligne l'importance des éditions fidèles aux originaux, c'est-à-dire des fac-similés en couleur.

⁷⁴ Ilyen kódex a *Könyvecse az szent apostoloknak méltóságokról* és a *Pozsonyi-kódex* is.

⁷⁵ *Codex Albensis*. id. kiad. (Jelen dolgozat 18. j.) Azonban ennek a kiadásnak is az a hátránya, hogy nem követi kellően a levelek szennyezettségét.

⁷⁶ K. DAUBS: Die Schutzverfilmung. in: Conservation 129. 302. j.

KÖZLEMÉNYEK

Adalékok kódexeink címereihez. A középkori (XIV–XV. sz.) kódexekbe festett tulajdonosi címerek könyv- és könyvtártörténeti jelentősége eszmetörténeti szempontból sem hanyagolható el. Az alábbiakban ezúttal három általunk meghatározott, korábban ismeretlen címről lesz szó, melyek némi fényt vetnek a magyarországi humanizmus történetére is. Ezek közül kettő a budapesti Egyetemi Könyvtár egy-egy valószínűleg Budát is megjárt kéziratában található, a harmadik pedig egy hiteles korvinában, melyet a Vatikáni Könyvtárban őriznek.

Az Egyetemi Könyvtár Cod. lat. 17. jelzetű, vegyes tartalmú kódexe¹ címlapjának alján egy fekete alapon balharánt pólyával átszelt címerpajzs látható, melyet egyik kezével egy glóriás angyal tart, míg másik kezével egy előtte térdelő papi ruhás ember homlokát érinti (1. kép.). Megállapítottuk, hogy ez a velencei Condulmer (másképpen Condolmieri, Condulmaro) család címere.² Ebből a családból származott IV. Jenő, aki 1383-ban született és 1431-től kezdve volt pápa. Pápasága nem volt zavartalan, 1434–1443-ig kerülnie kellett a forradalmi Rómát és közben Ferrarában, valamint Firenzében tartózkodott. Időközben helyette V. Félixet tették meg ellenpápának és őt ismét csak halála előtt (1447) ismerték el. Minthogy a szóban forgó kódexben egy 1449-es és egy 1451-es évszám látható, aligha lehetett a pápa tulajdona. Néhány évvel túlélte őt a család egy másik tagja, Francesco Condulmer, a pápa unokaöccse, aki mint bíboros és helyettes kancellár mindenhová — még a Rómában elszenvedett börtönbe is — elkísérte IV. Jenőt. Vespasiano da Bisticci, a híres firenzei könyvkereskedő is dicséri bölcsességét és „humanitását”-át, és úgy emlékezik meg róla, mint aki több itáliai tudóssal állt kapcsolatban.³ Valószínűnek tartjuk, hogy ő lehetett az a tulajdonos, akinek a címere a Cod. lat. 17. címlapján látható. Minthogy pedig ezt a kéziratot a törökök 1877-ben mint a budai könyvtárból elvitt kódexet küldték vissza, fel kell tételeznünk, hogy Mátyás király könyvszerzői hozták magukkal Itáliából.

A budapesti Egyetemi Könyvtár egy másik kézírata, a jelenleg Cod. Ital. 1. jelzetű olasz nyelvű Dante-kódex, melynek címeréről Berkovits Ilona hitelt érdemlően bizonyította, hogy az első lapján látható címer a velencei Emo-családé.⁴ Nemrég azonban a könyvtár kézírattárának munkatársa, Fodor Adrienne felhívta figyelmemet, hogy a Dante-

¹ MEZEY László: *Codices latini medii aevi Bibliothecae Universitatis Budapestinensis*. Budapest 1961. 35–37.

² A címertulajdonos család nevét már előbb is közzöltük: CSAPODINÉ GÁRDONYI Klára: *Az egyetemi könyvtár korvinái*. Magyar Könyvszemle 1981. 221–225.

³ VESPASIANO DA BISTICCI: *Vite di uomini illustri del secolo XV*. Edizione critica con introduzione e commento di Aulo Greco. Firenze 1970. I. k. 8., 520–521, 580–581. l.

⁴ BERKOVITS Ilona: *A budapesti Egyetemi könyvtár Dante-kódexe*. Budapest 1928. — Ez a kódex is a törököktől került vissza hazánkba 1877-ben.

I. kép. A budapesti Egyetemi Könyvtár Cod. lat. 17. jelzetű kódexének címere (kivágat)

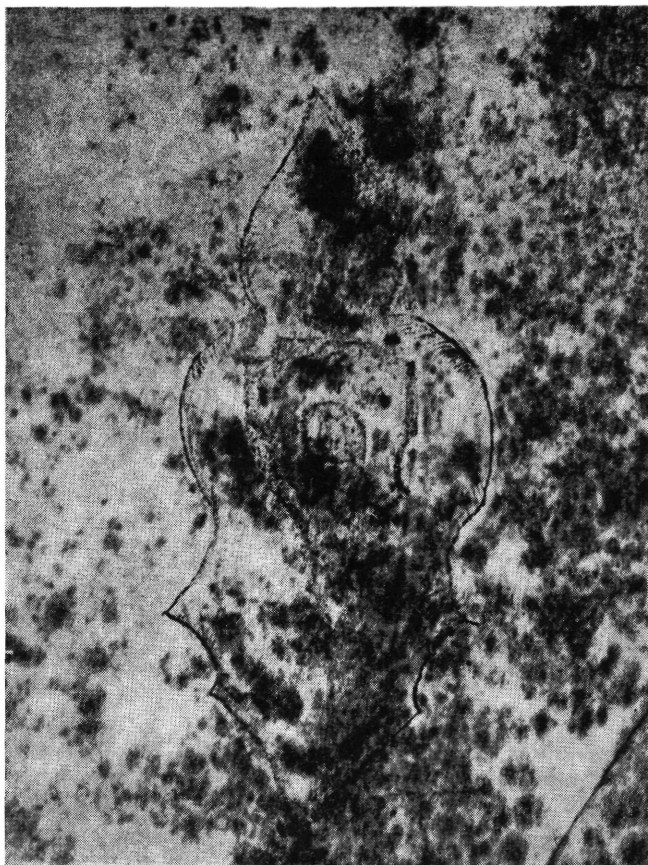
kódex utolsó, üres lapjára egy másik címer körvonalait rajzolták be, egy megkezdett kéziratot bejegyzéssel: „Iste liber est m . . .”. A pontatlan kézirat jele egy lengyel címertani munka⁵ alapján azonosítható volt Mikolaj Lassocki krakkói dékán pecsétjének címerével (2. és 3. kép). Lassocki korábban I. Ulászló nevelőjeként került kapcsolatba Hunyadi Jánossal és Vitéz Jánossal, sőt egy időben ő volt Magyarország szentszéki követe. A Vitéz által Hunyadi János nevében írt leveleket maga Lassocki vitte Rómába, de nyilvánvaló, hogy szóbeli üzeneteket is közvetített és tárgyalásokat is folytatott. Vitéz János leveleskönyvében nem egy levél tanúskodik erről.⁶ Lassocki személyét illetően talán legérdekesebb az 1448. szept. 12-én kelt levél, melyet Hunyadi János nevében Vitéz a velencei dozséhoz, Francesco Foscarinhoz intézett, mivel ebből kitűnik, hogy Lassocki Velencében hosszabb ideig tartózkodott. Közelfekvő a feltételezés, hogy az Emo-címeres Dante-kódexet ő hozhatta magával, talán saját részére, de az aztán Vitéz Jánoshoz, illetőleg tőle a budai könyvtárba került. Vitéz rendkívül nagyrabecsülte Lassockit és meg akarta szerezni neki a kalocsai és bácsi érsekséget, amit azonban Lassocki nem fogadott el. Élete alkonyán visszatért hazájába és Boroszló püspökeként halt meg 1450 körül.

Harmadikként a Vatikáni Könyvtárban őrzött Andreas Pannonius kódexről szólunk,⁷ melynek címlapján szabad szemmel is kivehető a jelenlegi címer alatt Mátyás címere

⁵ GUMOWSKI Marian: *Handbuch der polnischen Heraldik*. Graz 1969.

⁶ *Magyar humanisták levelei. XV–XVI. század*. Közreadja V. Kovács Sándor. Budapest 1971. Lassocki életrajza a 92. lapon.

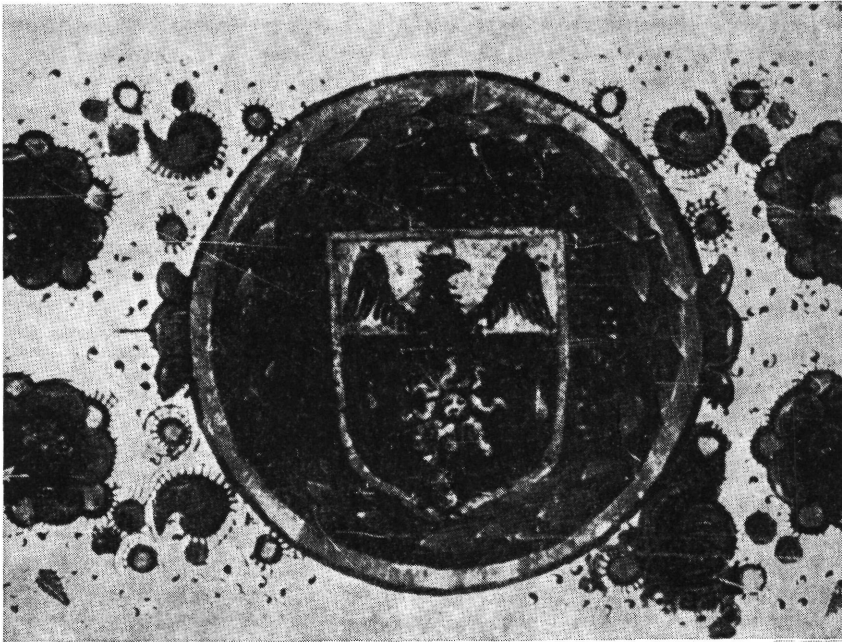
⁷ Roma, Biblioteca Apostolica Vaticana, Cod. Vat. lat. 3186.

2. kép. Uo. a Cod. ital. 1. jelzetű kódex utolsó (számozatlan) lapjára kézzel berajzolt címer

2. kép. Mikolaj Lassocki címeres pecsétje, reprodukció után, Gumowski i. m. Taf. XXXIV. g.

4. kép. A Zucchelli-család címere, a Cod. Vat. lat. 3186 Andreas Pannonius kódex címlapjáról

(4. kép.). A korábbi kutatók által nem azonosított címert a cremonai Zucchi (Zucchelli, Zucchetti) család címere (mely egyesek szerint a Mazzuchelli családéval is azonos). Nemcsak a címert azonosítottuk, hanem a családnak azt a tagját is sikerült megtalálnunk, akinek a címere később a korvinába került.⁸ Ez nem más mint Zucchetti Sebastianus, aki 1656-ban Faesulae-ban (Fiesole) született, 1684-ben doctor utriusque iuris, 1715-től apostoli protonotárius volt, Rómában halt meg 1726-ban.⁹ A kódexbeli címert fölött bíborosnak látszó kalap van, ami félrevezető, mivel Zucchetti nem volt bíboros. Azonban az apostoli protonotáriusokat lila kalap illette meg, kétoldalt 6–6 bojttal. Az Andreas Pannonius-kódexben látható kalap lila és nem piros, vagy egész pontosan: liláspiros, a reprodukción. Így tehát teljes hitelességgel elfogadhatjuk, hogy az Andreas Pannonius korvina egy időben Sebastianus Zucchetti tulajdonában volt.

CSAPODINÉ GÁRDONYI KLÁRA

⁸ Először a *Bibliotheca, Corviniana* c. kötetünk harmadik magyar kiadásában közöltük (1982) a család nevének megállapítását; utána az ezt a kiadást követő lengyel, francia, angol² és német³ nyelvű kiadásokban is. A címert tulajdonosát a köv. munkában találtuk meg: TETTONI L.—SALADINI F.: *Teatro Araldico delle armi e delle insegne gentilizie delle più illustri e nobili casate che esisterono in tutta l'Italia. Vol. II.* Lodi 1843. (A nevek ABC rendben, lapszám nélkül találhatóak meg.)

⁹ RITZLER—SEFRIN: *Hierarchia Catholica Medii et recentioris aevi.* Vol. V. 1667—1730.

¹⁰ STRÖHL H. G.: *Heraldischer Atlas.* Stuttgart 1899. Taf. II. 13.

A vizsolyi biblia — nyomdai kéziratföredékei tükrében. A Széchényi Könyvtárból Szabó András keresett 1982. február 19-én. A hír lázbahozott: Két nyomdai kéziratlapot találtak a Vizsolyi Bibliából! (Az ItK-ban sajtó alatt van irodalomtörténeti aspektusú tanulmányom.) A kézirat rossz állapotban van, restaurátorok vették kézbe. Március 4-én sikerült kópiát kapnom a négy oldalról. (Jó nyole évvel ezelőtt hosszasan foglalkoztam a XVI. század legterjedelmesebb magyar nyomdai alkotásával, a Vizsolyi Bibliával. A Helikon kiadásában megjelent fotoreprint 1981 elején újra elővetette velem a témát, egyéb elfoglaltságaim miatt azonban lassan haladtam.)

Ez a négy oldal terjedelmű két kéziratlap, mely a Vizsolyi Nyomda kéziratául szolgált, fontos támpontot ad az egyébként jóformán csak termékeiről ismert XVI. sz. végi nyomda körülményeinek kutatásában.

Megtudjuk ezekből, hogy a nyomda szedői igen jól olvasható kéziratot kaptak (csak Károlyi Gáspár kusza kézírása jelenthetett gondot). A kéziratlapok — amint a nyomtatásban is látható — élőfejjel, őrszóval (versszám), a textusnál lényegesen kisebb betűkkel írt marginális-jegyzetekkel, a versek világosan új bekezdésben kezdve, a versszámok a bekezdésbe süllyesztve, segítik a szedőt.

Bár a kézirat bibliai szövege egyhasábos (nyomtatásban kéthasábsba tördelten jelent meg), mégis egy kéziratoldal szövege szinte egy nyomtatott VB (Vizsolyi Biblia) oldalnak felel meg. A 49. számú kéziratlap rektó oldala a VB II. kötet 62_b oldalának, verzó oldala a 63_a oldalának, a 71. számú kéziratlap rektója a VB II. 82_b, verzója a 83_a oldalnak felel meg nagyjából. (A 49. kéziratlap kalligrafálója 35 sort írt a verzóra, a 71. kéziratlap másolója csak 34 sort írt. Talán emiatt is kevésbé tölti meg az erről készült szedés a nyomtatott oldalt.)

Nagy valószínűséggel tehát egy-egy szedő a rá kiosztott kéziratlapokról maga szedte meg a textus nagybetűs szövegét, a marginális-jegyzetek kisbetűs részét, valamint a fejezeteket bevezető szöveg részeit (természetesen az oldal élőfejével és őrszavával együtt).¹

Már magából a VB-ből is sejteni lehetett ezt, ugyanis eltérő szedői sajátosságok tapasztalhatók az élőfejben is (ritkítás mértéke, ritmikusan fellépő hibák), a marginálisban is (bekezdés nélküli „tompán” szedve, illetve „behúzással” kezdve).²

¹ A textus (bibliai szöveg) kb. a mai 16 pontos, tercia fokozatnak felel meg, a *kurzív marginális* jegyzetek pedig a mai 10 pontos, garmondnak (11 pontos „testen”). Olykor díszesebb marginális kurzívot is használnak. Pl. III. kötet (egy kötetben a II.-kal) 136_b, 146_b, 148_a, 150_a, 152_{a-b}, 153_b, 154_a, 155_a—156_b, 166_a, 167_a (II. hasábtól)—169_a, 171_b—173_a, 174_a, 175_a, 176_b. Nyilván betűhiány miatt vették igénybe. — A marginálisban a kiemeléseket álló betűkből szedték.

A fejezetek bevezető szövegeit a Bornemissza könyveiben is használt kopottabb, a textusnál régiesebbnek ható betűkkel szedték (Galgócról hozhatta magával Mantskovit), kb. a mai 10 pontos, garmond megfelelője, 11 pontos „testen”. — Elvértve használtak helyette egy sokkal elegánsabb típust. Pl. Dániel 11, Róm 16, 1 Kor.

A Bibliában használt 3-féle címbetű-fokozat, 3-féle kurzív, a textus és a 2-féle fejezetösszefoglalón kívül, a nagykurzívus bevezető utáni „Az olvasonac” kezdetű szintén régebbi eredetű, „táncoló” betűkkel szedett típust, és a textusban kapitálchent is bőven találunk, sőt a marginálisban is lelhető kapitálchent. Így 12-féle betűt használtak. Mivel a feltételezett négy szedőnek legalább a textusból és a marginális kurzívból a folyamatos munkához saját betűszekrényrel kellett rendelkeznie, a szedési helyiség méretét (17—20 „szekrény”) kb. 30 m²-re becsülhetjük.

² Élőfejben pl. I. kötet 3. p. K Ö N Y V E (erősen ritkítva), I. 4., 5., 6. p.-on pedig ugyanez a szöveg lényegesen kisebb ritkítással. Marginálisnál pl. II. kötet 1—3. p. (sőt 4_a bal hasábnál is) tompán kezd a marginálisokat, majd 4—6. p. bekezdéssel, 7—10. ismét tompán stb.

Annot 70. 690.

f. 49

örök az vas az abszék és grésék.

Íjdet es gazdagjagolát az predam uotem pénz nekü, az te te határvitban.

tegedet az te ellenégyibör az földre melljel nem láad: mert ak gyö tize tj életetek felgeriedelt.

Amam emlekezéssel meg roám, es látogás meg engemet, es menne meg en ellenésimetöl, az te nyugodnak halálzatában ne ugi ki engemet: j igyi te evitted fenuedem az gyalázatot.

Ikor az te befűdted iden nőb. beszet adam amak, es az te befűdted én ne nőb, es az én fűnem nek uija jagán: mert az te nevedről nevedtetem Ra Istene.

az csűföldnek gűékézetekben, es ne örömdeszen, az te kőse: vedül ütön: mert bünyőjagál tö köttel engemet.

Mert leszen az én vadsálmam önké való, es az én uerentélem gűjűlhatat.

Emel émelem mint az állat: az haruz patának foliája. m

Az az ha engemet el begimál, holoz önké gűfogamat az te határmak gondait, bajok bémel az patákhoz meg gondjait: mellől kűjgi hamar az uiz.

10. Amak okakéb az te mondja az VR. Ha meg tegyendek, évis meg tegyéltek te: edeb, es én előttem állak, es ha el uilak, az az iób az hitetlenből, kűmint az en zam: Térenek meg éle te hűzéd, de te ne tegy: ó bűzűjok.

20. Es állak tegedet es néped évis bűtűűű, es uiz: pörak te elened de men: tegyéltek meg: mert én te ueléd ugiok, hűgi meg tervál: tegyéltek, az te mondja az VR.

21. Es meg szabadulak tegedet az hitetleneknek ma: bol, es ki uűlek az erőjfel: kűk kűzűköl.

XVI RESZ

Az Jena az Prophetának meg títig hűgi meg 2000-as ne 2000-ian: iminel hűgi az h. sn. b. z. nek, meg títig az títig hűgi: se g. ratoms hatko se örves adus hatko ne minien. Az en az népnek bűnük: az mondja meg es ő uűjok fennuájat ma.

- 1. Sőtta az VR émelem, mondjok: ne ugipek.
- 2. Ne ugi magadnak felejeget, es nem tegek teneked sűid, sem láad: in az belien.
- 3. Mert az te mondja az VR, az fiak es az leányok felöl, kik es belien sűletettek, es az amik felöl kik kűlöl azekaz, es az amik felöl az kik nem sűlettek azekal.

1828

1. ábra. 49. sz. kéziratoldal rektója (60 %-ra kicsinyítve)

A két kéziratlapból megtudjuk, hogy *minimum három kéz írását olvasták* — és olykor félreolvasták a szedők (a két kalligrafáló-kéziratmásoló, valamint Károlyi Gáspár summázó, olykor új jegyzetet beszűrő, a másolók kézírását javító írását).

Mivel a kézirat írásmódja *elvben* következetesen eltér a kinyomott szövegtől, bizonyosnak vehető, hogy szóbeli utasítást kaptak a szedők a kézirattól eltérő szedésre. Természetesen az ilyen általános utasítások összes hibakövetkezménye is tapasztalható a VB-ben. — Az utasítás alkalmazása nem mindig valósul meg, mert vagy elfelejtkezik róla a szedő, és a kéziratot híven másolja (pl. hogy helyett *hogi*, vagy helyett *vagi* . . .), vagy pedig ott is alkalmazza az utasítást (félreértve azt), ahol nem lenne kívánatos (pl. köniörögön helyett könyörögön).

Mindkét kéziratmásoló szimpla v-vel írta az *Isten nevét helyettesítő „ur”* szót. A 49. lapon VR (mindkét betű verzális !), a 71. lapon vr (kurrent, következetesen „kis” betűkkel).

Nyilván a szedők utasításra elvben mindkét betűt verzálissal szedték, WR (duplavé !), de Wr, WR (az r kisebb fokozatú verzállal, vagyis kapitälchennel) is gyakran előfordul, sőt ritkán WR (mindkét betű kapitälchen).³ Ezenkívül VR (verzál, szimpla V és kapitälchen R),⁴ sőt VVR is előfordul, de VVr-re is van példa.⁵ Ez a hétféle megoldás különböző okokkal magyarázható. Egyrészt az utolsó két változat bizonyosan betűhiány okozta kényszerűségből ered (nagyon ritkán fordul elő, de akkor halmozottan, másrészt ugyanazon az oldalon a WR vagy Wr-es megoldás is előfordul többször), a másik megoldás-csoport oka pedig valószínűleg a szedő sajtásága, illetve szedőszekrényében, esetleg a nyomdában a verzális R-ből kevesebb állt rendelkezésre. — Nem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy VB-ben rengetegszer szerepel az WR szó (pl. I. kötet 253_b-ben 19-szer, 550_b-ben 23-szor, 588_b-ben 20-szor, II. kötet 71_a-ban 17-szer).

Az első lap kéziratmásolójánál a kurrent („kis” betű) u és v között nem látható különbség — sem szó elején, sem szó közben. A második lap kéziratmásolójánál a kurrent u, illetve v megkülönböztethető (u-val: ualának Jer 36,32-ben, v-vel vala Jer 37,1-ben) szó közben v helyett u-t használ. A szedésben, úgy tűnik, következetesen szókezdéskor megkülönböztetik az u ill. v-t. Szó közben egységesen mindkét hangot u-val jelölik (olykor azonban szókezdő v helyett is előfordul u !).

Úgy tűnik, hogy Mantskovit állítása (lásd „Typographus lectori”): „az Exemplárban az accentusoc nem voltac megiegyeztetven” nem felel meg egészen a valóságnak. Illetve: valószínűleg az általunk most megismert két kalligrafáló-kéziratmásolón kívül több is lehetett. Esetleg a többi nem volt ennyire gondos másoló, és azok kéziratára Károlyi (valami oknál fogva) kevesebb gondot fordított. Bár az sem kizárt, hogy pl. a Biblia szedésének első részében közvetlenül a fordítók vegyes kézírású kéziratanyagát kellett a nyomdának használnia, és csak később tértek át, sok nyomdai korrektúra és félreolvasás után, másolók alkalmazására. Nem zárható ki annak lehetősége sem, hogy amikor a Biblia végének nyomdai kéziratát készítették, már folyt a szedés—nyomás, így egyidejűleg kellett Károlyiéknek kéziratkészítéssel és korrektúrázással foglalkozniok (egyéb elfoglaltságuk mellett). Mantskovit pedig, amikor a nyomdász előszavát írta (a nagy munka vége felé) ezen utolsó időszak zavaraira gondolt.

A 49. lap kalligrafálója használt ékezetést. Csupán az „és” é-jére nem tett soha ékezetet

³ Pl. I. kötet 649_b, II. 2_b, 3_a (ezen az oldalon ötször !), 3_b, 73_b.

⁴ Pl. I. kötet 13_a.

⁵ VVR: pl. II. kötet 62_b, 63_a (ezen az oldalon kétszer), 74_a (4-szer), 74_b, 75_a (3-szor), VVR pedig ugyanezen a tájon, pl. II. kötet 68_b, 69_b (10-szer), 79_a (8-szor), 79_b (2-szer), 80_b.

I E R E M I A S

+ Jeremes halállal halnak meg, nem siratnak, es el nem
nyija lesznek ez földnek szimén: fejimer es dög halál miatt
leszen az ő testek az égi madaraknak es az földnek uadai.

Ami a levél eddel az szíven
nem nem lesznek melok
1374 hogy siratnak
es el nem nyija lesznek
es mind az halnak meg
szimén szimén

5. Mert azt mondja az VR: Ne meny az sírdmas házi,
redy fő nem buda assal ő erőtel: Mert az ér kéteggemet es
6. mondja az VR: az en irgalmaságomat es kegyelmegeme

1375 az szimén az VR
1376 az szimén az VR
1377 az szimén az VR
1378 az szimén az VR
1379 az szimén az VR
1380 az szimén az VR
1381 az szimén az VR
1382 az szimén az VR
1383 az szimén az VR
1384 az szimén az VR
1385 az szimén az VR
1386 az szimén az VR
1387 az szimén az VR
1388 az szimén az VR
1389 az szimén az VR
1390 az szimén az VR

8. Es meg halnak mind az nagyok f mind az kicsmek ez földo
8. öket, sem siratják őket, es nem metelik magokat sem haitakat kj
7. Es az kérdet nem verik őket, hogy őket uiga szálnak az meg
nem uiga szálnak őket az ő ariak es armak felöl.

8. Az lakodalom házbais be ne meny, hogy le slyj udek az dök
9. Mert azt mondja az Jeremeknek VR: az Jermelnek szim
szimén imen ez helyét az ti kemetek előtt az ti időtökben az viga gy
szimennek szimén, az vó legemnek es az meny afkó omak szimén.

10. Es leszen mikor meg mondod ez kétnék
10. öket: azért mondott az VR mi felőlünk mind ezt az nagy gonofok. Es miok
az mi álnokágunk: Es melyk az mi bánunk, mellyel uelkezünk az mi VR
sziménünk ellen?

11. Akkoron mona az nélek: Azért hogy el hadanak az ti asszaiak engem
azt mondja az VR: a szimén szimén után mentenek, es nélek sziménnek
es mákák őket, es el szimén engemet es az en törvényemet meg nem sziménnek

12. Es ti gonofok az ti felekedtetek hogy sem mnt az ti asszaiak: es mákák
ti el mákátok, mmi az ti gonofok kinteteknek kényeségi után: gy eng
hogy engemet nem ház mákák.

13. Azért kj az szimén es földrel, az földrel melyet ti nem
ti asszaiak, az szimén szimén napval es éjvel
kegyelmek az ti

14. Azért mé el önek az napok azt mondja az VR: es több nem ma
szimén az VR ki ki hozta az sziménnek fiait, hogy sziménnek szimén:

15. Ha ven azt mondja, az az VR, ki ki hozta az sziménnek fiait az szimén
szimén földrel, mellyel szimén sziménkale uale öket, minnek uadma uifajja szimén
öket az ő földökbe, mellyel szimén az ő asszaiak

16. Imé én küldök az sok halászbokhoz, azt mondja az VR: az meg küldetnek
szimén es uadma uadma el küldök az sok uadma uadma, es ki uadma szimén öket
szimén begyök es mander halomból, es az szimén sziménkale uale öket.

2. ábra. 49. sz. kéziratoldal rektója (kicsinyítve)

(meg Jer 16,15-ben „Észak” É-jére). Ugyanezt mondhatjuk a 71. lap kéziratmásolójára, sőt Károlyira is.

A 71. lap kalligrafájának jellegzetes hibája lehet, hogy a „könyvben” helyett eredetileg legtöbbször „kőniben”-t írt, majd vagy ő vagy más fölötte javít (Jer 36,28; 36,29; 36,32). Feltehető, kéziratlapjain sokszor elfeledték javítani, így gyakran a szedő is hünen követte. Ez támpont lehet, mint a kéziratmásoló sajtósága, a teljes Bibliában e másoló által leírt részek azonosítására.

A fellelt két kéziratlapon a szedés megkezdése előtti, de már a nyomdászoktól származó *kéziratkiszámítás nyomai* láthatók (a Biblia általában 41 textus-szövegsort tartalmaz), erre utaló számok láthatók a 71. kéziratlapon, a sorvégek táján.⁶ Lehetséges, hogy az I. kötet 649_a (Jézus Sirák I. rész címsor melletti „3” a szedő tévedéséből került szedésre, pedig ez csupán a kézirat-előkészítő sorszámjelzése !?).

A kéziratlapokon sok helyen találhatunk rövid szótag- illetve betű-aláhúzásokat is, nyilván a sorok számolásának, tervezésének kézirat-előkészítői jelei ezek.

Mint minden kézirat-számítás (ma is) nem pontos, a valóságban pl. Jer 36,29 vége a tervezett 39. helyett csupán a 29. sor vége lett. — Károlyi kusza, tömör, 6 sornyi írását plusz a fejezetcímet 9 textussornyinak becsüli a kézirat-előkészítő, a valóságban (Jer 37 cím és összefoglaló) 7 textussornyit ad csupán. Jer 36,32 a becsült 10 textussorral a szedett sorok száma megegyezik, de az előtte levő 31. vers a számított 10 sor helyett csak 7 sor lett, fölötte a 30. vers (kézírásban 3 sora) a számított 3 sor helyett 6 szedett sort adott.⁷

Mindebből arra lehet következtetnünk, hogy a VB hatalmas szedési munkájának⁸ ésszerű megszervezéséhez, a szedők között a kéziratoknak olyan arányos felosztásához,

⁶ Jer 36,28 első sora végén „26”, második sora végén „31”, a 29. vers végén „39”, a 30. vers végén „1”, a 32. vers kezdősora fölött, a sor vége felé „11”, a Jer 37 fejezetszám fölött, ill. a Jer 36,32 utolsó sor végén „21”, a Jer 37,1 kezdősora fölött „30”, a vers végén „37”, 5. vers végén „17”, 8. vers fölött „23”, 9. vers végén „32”, 10. vers végén „38”, 11. vers végén „41”, 14. vers fölött „12”, 16. vers fölött „22”, a vers végén „26”, a 18. vers 2. sora alatt „38”.

7

	Kéziratban	Számított	Valóságban
	a sorok száma		
Jer 36, 28	2	5	5
29	4	8	8
30	3	3	6
31	3	10	7
32	5	10	10
Jer 37 cím és summa	7	9	7 (textusnyi)
1	3	7	6
összesen	27	52	49

⁸ 2418 oldal × 2 hasáb × átlag 30 betűhely/sor × 41 = 5 948 280, kerekítve 6 millió „n”, ehhez hozzászámolva a marginális jegyzeteket (kb. 71 ezer keskeny, kb. 12 „n”-es és kb. 2 ezer átlag 60 „n”-es, széles jegyzetsort, 852 000 + 120 000 = kerekítve 1 millió „n”-jét, durván 7 millió „n”-ről kell beszélnünk.

27. Szola pedig az ur Joacimnak mind utánna az király meg égette nála
az kömvet, es az befecskétet mellicket Baruch az Jeremia nak számból írta nála, mond:

28. Terj ujszja es ucs más kömvet es ud belé mind az előbi szöket uán.
mellic ualának az előbi kömben, mellic Joacim az Juda királia meg égetett.

29. Es az Joacimnak az Juda királitának mond meg: azt mondja az ur:
Te égetted meg az kömvet, mondan: Miért irtal ilien dolgot az kömben:
késleégnek: el im az Babylomai király, es el ucszi az föletet, es el ucszi
belöle az embert es minden állatot.

30. Az ért azt mondja az ur Joacim felöl az Juda királia felöl: Nem
en neki helybe való az ki az Dáuid királi szelibe ülön, es az ur holt
el ucszik nappal az heve, es az dene éttaka.

31. Es meg büntetöm írtet es az ur maguar, es az ur szökeg az ur
sagokét: es reanol hozom es az Jerusálemeli poládokta, es az Juda
förszára mind az gonofzt melljöl szölotia elötél, es né fogadák.

32. Az ért akkoron Jeremias más kömvet uón: seben es ada Baruch:
nak az irás tudó Neriasnak fiának, es irá abbaj az Jeremias számból mind
az szöket, mellic ualának az kömben, mellic Joacim az Juda királia
meg égetett nála az kömben: Es annak felötte többet irának belé kik
ifonlok ualának az előbb iekhoz.

XXXVII. Kész

Nikkor az Nabudonozor ur serege el Kallor uolna Jerusálem adol,
küld Sedechias Jerusálemhez hápi isámek köm drogion, meg mondjon
az Prophecia hogi ujszja ny az Nabu Király hada es meg ucszi
nálamta. Mgy fogják Jeremias, az fömlötze melik, az
li ucs minj öks, es ö föte minik náma tudakolott volna,
es az fömlötze, hanem annak felö ucsza az fömlötze.

alkodott pedig az Sedechias király az Jofiasnak fia Jechomas
Joachimnak fia nála, kit az Nabudonozor az Babylomai
Judának földében királia tett nála.

nem halgata sem az sem az ur szökei, sem az földnek nepe az
át mellic szölot nála az Jeremias Prophecia által.

1. Kivül Sedechias király Juchalt az Selomának fiát, es
Majias kapnak fiát Jeremias Propheciához, mondan:
igyi mi értünk az mi urunknak ístéminknek.

hogy az átlag 4 szedő⁹ párhuzamosan dolgozva (egy szedő egy napon kb. 6 oldal, vagyis fél füzet¹⁰ szedését végezhetette el az e korban szokásos 15–16 órás munkanap alatt) 4×16 ezer = 64 ezer „n”-t (betűt), tehát 2 füzetet szedhessen meg egy nap alatt, és a nyomópréseket folyamatosan elláthassák nyomóformával — ehhez szükséges is volt a „kézirát-előkészítő” munkája. A terjedelemszámítás óhatatlan pontatlansága miatt a szedők gyakran a másik szedőre eső oldalból is szedtek részeket, a kezükben levő kézirát alapján. Valószínűleg ilyen esetben a nagyobb oldalrészt szedő alakította ki (tördelte) az ilyen, két szedőtől származó oldalakat.

A két nyomdai kéziratlapon még további jelzéseket találunk.

⊗ Jer 15,15 vers végén és Jer 16,9 vers elejénél. A szedésben a II. 62_b oldal bal hasáb alsó harmada fölötti rész ez. Így vagy a kézirát-előkészítő jele, vagy a szedő „megállás” jele (itt kell majd folytatnia), ugyanez a helyzet a II. 63_a bal hasáb alsó harmadát határoló jelnél. Valószínűbb a „kézirát-előkészítő” oldalterjedelem-határ jelzése.

⁹ A négy szedőre vonatkozó hipotézis bizonyítására helykímélés végett az alábbi füzetbeosztást mutatom be, a legjellegzetesebb részből, a II. kötetből

1. szedő	2. szedő	3. szedő	4. szedő	ívrjel
1a— 3b	4a— 6b	7a— 9b	10a— 12b	A—B
13a— 15b	16a— 18b	19a— 21b	22a— 24b	C—D
25a— 27b	28a— 30b	31a— 33b	34a— 36b	E—F
37a— 39b	40a— 42b	43a— 45b	46a— 48b	G—H
49a— 51b	52a— 54b	55a— 57b	58a— 60b	I—K
61a— 63b	64a— 66b	67a— 69b	70a— 72b	L—M
73a— 75b	76a— 78b	79a— 81b	82a— 84b	N—O
85a— 87b	88a— 90b	91a— 93b	94a— 96b	P—Q
97a— 99b	100a—102b	103a—105b	106a—108b	R—S
109a—111b	112a—114b	115a—117b	118a—120b	T—V
121a—123b	124a—126b	127a—129b	130a—132b	X—Y
133a—135b	136a—138b	139a—141b	142a—144b	Z—a
145a—147b	148a—150b	151a—153b	154a—156b	b—c
157a—159b	160a—162b	163a—165b	166a—168b	d—e
169a—171b	172a—174b	175a—177b	178a—180b	f—g
181a—183b	184a—186b	187a—189b	190a—192b	h—i
193a—195b	196a—198b	199a—201b	202a—204b	k—l
205a—207b	208a—210b	211a—213b	214a—216b	m—n
217a—219b	220a—222b	223a—225b	226a—228b	o—p
229a—231b	232a—234b	235a—237b	238a—240b	q—r
241a—243b	244a—246b	247a—249b	250a—252b	s—t
253a—255b	256a—258b	259a—261b	262a—264b	u—x
265a—267b	268a—270b	271a—273b	274a—275b	y—z
			(276ab várják !)	

Az első szedőre még nem sikerült sajátosságot találnom. (Hacsak az 1a—3b, illetve 13a—15b-ben szereplő élőfej-hibát [KÖNYVE, KÖNIVE — utóbbi kétszer is] sajátoságnak nem tekintjük.) A második szedő sajátossága a marginálisok behúzással kezdése. A harmadik szedő a fejezetkezdő címsorokban álló verzál R használata (az egyébként kurzív sorban). A negyedik szedő jellemzője, hogy a fejezetkezdő címsorban a római számokat mindig álló betűkből szedi (a többi három szedőtől eltérően). — Természetesen nem állítható, hogy végig négy szedővel dolgoztak Vizsolyban, de a fenti részben biztonsággal állítható.

¹⁰ E korban nem 16 oldalas ívekről, hanem pl. a VB-nél 12 oldalas, 3 egymásbadugott, félbehajtott ívnyi füzetekről lehet beszélni. (A VB-ben csupán a legelső füzet, majd az első kötetet záró füzet, végül a VB utolsó füzet 4 íves, 16 oldalas; a II. kötet legelső füzet 2 íves, 16 oldalas.) Tehát a nyomás is csupán kétoldalnyi, oldalpárnyi lehetett egyszerre.

I E R E M I Á S

2. Zárkódás
v. 20.

4. Jeremias pengig be es ki megjött uala az köfség között, mert meg az ton: lörzön
de nem kötötték yala ötét.

5. Az Iharad sorge pengig ki iött uala hegypromból: Es az Chaldeusok meg
nauonak uala kik meg szatlonak uala for: álmét ez hirt ²⁰ felölték, es az omál
el hagiak fern: álmét.

6. Es jóla akkor az ur Jeremias az prophétának, mondván.

7. Azt mondja az Izraelnek ura Istene, Ezé monkiatok az Juda királlyá-
nak, az ki el esküdté tinekét én hozzám, hogy meg kelenétek engemet: Imé az
Iharadnak sorge az ki ki iött az ti segy: álmét, misza megjött hegypromból földébe.

8. Es misza tonék az Chaldeusok es ostromolluk ez uasot, es meg u
ötet es meg egyek tízzel.

9. Azt mondja a ur, ne szálljatok meg az ti lelkeket, mondván
fogva elmennék mi volunk az Chaldeusok: mert nem memek el.

10. Mert ha az egysz Chaldeusoknak sorge meg uotétek, kik ostro-
titétek, es maradnak közzük: csak az meg sebetültek, megis minden je-
az ó: álmét, es meg egyek tízzel az uasot.

11. Es lön min: kutánna az Chaldeusoknak sorge fel mére forjál: álmét
az Iharadnak sorge miatt.

12. Ki mére Jeremias Jerusá: álmét, hog: memé az Beniaminnak földé
hog: el vonna magát az köfségtől: mert az köfség között yala.

13. Mikor peng az Beniaminnak kapujában volna, es ott uolna a-
nagy, kinek neve uala Jerias az Selomának fia, mely Selomias Hanamájnak
uala, meg fogá Jeremias prophétát, es monda az Chaldeusokhoz: prók:

14. Es monda Jeremias: hamisat szólasz, mert ne prókom az
es nem halla meg az beszédet, es meg fogá Jerias Jeremiást es uo:

15. Es meg háraguának az vna Jeremiás, es meg uoték
az seg házában az irás tudó Jonathamnak házában, mert azt az háza:

16. Es mikor Ionias be ment uolna a timbörzbe, es az hebe az
holott az foglók ualának, es Jeremias ott ok napja uolte uolna.

17. Vegye elhoj: álmét Sedechias király es előhozta ötét: Es me
az király az ó hazánál titkon, es monda az vna: zaus az
Jeremias, az é: Amak álltite monda neki, az Babylonia királyok:

18. Es monda Ionias az Sedechias királynak: Mit uoté-
az te foglaid ellen es az köfség ellen, hog: be uotéttél engem.

℥ Jer 36,30 jobb szélén, Jer 37,11 bal szélén. A jel jelentése és a szedett részhez viszonyított helyzete azonos (II. 82_b bal hasáb alsó harmadának kezdete, illetve II. 83_a bal hasáb alsó harmadának kezdeténél). Egy másik kézirat-előkészítő lenne? Esetleg mindegyik szedő a megkapott kéziratrészt a szedés megkezdése előtt maga számolta ki pontosabban? ^{63/5} L Jer 16,4 bal szélén és 6 L Jer 16,15 előtt. A Jer 37,3 jobb szélén pedig 9/0/83. Jelentése: következnek 63. levélszámú, L ívjelű füzet 5. oldala, illetve 6. oldala; 83. levélszámú, 0 ívjelű füzet 9. oldala. Talán a másik szedőre tartozó szedésrészt következnek.

A kéziratlapok rektó oldalainak jobb felső sarkában 49, illetve 71 — a kézirat-lapszám (természetesen nem került szedésre). A 49. kéziratlap mindkét oldalán alul őrszóként a következő kéziratoldal versszáma látható: 4 illetve 17.

A lapszámozásból talán nem alaptalan arra következtetnünk, hogy ha 62_b — 63_b nyomott oldal a 49. kéziratoldal szövegét tartalmazza, és ha 82_b — 83_a nyomott oldal pedig a 71. kéziratoldal szövegét, akkor 71 — 49 = 22 kéziratlap felel meg 83 — 62 = 21 nyomott oldalnak. Vagyis 44 kéziratlap 42 nyomott oldalnak. Tehát a 49. kéziratlapból 44 kéziratlapot levonva, az 5. kéziratlapnak megfelelő nyomott oldal 62 — 42 = 20. nyomott oldalnak feleltethet meg (vagy kb. azon a tájékon van). Nagyjából a VB II. kötetét kezdő Esaiás könyvének (D ívjelű füzet) „R” jellegzetességű szedőjének kezébe kerülhetett a másolók kéziratadagjának 1. számú kéziratlapja. (Az „R” jellegzetességűnek nevezett szedő minden fejezeteimben a *Rész* szót, a kurzív sorban következetesen *álló* verzális R-rel kezdi.) Így talán a megtalált két kéziratlapból a VB II. kötet 19 — 20. paginájú levelétől minimum a 83. pagináig (120 mai oldal!), de mindenképpen valamivel tovább is alapos következtetéseket vonhatunk le. — Nem lehet ugyan kizárni további kéziratmásolók létét. Azonban a 49. és 71. kéziratlap közé nem kell feltételeznünk harmadik kéziratmásolót (miért éppen a 49. lap lenne az első másoló utolsó lapja, és a 71. lap az általunk megismert második másoló első lapja?!). Nem alaptalanul vélekedhetünk úgy, hogy egy-egy másoló nagyobb adagot kapott összefüggően másolásra (pl. 2 — 3 — 4 füzetnyit vagyis 24 — 36 — 48 oldalnyit). Ha 4 füzetnyit kaptak egyenként, akkor az első kéziratmásolónk 1-től 48-ig kaphatta, a második pedig 49-től 96-ig. Így következtetéseinket 96 — 71 = 25 kéziratoddallal, tehát nagyjából Jeremiás Sirmalmáig (98_a nyomott oldal) bátran kiterjeszhetjük. Ha további kutatók, nyelvészek az óriási terjedelmű, és így elriasztó teljes VB helyett csupán Izajás és Jeremiás könyvére koncentrálnak, a meglelt kéziratlapok alapján komoly eredményt remélhetnek. Azt követően már könnyebb lesz a teljes VB-re vonatkozó kutatásokat tovább folytatni.

A kéziratlapokon is láthatunk rövidítéseket (szólottá, nő — 71. lap rektón), melyeket a szedésben feloldottak, és a szedés is rövidített — hogy a sorba beférjen — ahol pedig a kézirat nem rövidített (à = az, utáña = utánna, voñá = vonná . . .)

Valószínűleg érdemes a kutatóknak figyelmet fordítani arra, hogy a VB-ben bőven található bizonyítékok: Károlyi a szedés után, szerzői korrektúrában is jelentősen bővítette a jegyzeteket. Összesen 179 ilyen lehetséges helyet találtam.¹¹ A VB-ben a marginális

¹¹ Naptárjeleket csak a Biblia legelején használtak ilyen beszúrási célból: ℥ 13a, 27a, 32b. † 15b, 26b, 27a, 32b. ♀ 26b, 32b. * 27a, II. 6b, 32b.

Az összes többi helyen // -jelet (jobbra emelkedő egyenlőségjel) használtak: I. 32b, 50b, 63b, 72b, 81a, 88b, 102b, 122a, 122b, 126b, 136b, 150a, 162b, 163a, 178b, 186a, 190a, 190b (2-szer), 195a, 195b, 199b, 200b, 205a, 208a, 210a, 210b, 213a, 214a (bal hasáb aljához tartozik, mégis jobb hasáb tetejénél), 216a, 216b, 217b, 218a, 218b, 220a, 220b, 223b, 224a (2-szer), 230b, 232a, 233a, 234b, 235b, 236a, 250b, 282a, 328b 332a, 234a (valóságban, helyes pagina: 342!), 345a, 346b, 348b (2-szer), 351a (2-szer), 351b, 352b, 354b, 355b, 356b (2-szer), 357a, 358b, 359a, 353a (helyesen: 363), 356a (366!), 356b (366!), 360a (370!), 361a (371!), 364b (374!), 373b (383!), 392a (402!), 394b (404!), 399b, (409!), 403a (413!), 427a, 516a, 609b, 624a, 626a, 626b (2-szer), 632b, 644a, II. kötet 6a,

jegyzeteket rendszerint a textusban és a marginális elején az abc betűivel (utána kettősponttal) jelölték. Minden ettől eltérő jelzés beszúrásgyanús. Különösen akkor, ha az abc-jelűek elé vagy közé került elhelyezésre.

Találhatók nyomai annak is, hogy szedés után, korrekktúrában törölthetett Károlyi a marginálisokból.¹²

A kéziratól eltérően szedték a marginálisokat, nyilván helykímélés céljából. A kéziratban a betűjelet mindenütt a marginális első sora fölé, sor közepére írták (a szedésben — szinte zavaróan — beleolvad a jegyzetbe), a textusban pedig a kézirat sorából kissé kiemelték, míg a szedésben gyakran beleolvad a szövegbe. — Nem töltötték a szedők az időt a felsőindex-szerű megoldással. Talán mert nem volt a textus fokozat méretére öntött ilyen felsőindexes abc-betűanyaguk, anélkül pedig a sor fölé emeléshez két darabból tudták volna csak szedni (nem látható alsó „vak anyag” fölé helyezett betűtest).

A kéziratlapon található — frissen festékezett szedéstről, a Biblia textusából és marginális kurzívjából — néhány átnyomódott, azonosíthatatlan bibliai helyből származó betű.

Lehetséges okai: 1) kinyomott, elosztásra (szedőszekrényekbe visszaosztásra) váró szedésre helyezte a szedő a kéziratlapot; vagy azért, mert nem használtak tenákulumot (kézirattartót), vagy pedig ideiglenesen szokásos szedési helyétől eltávozva szedett pár szót másutt a szedő, és ott nem volt nála a tenákulum. 2) Nyomás közbeni korrekktúrázhoz magával vitte a kéziratot, és a présben a festékes szedésre helyezte — ez esetben a kézirat szövege szerinti szedés nyomási oldalpárján keresendő az azonosítandó átnyomódott rész.

A Vízolyi Biblia kiszedett—kinyomott korábbi változata — mint nyomdai kézirat? Az RMNy 635 számon regisztrálta a VB-nek egy befejezetlenül maradt, nagyobb alakú (szedéstükrű és papírméretű), de a VB betűivel szedett változatát, melyből töredékek maradtak ránk. Ezek egy részét Havrán Dániel ismertette a MKSz 1901. évi 69. oldalon, másik részét Krompecher Bertalan, ugyancsak a MKSz-ben, 1927. évi 160 — 161. oldalon.¹³ Végül további részéről Szabó András jóvoltából 1982. október elején sikerült tudomást szereznem (fiókjából 12 db halvány xeroxmásolatot emelt ki, és adott át — amikor e tanulmány készítése kapcsán a töredékekről készült vázlatomat mutattam). — Mivel évekkal ezelőtt az addig ismert töredékekkel is foglalkoztam, hamar kiderült, hogy ezek a töredékek újabb (az RMNY-ben nem regisztrált) részek.

Borsa Gedeon volt szíves, és informált eredetéről. Az OSZK-ban külön kötetbe kötve xeroxmásolatát tartják, azzal a bejegyzéssel, hogy a Kecskeméti Ref. Kollégium könyvtárában őrzik e töredékeket. RMK I. 372 (Soós, 1601, Bártfa) kötetstáblájából áztatták ki, amelyek a VBT újabb töredékei. 42 db töredékről van szó, melyek könyvtáblákból kerültek

6b, 7a, 8a, 19b (2-szer), 21a (2-szer), 22a, 33a, 37a, 43b, 63b, 67b, 74b, 97b, 101b, 110a (2-szer), 110b, 114a, 122b, 135b, 140b, 164a, 166a, 167b (2-szer), 169b, 170a, 170b, 174a, 182a, 185a, 187b (2-szer), 189b, 190a, 190b (2-szer), 129a, (192 !), 193b, 195a, 196a, 197a, 197b, 200a, 200b, 216b (2-szer !, ráadásul e két beszúrást fölötte sorszám is van: 1. ill. 2.), 217a (218 !), 230a, III. kötet (a II. kötet Újszövetségi része) 4a (2-szer), 5a, 14b, 17a, 21a, 38b, 40b, 56a, 56b, 68a, 71a, 73a, 104b, 105a, 108b, 110b, 113b, 123a, 128b, 143a, 143b, 173b, 183a, 189a, 190b, 195a, 196b, 215a, 230a, 230b, 233a, 235a.

¹² 1Móz 7-ben a) nincs, 19. fej.-ben c) nincs, de a textusban, 19,8-ban bent hagyták a c) jelet. 1Sam 31,4 (274a, b) a) jegyzet hiányzik, de a textusban bentmaradt a jele. 639b Bölcs 8. fej. a) nincs (talán a 7. fejezet a)-ját vélték e kaput a) jegyzetének?). II. 70b Jer 25. fej. c) nincs. II. 79b Jer. 33. fej. c) nincs. II. 113a Ezechiél 6. fej. d) nincs. Jn 19. fej. a) és b) hiányzik (talán tévesen a 18. fej. a) és b)-jét folytatták?).

¹³ HARSÁNYI István ír erről: *A magyar biblia*. Bp. 1927, 54 — 55. valamint GULYÁS Pál a Prot. Szle 1929, 461.

16. nec, az városnac férfiai, tudni illic az So-
dománac férfiai környül vöüc az házat,
kifühtöl fogua nagyíglan, mind az égés
kösség az városnac minden részéből.

17. Es síoltác Lotot, monduán néki: Hól
vadnac amaz férfiac kic te hozzád iöü-
neez eíjel? Hozd ki azokat mi hozzánc,
hogy^{sz. hogy} esmerüc öket.

18. Acke: ki minéne ö hozzáioc Lot az aytó
eleib, és vtanna be zárlá az aytót.

19. Es Monda nékiec: Kérlec atty ámfiai,
Ne czelekedgyetec ilyen gonossíagot.

20. Imé vadnac én nékem két Jeánim, kic
meg férfiac nem esmerüenec, ki hozom
azokat ti hozzáioc, és czelekedgyetec
azockalá mint néktec tettzic, czachogy
ez emberc ellen ne vétkezetec, miuel
hogy czecc iöttec az én házarnac arnyé-
ka alá.

21. Kic felélenec: Eregyel innet. Esmét
Kic felélenec: Eregyel innet.

16. Teanyinackez...
keduezne ö néki,
gyác ötet az városlon kiüöl.

17. Es imikor, ki vittéc vóna öket, mo-
(az égyic) síladgyel tarcz meg a te-
tedet, hátra ne tekints, és síhól ez c-
mezőn meg ne ály, amaz begyfe síal-
hogyel ne vesís.

18. Es monda Lot nékiec: Ne ésdes wra-
19. Imé mostan az te síolgádkeduetra

te elötted, és nagyvá tötted a te igrál-
sagodat, mellýet felekedtel az én élcem-
nec meg tartásában. En pedig nem sí-
ládhatoc amaz hegyre, néttalim el gr en-
gemet az vesedelem és meghaloc.

20. Imé hól közel vagyom egy város, add
fussac oda, ki várin város az; hadd síad-
gyac oda, nám kípín város z, hogy el-
lyen az én lélkem.

21. Monda az ért nékiec: Imé meg tet-
lec sz a...
azt...
azt...
azt...

5. ábra. Vizsolyi Töredék 1. Móz 19 4-9 (kb. 15 %-kal kicsinyítve). 1 Móz 19, 16-21 (kicsinyítve)

KÖNYV E.

12

mezei énc sílében vagyon, igaz árrán adgya nekem azt, ti köztetec temetéscé való örökfégül.

10. Az pedig az Ephron lakic vala az Heth fiafőközött. Felele azért az Ephron Hethus az Abrahamnac, az Heth fiainac hallásokra, mind azoknac tudni illic, az kic bemenne vala az ő várofanac kapuán, ezt monduán.

11. Nem vgy sérető wram, hald meg az ^{b. Veleltés mar-} én síomat, az mezöt néked adom, és az ^{bánac vagy io-} melly köből vágod temető hely abban ^{siágnae igazan.} vagyon, az tús néked adom, az én nemzet- ^{való meg vétele} ségemből való nép előtt néked adom ^{rec példára.} azt, hogy el remesled á te halou adót.

12. Ackor meg haytá magát az Abraham, annac az tartománnac népe előtt.

13. Es síoltá az Ephron annac az tartománnac népénc hallására, ezt monduán: Ha te nekem adod az mezöt, kérem meg béséd Giet, meg adom á te.

20. sön mind ez akucé viánna meg monduán: Abrahamac, Am (vgy mond) az hely síült fiát az Nachornac az te dfiánac.

1. Az Vzt, első síültét, és az Búzt annac at yafát, és az Kemuel az Aramnac atyát.

2. Az Chieedet, Hizot, Pildast, lulláphot, és Bethuel.

3. Az Bethuel pedig nemzé az Rebecát, ez nyóltz fiakat síült Milchah az Nachornac, az Abraham atyafianac.

4. Az ő ágyafais kúnc néue Reumavala, síült nékie az Tebat, Gahamot, Thahast, és az Mahhrac.

XXVII. Rész.

Meg hal az Abraham sílége az Sára, síratya áter az hely, vesén temetéscé való helyet az Chanaan föld en bibe os aron és el remesled á te haloryát.

Alred...

elő. 8-féle méretben maradtak ránk.¹⁴ Mózes első négy könyvéből összesen 27 levél részletei.¹⁵

A töredékek alapján rekonstruálható ennek a változatnak szedéstükre és papírmérete. A szedéstükör 51×74 ciceró¹⁶ (az élőfejet, őrszót valamint a marginálisokat is beleértve). A VB $40 \times 56,5$ ciceró. A VBT (Vizsolyi Biblia Töredék) papírmérete hajtogatás előtt kb. 42×56 cm volt (majdnem a mai A/2-es méretnek felel meg), vagyis ha elkészül, kb. 28×42 cm méretű, nehezen kezelhető könyv lett volna. De a teljes Biblia egyetlen kötetbe (kb. 837 lap) kötve is mutatósabb, arányosabb lett volna.

A VBT sokkal esztétikusabb tipográfiai elrendezését, mint a VB. A textus 18,5 ciceró széles hasábú (VB-nél 15 ciceró), a marginális 5 ciceró széles (VB-nél 4 ciceró), a fejezet-összefoglaló 20 ciceró széles (VB-nél 15 ciceró). A VB-nél a versszámokat az új bekezdésbe besüllyesztették, a VBT-nél marginális-szerűen a hasáb jobb szélén „kilógnak” a sorból (ha ugyanott marginális-jegyzet is van, akkor előnytelenül a textus és marginális közötti szűk helyre kerül a versszám).

A VBT minden bizonnyal a VB előtt készült (és nyilván befejezetlenül maradt). A VBT betűi sokkal épebbek, élesebbek, mint a VB-é. A jegyzetelés is következetesen bővült a VB-nél, a VBT-hez viszonyítva¹⁷, bár jegyzet elhagyás is tapasztalható (VBT-ben volt, VB-ben elmaradt: 1 Móz 19,8 VB-ben nincs jegyzet, de a textusban bentmaradt a c) jegyzetjel; VBT-ben itt 3 soros jegyzet nyoma látható).

Feltételezhető, hogy a valamilyen oknál fogva befejezetlenül maradt, nagyobb alakú Biblia kinyomott íveiből egy-egy példányt (esetleg Károlyi újabb javításaival — mert pl. a VBT rövid ékezeiteit a megfelelő VB-részekben hosszú ékezettel nyomták már) nyomdai kéziratként használták a VB-hez. Így a fennmaradt és az OSZK-ban levő töredékek ezen példányai a nyomott kéziratok tanúi.

KÜKEDI JÓZSEF

Bessenyei utolsó kéziratának sorsa. Bessenyei utolsó alkotó korszakában, belső emigrációjában írt műveit — ellentétben az irodalomtörténeti közfelfogás egy részével — nem asztalfiókjá számára készítette, hanem kiadásra szánta.¹ Az író alkotókedve különösen a 18–19. század fordulóján éledt újjá, amikor *A természet világa* című munkája első

¹⁴ 1 db 7×6 cm, 3 db $7,7 \times 30$ cm, 6 db $8 \times 12,7$ cm, 12 db $10,5 \times 18$ cm, 1 db 15×18 cm, 4 db $15,5 \times 20,5$ cm, 3 db $12,6 \times 31$ cm, 9 db 20×31 cm. Végül egy kb. 2×2 cm-es meghatározhatatlan részhez tartozó darabka. — Jó lenne, ha üres részekkel kiegészítve eredeti méretre restaurálnák; és esetleg a Helikon Kiadó reprintben, legalább kisebb példányszámban kiadná.

¹⁵ A nagy alakú Biblia 7, 8 (vagy 9), 10–11–12–13–14–15–16. levele (B₁, 2v. 32, 4–6; C₁₄ ívjelű); 37–38–39–40–41–42.(G_{1–6})44. (H₂); 46–47–48.(I_{2–3–4});64–65. (L_{4–5}) és végül a 80–81–82. levélé (O_{2–4} ívjelű).

¹⁶ Egy ciceró = 4,512 mm.

¹⁷ A jegyzetek bővítésének példái: 1Móz 23. fej. VBT-ben b) jegyzet VB-ben c); 2Móz 12. fej. VBT-ben e) jegyzet a VB-ben f) — és innen kezdve végig egymáshoz viszonyítva a jegyzetszám elcsúszás megmaradt (tehát nem korrektúrahiba). 2Móz 13,12-nél VBT-ben nincs jegyzet, VB-ben itt 24 soros b)-jelű jegyzet van. — 2Móz 16,25 VBT-nél nincs jegyzetnek nyoma (ez az oldal három töredékben, majdnem teljesen fennmaradt), a VB-ben pedig // (a jellegzetes beszúrási, pótlólagos jegyzetelési) jellel 27 szavas jegyzet található, g) és h) jegyzetek között. — 2Móz 18,11-nél VBT-ben nincs jegyzet, a 16. versnél található e fejezet VBT-ben c) jegyzete, a VB-ben pedig a 11. versnél, a vers végéhez c) jellel 16 szavas jegyzet került (a töredék korábbi, számomra ismeretlen tanulmányozója is jelezte ezt magán a töredéken!), — a 2Móz 34. fej.-nek, a VB-ben utolsó jegyzete (33. versben //jelű) érdekes módon már a VBT-ben is szerepelt, a megfelelő töredék verzóján, a jobb felső szélén, egymás alatti háromszor két betűt ezt látszik bizonyítani (vét, ha, he). A beszúrási jelre vonatkozó feltételezést ez gyengíti.

¹L. *Literatura* 1983. 4. sz.

részének engedélyezése alkalmából az a remény tölthette el, hogy a cenzúra most már talán nem fogja megakadályozni művei megjelentetését. Az az igény is ösztönözte, hogy ismét egyszerre több munkával is jelentkezzen a nyilvánosság előtt. Erre vall az a válaszlevele is, melyet 1802 augusztus 15-én Kazinczynak írt. Ebben Kazinczynak azt a biztatását, hogy adja ki javított változatban korábbi munkáit, azzal hátrítja el magától, hogy öt jelenleg a készülő új művei foglalkoztatják. Azt írta Kazinczynak, hogy bár az ő vére már hidegszik, „mégis sokat fogsz töllem látni célodra”.²

Bessenyei munkakedvét tehát jórészt a publikálás lehetőségének a reménye adta. Miután azonban 1804 novemberében e remény — Madarassi Ferenc cenzornak *A természet világáról* írt elmarasztaló jelentése miatt — elsikkadt, kedvét veszve, végleg abba hagyta az írást. Joggal gondolhatta, hogy a cenzúra az ezekben az években írt műveit sem engedélyezi, s ezért írta keresően egyik utolsó munkája jegyzetében: azért hagy fel az írással, hogy hadd legyen „írásban inkább igazság, mint nyomtatásban hazugság”.

Az író azonban így is hitt abban, hogy gondolatai valamikor eljutnak az olvasóhoz, és hogy egyszer sor kerül művei kiadására. Tisztában volt azzal, hogy ennek legelső feltétele a kéziratok gondos megőrzése. Otthonában nem találta biztonságosnak létüket, bizonyára a hatósági felügyelet miatt sem, de azért sem, mert nem bízott abban, hogy írói örökségét a család és a környezete méltányolni tudja.

Kétfajta megoldást látott. Kéziratai közül többet közvetlenül elkészülésük nyomán megküldött egykori iskolája, a sárospataki kollégium könyvtára részére. Arra kérte a tanárokat, helyezték el műveit a könyvesházba, „hadd lássák az utánunk következő maradékok, hogy volt a’ kegyelmetek Tudós társaságának oly nevelt fia, ki írta elkövetett atyai gondoskodásokat haláláig hálálni tudta.” Egyszersmind ígéretet tett, hogy felküldi „munkáinak minden részét”.³ Így került sor valószínűleg már 1802-ben a *Tarimenes* 3. kötetének elküldésére, majd egy évvel később, 1803. augusztus 14-én *A társaságának eredete és országlása* című munkájának eljuttatására. Az ehhez írt kísérőlevél egyszersmind a régi iskola iránti háláját is kifejezte, s felelevenítette a pataki évek kedves emlékeit. Elküldött munkájáról azt írta: bírálathoz céljából is küldi.

„... Ide zárt munkámat küldöm kegyelmetekhez, mint együgyűségemnek próba tételét; kik fontolhatnak igazab mérő serpenyőben mint az Urak, kiket mély tudomány oktat és böltsesség táplál? Kiknek érdemekre különböztető bélyegét a közönséges voks helyhez tette. Ismérjék meg az Urak szavaimban okaimban tanítványokat, és nálla, azon értelmet, mely emberi Nemzetünk halhatatlan lelkének szentségében és igazságában lakozik. Ha tévedek, nem el szánt akaratbul esik, következés képpen, botsánatot érdemel. De az ítélő lélek, szintűgy tévelygésekre van átkozva é’ földön mint az író. Ki legyen hát közöttünk lelkeknek tsalhatatlan bírása?”⁴

Az 1806. január 19-én kelt, Szombathy János sárospataki tanárhoz írt leveléből, amelyhez *A bihari remete* című művének kéziratát mellékelte, szintén a kritikai visszhang iránti igény érződik ki legerősebben:

„... Tiszteletes Professor Uram, úgy néztem ki, hogy falusi Nemes Uraink és rokonink között az én irásomnak kevés bírái található, melyek okait egész életemnek szorgalmatosságával idegen nyelveken tanultam. Az Urat személyében esmérni szerentsém nints, de tudományának és Böltsességének Neve által lett ki terjedése mely ezen Országra ki hatott, nállam is ismértetik. Vigasztalásomra fog szolgálni, ha az Ur értelme róllam azt a meg határozást teszi hogy gondolkozni úgy mint ember, meg tanultam a

² KazLev I. 487–488.

³ Abafi Lajos: *Bessenyei György levele a sárospataki Collegium tanáruhoz*. Figyelő 1876. I. 109–110.

⁴ Abafi: I.h.

tudomány és böltsesség útján. Egy olly birónak helybe hagyása mint az Ur, több nekem mint olly ezer embernek tapsolással való ditsérete, kik által nem láthatják egészben, hogy értelmemet mi okon hadják helybe; Engedje meg T. Professor Uram nékem ezt a kis hivalkodásomat és emberi gyengeségemet hogy approbatiójára . . . , artzal se kívánván fordúlni a' községre mellynek okaimat meg érteni tudom tehetése nints. Tudja az Ur hogy a' böltsesség's igasság mindég bujdosóba laktak e' Világon és mindég kevés halandóktól ismértettek ollyan formáktól mint az Ur kinek vagyok elkötelezett szolgája Bessenyei György.⁵

Figyelemre méltó, hogy a sárospataki kollégium könyvtárának megküldött kéziratok többnyire másolatok voltak, de olyan másolatok, amelyeket Bessenyei maga átnézett, javított és hitelesített. Ilyen másolatokat juttatott el még bizonyára azokhoz is, akiktől munkája kiadatásának támogatását remélte.

Maguk az eredeti kéziratok az író birtokában maradtak, feltehetően egy esetleges kiadási alkalom számára. És amikor ilyen élete végéig sem adódott, 1811-ben, halála előtt néhány nappal rendelkezett sorsukról. Sági Sámuel református lelkésznek adta át őket azzal a kéréssel, hogy küldje el a Nemzeti Múzeum részére, egykori kedves barátjának, Miller Jakab Ferdinándnak, aki a Nemzeti Múzeum könyvtárának akkori őrje volt.⁶ Így tehát Bessenyei arra a gyűjteményre bízta életműve jelentős részének megőrzését, amelynek 1802-ben történt megalapításáról bizonyára — a könyvtárossá lett barátjától függetlenül is — volt tudomása. Amikor ugyanis Széchényi Ferenc könyvtárát felajánlotta a nemzetnek, e tettének országos visszhangja támadt és a nemzeti könyvtár megalapítása némi kárpótlást jelentett a többi, 18. század végén felmerült nemzeti intézmény létrejöttének elsikkadásáért. A *Hazai 's Külföldi Tudósítások* 1811. jún. 8-i számában, Bessenyei halálára közölt nekrológ írója a hagyaték sorsának ismertetése után felsóhajtott: „Bár azoknak kinyomtatására mentül hamarább Pártfogója találtatnék.”

Bár a kéziratokat a Széchényi Könyvtár gondosan őrizte, kiadásukra — a *Beszéd az országnak tárgyáról* című röpirat kivételével — csaknem egy évszázadig nem került sor. Az akadémiai témájú kézirat is csak töredékesen és csak folyóiratban és névtelenül látott napvilágot, igaz, hogy már hat évvel Bessenyei halála után. A többi, nagy összefoglaló mű egy része csak a következő századforduló táján jelent meg, de *Az értelem keresése* c. munka nyomtatásban való megjelenésére már másfél évszázadot kellett várni: csak 1956-ban juthatott el az olvasókhöz. Méltó formában pedig a most készülő kritikai kiadás keretében látnak ezek az írások napvilágot.

KÓKAY GYÖRGY

A 175 éves Ricordi zeneműkiadó történetéből. Itália megpróbáltatásoktól terhes történelmének fényes korszaka a 19. század első fele, melyet „risorgimento”-nak, „új életre ébredés”-nek szoktak nevezni. Az idegen hatalmak szorításában élő, gazdaságilag és politikailag széttagolt Itália e korszak végére, 1861-re rázza le majd a rabigát: a hosszú harc után ekkor alakulhat meg végre Olaszország.

E mozgalmas korszakot a karbonárik mozgalma vezeti be, majd Mazzini fogja kezébe a haladó irányzatok vezetését az 1831-ben alapított „Giovane Italia” („Ifjú Itália”) elnevezésű társaság keretein belül.

Mazzini nagyvonalú koncepciójában nemcsak az olasz függetlenség kivívása szerepelt:

„Nekünk is van egy nagy és szent küldetésünk: meg kell sebezniünk Ausztriát, és el kell vennünk legszebb birtokait. . . . Itáliában van az európai kérdés csomópontja.

⁵ SZINYEI Gerzson: *Bessenyei Györgyről*. Figyelő 1877. II. 385—388.

⁶ *Hazai 's Külföldi Tudósítások* 1811. I. 46. sz. 336.

Itáliára vár a nagyszerű feladat, hogy tudtára hozza a világnak az ünnepélyes felszabadulást . . . Itália teljesíti a civilizáció rábízta kötelességét.¹

E küldetés-tudat alapjait Mazzini számára Itália két korábbi fénykora: az antik Róma és a reneszánsz jelentette.²

Mazzini köréhez később más csoportok is csatlakoztak, s olyan történelmi személyiségeknek sikerült — legalább átmenetileg — egységre jutniuk, mint Cavour és Garibaldi. A széles körű nemzeti összefogás végül döntő tényezőjévé vált a harc sikerének.

A „Giovane Italia” részben idézett programja természetesen nemcsak a politikai mozgalmakra volt pezsdítő hatással. A szellemi élet területén fokozatosan aktivizálódtak mindazok az erők, amelyek korábban nem sok lehetőséget láttak a kezdeményezésére, a megújulásra. A „risorgimento” azonban — szemben a Mazzini idézte reneszánsz első-sorban képzőművészeti, építészeti aranykorával — inkább az irodalom és a zeneművészet terén csiholt rendkívüli teljesítményeket.

Természetesen mindkét művészeti ág szoros összefüggésben volt a kor haladó Itáliájának nemzeti, társadalmi törekvéseivel. Különösen a zeneművészet bizonyult alkalmasnak az egyre inkább kialakuló tömegmozgalom serkentésére — ezen belül is főleg az operaművészet, mely közösségteremtő erejével nagyban hozzájárult a tömegek összefogásához, lelkesítéséhez.

Mind az irodalom, mind a zeneművészet szoros kapcsolatban volt a nyomdászattal, a könyv- és zeneműkiadással. A nagy múltú itáliai könyvművészet újbóli felvirágzása részben éppen a „risorgimento”, szorosabban az frott szó és hang művészetei fellendülésének következménye. Mindennek feltétele volt a „másik oldalról” az alkotásokat befogadók körének gyors tágulása.

Az operaművészet egyre fokozódó népszerűsége teremtette meg a modern kottakiadásra a tömegigényt Itália-szerte. E szükségletet felismerve alapította meg cégét 175 éve, 1808-ban Giovanni Ricordi.

Ricordiék tevékenysége — különösen amíg a kiadó családi vezetés alatt állott — nem merült ki csupán a szűkebb értelemben vett kiadói munkában: fontos tényezőjévé vált mind az olasz zenepedagógiának, mind a zenetörténetnek — különösen Verdi és Puccini életműve kapcsolódik számos ponton a Casa Ricordihoz —, s jelentős szerepet játszott a kiadó a nemzetközi zenei kapcsolatok kiépítésében, ápolásában is. (A kiadó és a magyar zeneművészet eddigi még nem vizsgált kapcsolatairól a későbbiekben szölok.)

E gazdag múlt tanulságossá teszi, hogy áttekintsük a 175 év történetét, rámutatva azokra a pontokra, melyeken a kiadó magyar zeneszerzőkkel került kapcsolatba. Az utóbbi terület szinte teljes mértékben felderítetlen még, ezért e témában most csak néhány fontosabb kutatópont kijelölésére vállalkozhatunk; az alapos filológiai kutatás még hátra van.

A kiadó megalapítása. Az első korszak: 1808—1825. A spanyol eredetű Ricordi- (eredetileg Recuerdos-) család a 18. század első felében telepedett le Milánóban. Az 1875-ben született Giovanni Ricordi fiatalemberként szakítani látszott családjá kereskedői hagyományával: korán megmutatózó zenei tehetségét szorgalmasan kibontakoztatván, már 18 éves korában a milánói Teatro Fiando zenekarának koncertmestere és karnagya lett.³

Ricordi színházi működése során tapasztalta, hogy az opera műfajának fokozódó népszerűsége olyan igényeket támaszt a kotta-sokszorosítással szemben, amelyeket a

¹ CANDELORO, G.: *Storia d'Italia moderna. I-II.* Milano, 1960. 220—221.

² Itália küldetés-tudatának megfogalmazásában elődje Mazzininak Dante is, aki ugyan-csak az antik Rómára hivatkozva jelöli meg az általa javasolt „világmonarchia” központ-jának Rómát. (DANTE Alighieri: *De Monarchia. II.* könyv.)

³ Ekkor még nem alakult ki a ma ismert formájában a karmesteri tevékenység: vagy a csembalista vagy a koncertmester irányította többnyire a színházi zenekarokat is.

hagyományos gyakorlattal már nem lehet kielégíteni. A színházaknak egyre égetőbb problémájává vált a kottaanyag gyors, pontos másolása. Igaz: a hagyományos kézi eljárás előnyei kétségtelenek voltak: olcsó volt, és módot adott arra, hogy az előadók írásban is rögzíthetessék azokat az önkényes változtatásokat, melyekkel adottságaikhoz és ambíciójukhoz szabták szólamaikat. (E „variációk” kéziratos megőrkítése tanulságos a korszak előadói stílusának megismeréséhez, megnehezíti azonban az eredeti szerzői szándékok rekonstruálását.)⁴

A módszer hátrányai közül technikai szempontból elsősorban a másolási hibák kumulálódását, a nagybani sokszorosítás lehetetlenségét kell kiemelnünk. Különösen a népszerű, gyakran előadott művek partitúrái, szólamanyaga sínylették meg a kézirat másolásból adódó következményeket.⁵

Giovanni Ricordi felismerte a fokozódó igények és a gyakorlat között feszülő ellentétet, s épp ezek megszüntetésére nyitotta meg kottamásoló irodáját. Elképzelése helyesnek bizonyult: a sikeresen működő másolóműhely nem jelentette ugyan a problémák radikális, hosszú távú megoldását, de rövid idő alatt annyi hasznot hozott a vállalkozónak, amennyi elegendő volt számára, hogy most már valóban új utakra léphessen.

Felhagyván a hivatásszerű muzsikálással, Ricordi 1807-ben Lipszébe utazott, hogy a tekintélyes Breitkopf und Härtel zeneműkiadó és nyomda⁶ működésével ismerkedjen, és tanulmányozza azokat a nyomdai technikákat, melyek különösen alkalmasak kottasokszorosításra. A tanulmányút sikeresnek bizonyult: Ricordi a terveihez szükséges ismeretanyagot elsajátította, s egy korszerű rézkarc-sokszorosító sajtót vásárolt az alapítandó zeneműkiadó részére.

Hazatérése után nem sokkal, 1808. január 16-án alapította meg Giovanni Ricordi a „Stamperia di Musica”-t (Zenei Nyomdát) Felice Testa társaságában, aki azonban már 1808 júniusában kilépett a vállalkozásból.

Az új kiadó első jelentős vállalkozása az 1808 és 1811 között megjelentetett *Giornale di Musica vocale Italiana* (Az olasz énekes zene újságja) volt. Ez a periodikum, amely három éven keresztül általában havonta jelent meg, az Itáliában bemutatott legnépszerűbb operák részleteinek ének-zongorakivonatát, valamint a jelentősebb új művekről és premierekről írott ismertetéseket, kritikákat tartalmazta.

A kiadó korai publikációi között — az operai kiadványok mellett — fontos helyet foglalnak el az énekes és hangszeres kamarazenei, valamint a zenepedagógiai célzatú kiadványok. Az utóbbiak közül való a Kismartonban született Weigl József öt átíratá Beethoven: *Die Geschöpfe des Prometheus* (Prométheusz teremtményei, Op. 43. 1801) c. balettjének egy-egy részletére.⁷

⁴ A kor színházi gyakorlatát kellő kritikai felhanggal ismerteti Benedetto MARCELLO: *A divatos színház*. — Örök muzsika. Bp. 1977. 149.

⁵ A kézirat másolás korából származó hibatípusok legsúlyosabbika, a szerzői autográf szabd, gyakran önkényes kezelése a kottanyomtatás kezdeti időszakában sem szűnt meg — ahogy ezt ROSSINI *Il barbiere di Siviglia* c. operájának sorsa is bizonyítja. A kézirat alapján rekonstruált, 1816-ban bemutatott „hiteles” ósváltozatot csak 1974-ben adhatták ki Ricordiék Alberto Zedda többéves kutatómunkája alapján; addig csak az eredetitől eltérő variánsok voltak ismertek.

⁶ A lipcsei Breitkopf & Härtel cég története 1542-re nyúlik vissza. Zeneműkiadással 1615 óta foglalkozik a kiadó. Johann Gottlieb Immanuel Breitkopf (1719—1794) 1745-ben lett a cég munkatársa; az ő nevéhez fűződik a kottanyomtatás reformja. A vállalat mai elnevezését 1798-ban kapta, amikor G. Chr. Härtel társult Johann Breitkopf fiához. Az általa megindított újabb fellendülés eredményeképpen a kiadó a tudományos zeneműkiadás egyik jelentős bázisává fejlődött.

⁷ Weigl apja Haydn kismartoni zenekarának tagja volt, Joseph Weigl keresztapja maga Joseph Haydn. Magyarországi születése és egyéb magyar kapcsolatai ellenére SZABOLCSI Bence például nem említi őt a *Magyar Zenetörténet Kézikönyvében* (Bp. 1947,

Ricordi 1814-ben kiadott első katalógusában — *Catalogo della Musica stampata nella nuova Caligrafia di Giovanni Ricordi* (A Giovanni Ricordi új rézmetszésében nyomtatott zeneművek katalógusa) — többek közt Nicolini (Nicolino Grimaldi), Ferdinando Paer, Giovanni Paisiello, Simone Mayr, Gioacchino Rossini műveit találjuk. Az e katalógusban szereplő mintegy 800 (!) opera közül ma már jobbra csak Paisiello: *La Molinaria* (A molnárlány) és *Il barbiere di Seviglia* című operái kerülnek színpadra olykor — bár az utóbbit meglehetősen háttérbe szorította Rossini 1816-ban írt hasonló című, azonos témára írt remeke.⁸

Ricordi kiadói vállalkozásának gyors elismerését jelzi, hogy már 1811-ben a milánói Királyi Konzervatórium kiadójává, és a királyi oktatási intézmények kottamásolójává nevezik ki, 1814-ben pedig a Teatro alla Scalanak, Itália első operaházának hivatalos másolója és egyben művészeti tanácsadója lett.

A kiadó időközben egyre szélesítette működési területét: kotta- és zeneműboltot is nyitott, a korszerű metszőműhelyben pedig biztosította fiatal kottametszők szakmai kiképzését. Ez utóbbi tevékenysége olyan sikeres volt, hogy e műhelyből került ki az itáliai zeneműkiadás nem egy jónévi intézményének megalapítója — többek között Francesco Lucca, Piero Clausetti, Achille Strada és mások.

A cég történetében fontos határkö volt, amikor 1825-ben Giovanni Ricordinak sikerült megvásárolnia a Teatro alla Scala részvényeinek nagy részét. Ricordi ezzel olyan hatalom birtokába jutott, amely egyrészt az operai világ szinte korlátlan urává tette, másrészt arra készítette, hogy kiadói tevékenységében még az eddiginél is jobban elkötelezze magát az opera műfaja mellett.

Az így előállt különleges helyzet és a szakosodás előnyeit Ricordiék nemcsak a saját hasznukra, hanem szerzőik támogatására és védelmére is felhasználták. Ennek a már-már mecénási magatartásnak, mely gyökeresen eltér a kor kapitalista kiadói gyakorlatától, nagy szerepe van abban, hogy az olasz kortárs zeneszerzők javát sikerült megnyerniük a Kiadó számára.

A Teatro alla Scala részvényeinek megvásárlása évében, 1825-ben jelent meg a *Gran Catalogo della Musica di Fondo e degli Spartiti* (Szólamanyagok és partitúrák nagy katalógusa). Ez a 128 oldalas kiadvány — amely mintegy lezárja a kiadó történetének első korszakát — a publikációk ismertetése mellett felsorolja a cég különféle tevékenységi területeit; rézmetszés, litográfia, kiskereskedelmi forgalmazás, másolóiroda, és tudósít két fiókiintézmény megnyitására: Firenzében, illetve Londonban (!).

A katalógusban szereplő kiadványok között különös figyelemre tarthat számot a *Biblioteca di musica moderna* (A modern zene könyvtára) sorozat, amely a megszűnt *Giornale di Musica vocale Italiana* utóda, Rossini 1825-ig alkotott műveinek teljes kiadása (ének-zongorakivonatok formájában is), Cherubini: *d-moll requiem*-je, valamint a pedagógiai művek sora. (A katalógus tanúsága szerint Ricordi ekkor már több mint ezer opera kiadói jogait tudhatta magáénak.)

A Teatro alla Scala részvényeinek megvásárlása a Casa Ricordi előtt mennyiségileg és minőségileg is új távlatokat nyitott — indokolt ezért, hogy 1825-öt korszakhatárnak tekintsük a kiadó történetében.

1979¹¹¹) Életének, működésének elemzése a magyar zenetudományának is feladata lenne, hiszen korában népszerű művei a dunántúli zenei élet kedvelt repertoárdarabjai voltak. (L. BÁRDOS Kornél: *Győr zenéje a 17–18. században* Bp. 1980. — Uő.: *Sopron zenéjének története a 16–18. században*. Bp. 1983.)

⁸ Ugyancsak 1814-ben jelent meg a második Ricordi-katalógus, ez azonban inkább csak az első kiegészítése, említésre érdemes újdonsággal nem szolgált.

A kiadó felvirágzása. Tito Ricordi munkássága 1853–1888. A Teatro alla Scala részvényeinek megvásárlása után Ricordiék aktív színházi tevékenysége nem korlátozódott pusztán e színházra, és a Scala nagy hatalmú impresszáriójával, Bartolomeo Merellivel folytatott együttműködésre.⁹ 1833-ban megállapodást kötött az ügyes Alessandro Lanarival, aki a velencei és firenzei színházak impresszálásával foglalkozott. Ricordi és Lanari megszerezték az akkortájt népszerűsége tetőpontjára érkezett Vincenzo Bellini: *Beatrice di Tenda* című operájának kiadási jogát,¹⁰ és szerződést kötöttek a cataniai mesterrel már bemutatott és a jövőben írandó operáinak kiadására is. Rossini, Donizetti és Mercadante mellett Bellini volt e korban az itáliai színpadok legkedveltebb zeneszerzője: Ricordiék mindójük műveinek kiadási jogát megszerezték ekkorra.

1834 és 1848 között Giovanni Ricordi egyezséget kötött Girardoni és Fabbricatore nápolyi kiadókkal, valamint Eduardo Guillaume impresszárióval, s ezzel megszerezte a Nápolyban bemutatott operák kiadásának jogát is.

A Casa Ricordi ezekben a sikeres években nemcsak művészi területeket hódított, hanem részvénytölkéjét is alaposan megnövelte — elsősorban az Artaria és a Gaetano Longo kereskedőházak beolvásztásával (1837, illetőleg 1840).

A fejlődés bizonyítékai a kiadó ekkortájt megjelentetett katalógusai: 1838-ban több mint 10 ezer, 1844-ben pedig már 16 ezer kiadványt sorolnak fel.

Az utóbbi katalógusban szerepel először Giuseppe Verdi neve. Giovanni Ricordi érdeme, hogy az ifjú bussettoi mestert már első művének, az *Obertónak* kiadásával a Casa Ricordi-hoz kötötte; az idézett katalógusban *Nabucodnosor* és *I Lombardi alla prima Crociata* című művei is szerepelnek már.¹¹

A Ricordi család és Verdi között kialakuló kapcsolattal új fejezet kezdődött a kiadó életében: ettől kezdődően Ricordiék gyakran mecénásként, barátként támogatják a zeneszerzők munkáját, s harcolnak az ekkor még nem kellőképpen tisztázott szerzői jogi kérdések megoldásáért.

A kiadót megalapító és felvirágoztató Giovanni Ricordi 1853. március 18-án halt meg, kilenc nappal a *Traviata* zajos velencei bukása és egy hónappal a *Rigoletto* első milánói diadala után.¹² A *Rigoletto* milánói bemutatóját még ő készítette elő nagy gonddal: ez volt utolsó munkája, melyet befejezhetett. Jelképesnek is tekinthető, hogy gazdag életművét éppen Verdi sikereinek gondozásával fejezte be: a Casa Ricordi történetének további fejezeteiben éppúgy főszerepet kap majd a mester, ahogy a 19. század operaművészetének egyik meghatározója is épp Giuseppe Verdi életműve.

A Casa Ricordi vezetését apja halála után Tito Ricordi vette át. Az ekkor 42 éves Tito már régóta dolgozott a kiadóban. Először rézmetszőként, majd a kiadói katalógusok összeállítójaként nagy szakmai gyakorlatra tett szert. Emellett zenei tudását is magas szintre fejlesztette. A korabeli híradások szerint kiváló pianista volt, aki nagy barátaitól:

⁹ Bartolomeo Merelli a fellendülő operakultúra jelentős és érdekes alakja. 1836-ban lett a Teatro alla Scala impresszáriója Carlo Visconti di Modrone utódként. Később a bécsi, párizsi, pétervári, berlini és londoni operaházak igazgatója is volt. Emlékiratai — *Egy nyolcvanaszandós zenekedvelő emlékiratai* — nélkülözhetetlen források a kor színházi életének tanulmányozásához. Életéről l. még: MONALDI Gino: Bartolomeo Merelli. — Musica d'Oggi. VI. (1924) 8. sz.

¹⁰ A *Beatrice di Tenda* (szövegét Felice Romani írta) bemutatója 1833-ban volt a velencei Teatro la Fenicében. Bellini utolsó előtti befejezett operája: röviddel az *I Puritani* párizsi bemutatója után (1835) meghalt — 34 esztendőskorában.

¹¹ A Casa Ricordi Verdihez fűződő kapcsolatainak elemzése túlnő e dolgozat keretein, ezért — hangsúlyozva annak kivételes jellegét és nagy jelentőségét — be kell érünk néhány utalással.

¹² A siker már az 1851. március 11-i velencei bemutaton a darab mellé szegődött — a közönség részéről: a kritika mind Velencében, mind Milánóban hűvösen fogadta az operát.

Schumanntól, Meyerbeertől, s főleg Liszttől és Thalbergtől is sokat tanult a zongorajáték művészetében.¹³

Liszt Ferenc és Tito Ricordi baráti kapcsolatának eredménye, hogy az 1842-ben megindított *Gazzetta Musicale di Milano* külső munkatársai között ott találjuk Liszt Ferencet, s — részben épp az ő közvetítő segítségével eredményeképpen Hector Berliozt, Richard Wagnert és a kor más jelentős zenei szaktekinélyeit. (Talan nem tévedünk, ha e baráti kapcsolatot hatását véljük felfedezni Tito Ricordi fiának, Giuliónak, a kiadó későbbi vezetőjének zeneszerzői munkásságában: *Fantasie Hongroise* [*Magyar fantázia*] című műve jelzi ezt).¹⁴

A *Gazzetta Musicale* megindítása mellett Ricordi más módokat is keresett a zenei élet változatosabbá tételén: részt vett a Società del Quartetto di Milano megalapításában (1863). E Vonósnégyes-társaság célja az olasz kamara- és szimfonikus zene támogatása, új művek születésének és bemutatásának segítése volt.¹⁵

Tito Ricordi nem csupán művészi, kulturális elképzeléseit valósította meg nagy energiával, de gondja volt a kiadóhoz tartozó nyomdaüzem korszerűsítésére is. 1853 után bevezette a színes nyomtatást, a kromolitográfiát, a cinkográfát és a mélynyomtatást. E technikai újítások jelentős javulást hoztak a kiadványok kiállításában. Hogy az új eljárások adta lehetőségeket teljes mértékben ki tudja használni, a termelés mennyiségi növelése érdekében felépítette a Nuovo Opificio Ricordit (Új Ricordi Nyomda), amelyet 1884. április 3-án nyitottak meg.

A kiadó anyagi helyzetének további javulása lehetővé tette, hogy Tito Ricordi megvásárolhassa a nápolyi Fratelli Clausetti (1864), a firenzei Guidi és a nápolyi Del Monaco (1884) kiadókat. Ricordi-fiókok nyíltak Nápolyban (1864), Firenzében (a második; 1865), Rómában (1871), Palermóban (1888), valamint Londonban (a második; 1878) és Párizsban (1888).

A Tito Ricordi nevével fémjelzett korszak utolsó esztendejének két jelentős eseménye volt a kiadó történetében: 1888-ban sikerült megszerezni Richard Wagner operáinak itáliai kiadási jogát, s ugyanez év május 20-án sikerült Tito Ricordinak megvásárolnia a rivális Lucca zeneműkiadót.¹⁶ Úgy tűnt, hogy Ricordiék ezzel megszabadultak az olasz kiadók konkurenciájától. A siker fő részese, Tito Ricordi sem sejtette, hogy röviddel halála után egy, még a 18. században alapított, az ideig jelentéktelen kiadó ifjú vezetője, Eduardo Sonzogno pályázatot ír ki egyfelvonásos operák alkotására, melyet majd Mascagni nyer meg *Cavalleria rusticana* című verista operájával. A verizmus két népszerű mesterét, Mascagnit és Leoneavallót végül e cég hódította el Ricordiéktól.

¹³ A Casa Ricordiban rendezett hangversenyeken, melyeken a kor legnevesebb előadó-művészei léptek fel, Tito Ricordi kísérte Giuditta Pasta, Maria Malibran, Luigi Lablache, Giovanni Rubini énekét. Fellépett e koncerteken többek közt Liszt Ferenc is.

¹⁴ A Ricordi család Liszt Ferenchez fűződő kapcsolatának kutatása érdekes, a magyar zenetörténet számára új adatokat hozó feladat lehet.

¹⁵ Tito Ricordi természetesen Verdit is felkérte, hogy vegyen részt a Társaság munkájában, ő azonban elhárította Ricordi kérését: „Ami a Vonósnégyes-társaságot illeti, engem hagyj ki belőle. Te tudod, hogy én szamar vagyok a zenében, és hogy egyáltalán nem értek ahhoz, amit a tudósok klasszikusnak neveznek.” (Verdi levele Tito Ricordihoz, 1863. október 3. — közli: *I copialettere di Verdi*. Milánó, 1929. 135.)

¹⁶ Francesco LUCCA, aki korábban épp a Ricordi-műhelyben ismerkedett meg a zeneműkiadói szakmával, később önálló céget alapított, és gyakran okozott gondot Ricordiéknek: még a Verdivel kialakított jó viszonyt is igyekezett megbontani, hogy a már sikeres mestert kiadójához csábíthassa — e törekvései természetesen meghiúsultak. Halála után özvegyétől sikerült megszerezniük Ricordiéknek a kiadót. — Luccaék tekintélyét bizonyítja, hogy haláláig e kiadó zenei szerkesztője volt a népszerű *Gioconda* alkotója, a milánói konzervatórium professzora, Amilcare Ponchielli (1834—1886), aki az ifjú Puccini mestere is volt.

Nem így történt Giacomo Puccinival, a Verdit követő idők legjelentősebb operaszerzőjével: az ő első színpadi művét, a *Le Villit* még bemutatása évében kiadta Tito Ricordi. Ekkor kezdődött az a Puccini haláláig tartó szoros, különösen Giulio Ricordi igazgatósága alatt gyümölcsöző kapcsolat, melyet a Casa Ricordi „Puccini-korszakának” nevezhetünk.¹⁷

A Tito Ricordi vezetése alatt kiadott utolsó katalógus, az *Il Catalogo dei pubblicazioni* (1875) 45 ezer művet sorol fel. A részletes tartalmi ismertetés helyett — melyre itt nincs módunk — be kell érniük annak megállapításával, hogy nem kizárólag mennyiségi gyarapodásról van szó: a kiadványok változatossága jelzi: a Tito Ricordi irányítása alatt nagyvállalattá nőtt kiadó elismerésre méltó feladatot vállalt az olasz zenekultúra fejlesztésében, népszerűsítésében is.

Az „aranykor”. *Giulio Ricordi működése 1863–1912.* A Lucca céggel történt egyesítése után a Ricordi-kiadó részvénytársasággá alakult, melynek új neve G. Ricordi e Compagnia Editori lett. Az újjáalakított kiadó igazgatását Tito Ricordi azonnal átadta fiának, Giuliónak, aki haláláig vezette azt. (Maga Tito Ricordi még 1888-ban elhunyt.)

Az 1840-ben született Giulio Ricordi volt a család legszélesebb érdeklődési körrel rendelkező tagja. Írói, újságírói és -szerkesztői tevékenysége mellett zeneszerzéssel is foglalkozott, érthető tehát, hogy kiadói munkájában is, melyet már 1863-tól kezdve folytatott, különleges igényesség vezette.

1863-ban újraindította a *Gazzetta Musicale* (1862-ben ugyanis a politikai események rövid időre megakadályozták a lap megjelenését). Szerkesztőként igyekezett helyet biztosítani a lapban a társművészetek egy-egy kiemelkedő alkotásáról, fontos eseményéről szóló írásnak is. E törekvésének eredményeképpen a *Gazzetta Musicale* az olasz művészeti élet egyik legfontosabb orgánumává vált. A folyóirat 1902-től *Musica e Musicisti*, 1906-tól pedig *Ars et Labor* címmel jelent meg.

Giulio Ricordi zeneműkiadói tevékenységét két alapvető tendencia határozta meg: egyrészt az idős Verdi iránti nagy tisztelete, másrészt az ifjú „modernek” hathatós támogatásának szándéka. A türelmes Ricordi érdeme, hogy Verdit és az ifjú „titánokat” közelebb hozta egymáshoz. E törekvésének legnagyobb eredménye Verdi és Boito együttműködése és a két remekmű: az *Otello* és a *Falstaff* megszületése.¹⁸

Giacomo Puccini mellett Ricordiék köréhez tartoztak még Arrigo Boito, Franco Faccio, Umberto Giordano, valamint azok az ifjú költők, akiket Giulio Ricordi — nagy irodalmi jártassága révén — biztos szemmel választott ki a körülötte forgoló kezdők hadából: elsősorban Luigi Illica és Giuseppe Giacosa nevét említhetjük itt, akik később — épp Ricordi ajánlására — Puccini sikeres librettistái lettek.

Giulio Ricordi — apja példáját követve — folytatta a kiadó növelését: megvásárolta az Eredi Escudier (1889), az Alessandro Pigna (1902), a Carlo Schmedl (1902) és a Beniamino Carelli (1905) kiadók összes részvényeit; 1901-ben Lipcsében, 1911-ben New Yorkban nyitott meg újabb fiókokat.

A kiadványtípusok változatossága és a példányszámok gyors növekedése szükségessé tették a legkorszerűbb nyomdai eljárások bevezetését, az üzem korszerűsítését. Giulio Ricordi offset-gépeket vásárolt, és bevezette a fotolitografikus sokszorosítás technológiáját.

¹⁷ A „Puccini-korszak” elnevezést tulajdonképpen inkább csak 1893 (a *Falstaff* premierje) és 1912, Giulio Ricordi halála közötti időszakra alkalmazhatjuk. Korábban Verdi kötötte le elsősorban Ricordiék figyelmét, Tito Ricordi igazgatósága idején viszont megromlott a luccai mester és kiadója közötti korábban felhőtlen viszony — bár Puccini (egyetlen jelentéktelen mű kivételével) továbbra is Ricordiéknak adta át művei kiadói jogait.

¹⁸ Giulio Ricordi Verdihez fűződő kapcsolatát jól dokumentálja levelezésük — I. Giuseppe VERDI—Giulio RICORDI. *Corrispondenza e immagini 1831/1890.* A cura di Franca Cella e Pierluigi Petrobelli. Milánó, 1981. 75

A megnövekedett termelés okozta tárolási nehézségeket 1902-ben két új raktárépület építésével oldották meg. 1910-ben készült el az új nyomdatizem-épület, melyet már a korszerű gépek számára terveztek.

A Giulio Ricordi igazgatása idején a zeneműkiadásban bekövetkezett gazdagodásról az 1902-ben megjelent *Nuovo Gran Catalogo*ból nyerhetünk képet. E katalógus hét csoportba sorolva ismerteti a kiadványokat:

Népszerű kiadványok

— ének-zongorakivonatok, kivonatok szóló-zongorára
(Verdi, Wagner ismert operáiból stb.)

Opera-összkiadások

(Bellini, Donizetti, Cimarosa, Mozart, Rossini, Puccini, Verdi, Wagner stb. művei)

Olcsó kiadványok — sorozatok:

Biblioteca musicale sacra (Egyházzenei könyvtár)
Biblioteca del pianista (A zongorista könyvtára)
Biblioteca di musica popolare (A népszerű zene könyvtára)
Biblioteca di rarità musicali (Zenei ritkaságok könyvtára)
Musica universale (Egyetemes zene)
Arte antica e moderna (Antik és modern művészet)
L'Arte musicale in Italia (A zeneművészet Itáliában)

Románc- és dalgyűjtemények

(Az *Arie antiche* — sorozat A. Parisotti szerkesztésében)

Itália dalai

Oratóriumok, egyházzenei alkotások

(J. S. Bach, Cherubini, Händel, Rossini, Verdi művei stb.)

Életmű-kiadások

A nagyszabásúra tervezett sorozat első vállalkozása zenetörténeti jelentőségű: Claudio Monteverdi sokáig elfeledett életművét Ricordi a zeneszerző szülővárosának, Cremonának a támogatásával kezdte megjelentetni. Bár a Ricordi-féle összkiadás zenei-filológiai szempontból nem tekinthető optimálisnak (a mester partitúrái többnyire csonkán maradtak fenn, gyakran teljes — főleg continuo — szólamok hiányoznak, így a kéziratok rekonstruálása rendkívüli nehézségekkel jár, s alternatív megoldások tömegének lehetőségét teszi lehetővé), Monteverdi műveire mégis e kiadói vállalkozás irányította rá a szakmabeliek, a zenetörténészek figyelmét is.¹⁹

A Ricordi-kiadó 1908-ban ünnepelte fennállásának századik évfordulóját. Egyetlen adat a centenáriumi évből: ekkor 112 446 mű kiadásának jogával rendelkezett a száz esztendő alatt világhírűvé vált Ricordi-kiadó.

Giulio Ricordi 35 éves működése, ezen belül 24 évig tartó igazgatása alatt a kiadó modern kapitalista nagyvállalattá fejlődött, amely — egymás után olvasztva magába a

¹⁹ A feladat rendkívüli nehézségét jelzi, hogy a kiadó 1926 és 1942 között ismét közreadta Monteverdi műveit (*Tutte le opere*) Gian Francesco Malipiero gondozásában. Ezenkívül számosan (többek közt Eitner, D'Indy, Respighi, Hindemith, Orff Krenek, Dalla-piccola) vállalkoztak művei kiadására.

kisebb versenytársakat — egész Olaszországra kiterjesztette érdekeltségét, és New York-i, párizsi, londoni, lipcsei fiókok létesítésével hozzájárult az olasz zene népszerűsítéséhez világszerte. Ugyanakkor fontos szerepet vállalt a külföldi zene itáliai megismertetésében.

Giulio Ricordi jelentősége nem értékelhető anélkül, hogy rámutatnánk arra a rendkívüli szerepre, melyet barátként, kiadóként, impresszárióként Giuseppe Verdi életművének utolsó, művészi eredményeiben minden addigig meghaladó gazdag korszakában betöltött. Verdi és Boito munkatársi kapcsolata aligha jött volna létre szívós, türelmes diplomáciai hadműveletei nélkül — ennek az együttműködésnek gyümölcse a két utolsó Verdi-remek: az *Otello* és a *Falstaff*.

Hasonlóan fontos Giulio Ricordi sokirányú segítsége, melyet a pályakezdő Puccininak adott: itt csak arra utalunk, hogy a zeneszerző neki köszönheti megismerkedését későbbi sikeres librettistáival, Giuseppe Giacosaival és Luigi Illicával. (Inkább csak érdekesség, Ricordi sokoldalúságára mégis jól rávilágít az a tény, hogy maga is részt vett költőként a *Manon Lescaut* kalandos sorsú szövegkönyvének végső formába öntésében.)

Giulio Ricordiban kivételesen szerencsésen, egyszeri módon találkozott a 19. század polihisztor művészegyénisége a 20. század hajnalának nagytökésével: az utóbbi megteremtette az anyagi feltételeket ahhoz, hogy az előbbi, a művész érvényesíthesse koncepcióját a kiadó irányításában, az arra érdemes alkotók támogatásában.

A családi vezetés vége: Tito Ricordi igazgatósága 1912—1919. A kiadó vezetésében Giulio Ricordi halálával (1912) támadt űrt a család nem tudta többé pótolni. Apja tisztségét Tito Ricordi (1865—1933) örökölte, aki csak művészi ambícióit örökölte elődeitől, a zeneműkiadás és az üzleti kérdések iránti érdeklődés teljesen hiányzott belőle. Ez a körülmény a következő években meghatározta a kiadó helyzetének alakulását. A kiadványok száma csökkent, megszorodtak nyomdahibák, s ez erősen rontotta a kották értékét.

Tito Ricordi nem folytatta apja jelentős folyóiratkiadói munkásságát sem: az *Ars et Labor* Giulio Ricordi halála után nem jelent meg többé.

E kedvezőtlen tendenciák következtében romlott a kiadó anyagi helyzete, hanyatlott korábban kivívott szakmai tekintélye. A mindezek következtében az igazgató és a részvényesek között kiéleződött ellentétek 1919-ben Tito Ricordi lemondásához vezettek: ő a továbbiakban igazi szenvedélyének, az operarendezésnek élt.²⁰

Bár Tito Ricordi két testvére továbbra is a kiadóban dolgozott — Emmanuele haláláig, 1940-ig vezette a nyomdaüzemet, Luigi pedig a gazdag archívum vezetője volt —, az ő visszavonulásával befejeződött a kiadó Ricordi család irányította korszaka, mely alatt az egykori kis nyomdamásoló műhely a világ egyik vezető zeneműkiadójává fejlődött.

Ezután Renzo Valcarenghi és Carlo Clausetti vették át a G. Ricordi C. Editori vezetését. Munkásságuk nyomán a kiadó ismét virágzásnak indult. Az 1919 után bekövetkezett szervezeti változások áttekintése, a kiadói munkában bekövetkezett változások értékelése azonban már kívül esik jelen dolgozat témáján.

A Ricordi-kiadó fennállásának 175. évfordulóján is időszerűek Vittorio Viviani 1958-ban leírt sorai: „A Casa Ricordi olyan, mint az emberi kultúra: mindig változik, mégis állandó; őrzi a múltat, mégis időről időre megújul.”²¹

KÜRTHY ANDRÁS

²⁰ Ezen a területen számos sikeres produkció fűződik nevéhez. (L. ASHBROOK, William: Puccini operái. Bp. 1974. 129—135.) — Költőként librettistája volt többek között ZANDONAI: *Francesca da Rimini* és MONTEMEZZI: *Nave* című operáinak.

²¹ VIVIANI, Vittorio: *La Casa Ricordi 1808—1958.* — Musica d'oggi. (1958) 6. sz.

Jászi Oszkár levelezése Nyikolaj Rubakinnal. Rubakin Nyikolaj, a kiváló orosz bibliográfus, író és forradalmár levélhagyatékában található öt Jászi-levél, valamint Rubakin két válaszlevele, érdekes fényt vetnek kettejük kapcsolatára.

Rubakin Nyikolaj Alekszejevics (1862–1946) számos bibliográfiai, az orosz könyv történetével foglalkozó mű, népszerű tudományterjesztő, földrajzi és természettudományi tanulmány szerzője. Ezek igen olvasottak voltak a forradalom előtti Oroszországban, de még a 20-as években is. Rubakin még 1907-ben kényszerült elhagyni Oroszországot, de könyvei ezután is megjelentek hazájában. Fő bibliográfiai műve a két vaskos kötetben kiadott *Könyvek között* c. munkájának második része 1913-ban látott napvilágot¹, Lenin írt róla elismerő ismertetést. Ebben hangsúlyozta, hogy Rubakin „óriási munkát végzett, és olyan értékes vállalkozásba kezdett, amelynek szívből kívánjuk továbbépítését, kiegészítését, elmélyítését”. Lenin mégis úgy vélte: „Különösen becsülendő, hogy a szerző nem rekeszti ki sem a külföldi, sem az üldözött kiadványokat”, és azt a konklúziót vonja le, hogy „egyetlen valámire való könyvtár sem nélkülözheti Rubakin úr művét”.²

Az emigrációban Rubakin találkozott is Leninnel és 1917-ben üdvözölte a hazájában győzedelmes forradalmat, azonban különböző okok miatt Svájcban maradt. 1930 óta viszont a szovjet kormány nyugdíjat folyósít számára azon a címen, hogy a szovjet művelődés lelkes propagálójaként szolgálta hazáját. A 20-as években Rubakint az olvasás lélektani kérdései, az olvasó és a könyv közötti kapcsolat problémái foglalkoztatják, és kidolgozza az eredeti, az ún. „bibliopszichológia” alapjait. Erről szóló alapvető munkája 1929-ben látott napvilágot, Moszkvában *Az olvasó lélektana és a könyvek. Bevezetés a bibliológiai lélektamba* címmel. (Második kiadása: Moszkva, 1977.)³

Romain Rolland, aki az 1914-es világháború éveiben Svájcban élt és gyakran találkozott az orosz tudóssal, *Háborús naplójában* igen érdekesen jellemezte és nagyra értékelte Rubakint. A naplónak van egy igen fontos, témánkat szorosan érintő bejegyzése, miszerint Jászi Oszkár találkozása a neves francia íróval, amelyről az utóbbi részletesen beszámol, Rubakin közvetítésével jött létre. Az egyik naplójegyzet Rubakinról: „eredeti tudós, fáradhatatlan kutató”; egy másik helyen a jeles francia író Rubakin műveinek oroszországi népszerűségéről ír: „Millió olvasója van, több, mint Gorkijnak és a népszerű regényíróknak. Ő nyilván egy jelentős enciklopédista, vagyis jobban mondva, ő maga a korabeli Oroszország élő enciklopédiája.”⁴

Rubakin kfvánságára hamvait Moszkvában helyezték örök nyugalomra. Hazatért fia, Alekszej Nyikolajejevics Rubakin 1967-ben adta ki apja életrajzát.⁵ Ezt követte 1972-ben egy újabb könyv a kiváló író, tudós és forradalmár életéről.⁶ Válogatott műveit a „Könyv” (Kniha) kiadóvállalat adta ki két terjedelmes kötetben.⁷ Rubakin 80 000 kötetes könyvtárát (az orosz forradalmi mozgalomra vonatkozó számos ritka kiadvánnyal) a Leninkönyvtár őrzi. A könyvtár és munkatársai nagy becsben tartják a Nb. jelzéssel ellátott és külön részlegként kezelt gyűjtemény könyveit, s minden darabját féltett kincsként őrzik. Szintén itt található az ugyancsak a szovjet államnak ajándékozott Rubakin kéziratok hagyaték, közte a levelezés, amelyben nemcsak a hozzá intézett levelek, de a válaszok másolatai is fennmaradtak. Itt található Jászi Oszkár öt franciául írt levele, illetve Rubakin két válaszlevelének másolata.

¹ Рубакин Н. А. Среди книг. т. II. Москва, 1913.

² ЛЕНИН В. И. *Összes művei*. 25 kötet 114–115.

³ Рубакин Н. А. Психология читателя и книги. Краткое в ведение в библиологическую психологию. М. 1929. U. az. Москва, 1977.

⁴ ROMAIN ROLLAND: *Napló a háborús évekből*. Válogatta, fordította és az összekötő részeket írta: BENEDEK Marcell. Budapest, 1960. 230.

⁵ Рубакин А. Н. Рубакин. (Лощман книжного моря). Москва, 1967. с. 108.

⁶ Мавручева К. Г. Н. А. Рубакин. Москва, 1972.

⁷ Рубакин Н. А. Избранное I—II. Москва, 1975.

Jászi Oszkár 1917 novemberében—decemberében találkozott Rubakinnal, amikor Károlyi Mihállyal és több magyar ellenzéki politikussal együtt részt vett a Tartós Béke Hágai Ligájának Bernben rendezett háborúellenes kongresszusán. A találkozásnak és levelezésnek egyik nyilvánvaló következménye, hogy a Jászi Oszkár által szerkesztett *Huszdik Században* 1918 második felében megjelent egy ismertetés Rubakin *A cárizmus összeomlása és a néplélek* című tanulmányáról. Ez a terjedelmes cikk (több mint két íves) a Lausanne-ban megjelenő *La Revue Politique Internationale* 1918. évi május—júniusi számában látott napvilágot *L'effondrement du Tsarisme dans la mentalité russe* címen.

„Rubakin Miklós az orosz forradalmárok azon csoportjába tartozik — olvassuk az ismertető bevezető sorokban —, mely a kulturális, társadalmi és revolúciós tevékenységet elválaszthatatlanul összenőttnek és egymás nélkül el nem képzelhetőnek tartja.” Ez a recenzió a folyóirat lapjain gyakran szereplő Fábíán Ferenc aláírásával jelent meg, akinek a személyéről a kézikönyvek nem tartalmaznak adatot. Az írást nyilván Jászi inspirálta és az idézett Rubakin-jellemzést is ő sugalmazhatta. A továbbiakban az ismertetés szerzője hangsúlyozza: bár Rubakin „fejtegetéseiből kiérzik olykor a harcos elfogult szenvedélye, a kép, melyet megrajzol, oly érdekes, hogy gondolatmenetének bővebb ismertetése hozzájárulhat az orosz szfinx megértéséhez”. Ezután a recenzens nyomon követi az orosz tudós és forradalmár gondolatmenetét és azzal fejezi be, hogy az „adatgazdag tanulmány” érvül szolgálhat „az eszmék és a propaganda nagyobb megbecsülésére a gazdasági adottságokkal szemben”.⁸

Jászi Oszkár kapcsolata Rubakinnal, beszélgetésük és levelezésük nyilván befolyásolták Jászinak az 1917-es forradalmi eseményekről alkotott nézeteit. Ezeket egy jeles tanú, Romain Rolland rögzítette említett naplójában. Mindjárt a Rubakin közbenjárására létrejött találkozásuk után, 1917. december 7-én kelt naplójegyzetében olvashatjuk:

„Jászi osztja elragadtatásomat az új Oroszország iránt . . . Úgy látja, hogy az új élet lehetőségei, a jövő új, szociális életformái csak ott valósulhatnak meg. Nagyon sajnálja, hogy nem tud oroszul, mert aki az eszmék fejlődését követni akarja, nem nélkülözheti az orosz tudást. Mindkettőnk személyében főbenjáró fontosságú az orosz forradalom győzelme, Európa győzelme szempontjából. Ösztönző hatással lesz rá. Enélkül a végtelenségig tapogathatna egy helyben kínos vitákba és meddő ismétlésekbe merülve.”⁹

Az alább közölt levelezés hozzájárulás Jászi Oszkár külföldi kapcsolatainak történetéhez, szerteágazó és sokrétű tevékenységének ismertetéséhez és jobb megértéséhez. Ugyanakkor adalék Nyikolaj Rubakin életrajzához, magyar kapcsolataihoz, tisztelgés a 120. éve született kiváló forradalmár, író és bibliográfus emléke előtt.

1.

Zürich, 1917. december 9.

Kedves Rubakin Úr!

Mielőtt elhagynám Svájcot, engedje meg, hogy figyelmébe ajánljam egyik barátomat András Hevesyt,¹⁰ aki a háború kitörése óta Genfben él. A közeli napokban meg fogja Önt látogatni, hogy tájékoztatást kérjen Öntől az oroszországi nemzetiségi kérdésekben.

Uram, kérem Önt, fogadja őt barátsággal és támogassa kutatásaiban széles körű ismereteivel.

⁸ FÁBIÁN Ferenc: *A cárizmus összeomlása és az orosz néplélek*. Huszdik Század, 1918. (július—december) 185—190.

⁹ ROMAIN ROLLAND: i. m. 230., 233.

¹⁰ Feltehetően HEVESI Andrásról (1902—1940), Hevesi András rendező és színikazgató fogadott fiáról van szó, aki Franciaországban született és ugyanitt halt hősi halált a francia hadsereg önkénteseként.

Kedves Rubakin Úr, fogadja legmélyebb tiszteletemet és hálámat.

Jászi Oszkár

Kérem, ne feledkezzék meg Alexandre Chariton és Seidler Ernő ügyében elküldeni a levelet Stockholmba.¹¹

2.

Budapest, 1917. dec. 28.
II. Pasaréti u. 79.

Huszadik Század
Das Zwanzigste Jahrhundert
Le vingtième siècle

Kedves Uram!

Bocsánatát kérem, hogy ismét zavarom Önt kéréssel, nem kaptam meg az orosz forradalom ideológiai alapjairól szóló cikkének kefelenyomatát. Nagyon lekötelezne, ha eljuttatná hozzám tanulmányát. Gyakran gondolok az Önnél, Clarensben eltöltött kellemes órákra és boldog lennék, ha a sors jóvoltából hamarosan viszontlátnám Önt. A mellékelt cikket írtam az Ön művéről, hogy bemutassam az eszmék erejét, amelyek táplálták az orosz forradalmat.¹²

Kérem Önt, hogy adja át tiszteletteljes üdvözetemet Rubakinné asszonynak, és Önnek boldog új esztendőt kívánva, fogadja Uram legmélyebb tiszteletemet.

Jászi Oszkár

Nagyon örülnék, ha megküldené időnként a svájci folyóiratokban megjelent cikkeit. Talán lehetséges volna azokat magyarul is közölni, ha másképp nem, legalábbis kivonatosan.

3.

Clarens, 1918. február 14.

Kedves Uram!

Ne gondolja egy percre sem, hogy válaszom feledékenység miatt késett. Az utóbbi időben nagyon elfoglalt voltam, de a lényeg az, hogy mielőtt válaszoltam volna, szerettem volna megismerni az Ön által magyarul írt cikket. Nemrég fordították le nekem, és nagyon köszönöm Önnek.

Nem küldtem el Önnek cikkem, melynek a „Demosratie”-ben kellett volna megjelennie, kefelevonatát, mivel magam sem kaptam meg időben. Most külön postacsomagban elküldöm. Mivel a „Demosratie” nem jelent meg, így a cikk sehol sem látott napvilágot.

Ami a svájci sajtóban megjelent cikkeimet illeti, azokat elolvashatja a zürichi Rundschau-ban és a lausanne-i „Revue Politique Internationale”-ban. Gondolom, ezekhez a folyóiratokhoz otthon is könnyen hozzájut.

Kedvesen gondolok vissza az együtt eltöltött rövid időre. Remélem, hogy a körülmények majd lehetővé teszik, hogy eljőjjön hajlékunkba, számítok az Ön hosszabb látogatására. Sőtét, egyszersmind szenvedélyekkel terhes időket élünk. Mi sülnhet még ki ebből a borzalmas zűrzavarból.

Remélem, jó híreket hallok Öntől. Részemről feltétlenül írok Önnek, ha irodalmi munkásságom során valami Önt is érdeklő kerül elő.

Fogadja kedves Uram, legszívélyesebb üdvözetemet.

4.

Huszadik Század

Budapest, 1918. március 23.

II. Pasaréti u. 79.

¹¹ SEIDLER Ernő (1886—1940) a magyarországi Szociáldemokrata majd Kommunista Párt tevékeny tagja; CHARITON Alexandr egyike azon orosz hadifogoly tisztnek, akiket SZABÓ Ervin a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár igazgatójaként alkalmazott az orosz nyelvű könyvanyag feldolgozására. Ugyanakkor orosz nyelvtanfolyamot vezettek a könyvtár munkatársai számára. (Lásd: REMETE László: *A Nagy Október hatása a Fővárosi Könyvtárra*. Magyar Könyvszemle, 1967. 4. sz. 323.)

¹² Feltételezhető, hogy a levélben említett tanulmányt JÁSZI kéziratban juttatta el Svájcba, mert Magyarországon nyomtatásban megjelent cikkei közt nem találjuk a Rubakin művével foglalkozó írást.

Kedves Uram, a megígért és várt cikk mind a mai napig nem érkezett meg. Nagyon ajánlom a dolgot. Nem ajánlottan adta fel a küldeményt?

Szeretnék jó híreket hallani Öntől. Ami engem illet, állandó depresszióban élek. Sötét idők járnak.

Fogadja Uram szívélyes és baráti üdvözetemet.

Jászi O.

5.

Clarens, 1918. május 3.

Kedves Uram!

Eppen most juttattam el egy kérést Önhöz: Nem tudna-e segíteni fiam felkutatásában, aki a román front lövészárkaiban tűnt el. Küldöm fiam személyi adatait: Mihail Nyikolajevics Rubakin, Sceserbacev tábornok Romániában harcoló orosz hadserege, 7. lovashadosztály, műszaki alakulat, fél-század (utászok). Fiam rendfokozata: paporscsik ez a német Fehndrich (zászlós) megfelelője.

Szeretném megtudni, fogságba esett-e, avagy már nem él. Talán Ön tudna lépéseket tenni az osztrák hatóságok révén. Végtelenül hálás lennék Önnek.¹³

Válaszát várva, fogadja, kedves Uram, igaz baráti üdvözetemet.

6.

Husadik Század

Budapest, 1918. május 14.

II. Pasaréti u. 79.

Kedves Rubakin Úr!

Minden tőlem telhetőt megteszek az Ön által kért információk megszerzésére. Végtelenül örülnék annak, ha jó hírekkel szolgálhatnék Önnek. Ezekben a tragikus időkben sokat gondolok Önre.

Baráti és szívélyes üdvözlettel.

Az ön odaadó híve: Jászi O.

7.

Husadik Század

Budapest, 1918. május 21.

II. Pasaréti u. 79.

Kedves Uram, az illetékes hatóság megígérte nekem, hogy minden tőle telhetőt megtesz az Ön fia felkutatására. Remélve, hogy minél hamarabb pontos és jó híreket is továbbíthatok Önhöz, fogadja legszívélyesebb üdvözetemet.

Jászi O.

VÁRADY STERNBERG JÁNOS

¹³ RUBAKIN Mihail sorsa ismeretlen.

MAGYAR KÖNYVESHÁZ

Két Bocatius-mű a genfi Egyetemi Könyvtárban. A genfi Bibliothèque publique et universitaire gyűjteményében a magyar könyvészet két értékes könyvritkaságát őrzik: egy kéziratot és egy nyomtatványt, egybekötve a 210 × 150 mm nagyságú, jó állapotban levő, barna bőrkötésű kötetben. A kézirat címe: „Olympias carceraria Joannis Bocati”; a nyomtatványé: „Mercurius vel Prodrumus aut Praecursor Historicus Auspiciis et iussu Sereniss. et Potentiss. Hung. ac Transylv. Principiis Gabrielis ad Hung. et Transylv. Dominos Magnates, Nobiles et Cives, nec non Ecclesiarum et Scolarum Rectores, ad singulos item litteratos, Historiarum amantes, missus per Joan Bocatium Consularem R. P. Cass. et Sereniss. Princip. Historicum ordinarium. — Leutschovuae. Typis Danielis Schultz, anno 1620.” — A sima kötéstábla belső oldalán egy családi címer lenyomata látható Théodore Tronchin nevével, alatta ex libris ezzel a felirattal: „Propriété de la Société du Musée historique de la Reformation”, mellette a könyvtári jelzet: C. 12. — A szemben levő előzéklapon pedig ezek a kézzel írt bejegyzések olvashatók: „Dissertation theologique en latin — Société du Musée de la Reformation — Archives Tronchin Vol. 122 (ancienne série C, no 12) — Mss C. 12. Class. A.” — A bejegyzéseket három különböző kézírással, minden bizonnyal az egymást követő tulajdonosok írták.

Ezek a bejegyzések röviden arról tájékoztatnak, hogy a kötet első tulajdonosa Théodore Tronchin volt, és az ő gyűjteményéből került a genfi egyetemi könyvtárba, illetve jelenleg a könyvtár gondozása alatt álló reformációtörténeti múzeum tulajdonába. Részletesebb vizsgálat után megtudjuk, hogy Théodore Tronchin (1582—1657) egyik első tagja volt a Genf történetében jól ismert családnak, mely már a 17. századtól kezdve jelentős szerepet játszik az egyház életében és az akadémián, de a köztársaság kormányzásában is éppúgy megtaláljuk őket, mint a művészet és a tudomány területén. Atyja, Rémi Tronchin alig egy évtizeddel az ő születése előtt telepedik le a városban és 1579-ben nyer polgárjogot. Théodore Tronchin 1608-ban lesz genfi lelkész és 1649-től haláláig a lelkészi kar dékánja. Részt vett egyháza delegátusaként az 1618—19. évi dordrechti zsinaton és később is több konferencián. A tudós lelkész előbb az akadémián, majd a teológián a héber nyelv professzora, miközben őt esztendeig az akadémia rektora is volt. Bátran állíthatjuk, hogy közéleti és tudományos munkásságával indult el családjának imént említett szerepe a város életében. A híres Archives Tronchin alapjainak a lerakásával pedig bibliofil személyisége a tudománynak tett elévülhetetlen jelentőségű szolgálatot. Nagy szorgalommal és odaadással gyűjtötte korának jelentős műveit és kézirateit, sőt egyéb más emlékeket is. Ezen értékes munkájának megbecsüléseként lett az örököse Béza és d'Aubigne hagyatékainak, melyek gyűjteményének igen értékes részét képezik. Halála után családjának többi tagjai századokon keresztül hasonló odaadással gyarapítják tovább és gondosan őrzik a gyűjteményt, mely a 18. század végéig mind az állományát, mind az értékét tekintve igen jelentős.

Ezt a jelentősebb részét a gyűjteménynek, a 16—18. századi részt, a család 1937-ben

teljes egészében — körülbelül 400 kötetet — átadja a genfi Bibliothèque publique et universitaire-nek, illetve, ebből 135 kötetet, az 1897-ben alakult Société du Musée historique de la Réformation et Bibliothèque calvinienne kapott. Főként a 16—17. századból származó azon dokumentumokat tartalmazó köteteket, melyek a genfi reformáció és egyház, valamint az egyetemes protestantizmus történetével kapcsolatosak. Ugyanis a társaság meghatározta alapszabályában gyűjtőkörét (Art. III.), mely szerint a múzeum-könyvtár kizárólag ezekre vonatkozó dokumentumokat gyűjt: arcképeket; nyomtatványokat és metszeteket; kéziratokat, könyveket és érméket; általában minden e korból származó emléket. Aki részletesebben kívánja megismerni, mi került a múzeum-könyvtárba a Tronchin-gyűjteményből kitűnő tájékoztatást kap Fréderic Gardy *Catalogue de la partie des Archives Tronchin acquise par la Société du Musée historique de la Réformation*. — (Genève 1946) című könyvből. Ezzel a megosztással az értékes gyűjtemény két részre szakadt. Igaz ugyan, hogy egy épületen belül megtaláljuk mind a két részét és használatuk nem ütközik különösebb nehézségbe.

Kötetünk korábbi sorsát kutatva még csak a kérdés felvetésénél tartok; hogyan került a kézirat Théodore Tronchin birtokába? Erről valójában semmit sem tudunk. A kor peregrinus diákjain keresztül valószínű voltak magyar kapcsolatai, de, hogy hol, mikor és kinek a révén találkozott Bocatius börtönaplójával; ő másoltatta-e le, vagy a kész másolatot vásárolta meg könyvtára számára, nem tudjuk. — Ugyanis — mint később látni fogjuk — ez nem Bocatius kézírása. A nyomtatvány beszerzésének módja is éppen így ismeretlen, de ez könnyebben hozzáférhető volt számára az említett peregrinus diákok révén, a nyomtatvány több példányban forgott kézben. Több irányban kell még kutatást végezni, de úgy sejttem, hogy 1610 és 1657 közötti időszakban Genfben járt peregrinus diákok útjainak, kapcsolatainak vizsgálata közelebb vihet célunkhoz. Hátha találunk köztük, aki Bocatiusval kapcsolatban volt, és az ő révén került ez a másolat Genfbe. Egyelőre csak annyi látszik valószínűnek, hogy Tronchin költette egy kötetbe ezt a két Bocatius-művet.

Még egy kézzel írt bejegyzésről kell szólnunk: a „Dissertation theologique en latin”-ról, mely biztosan témaköri besorolást jelent, nyilvánvalóan tévesen. Ez a tévedés véleményem szerint abból adódik, hogy aki ezt a könyvbe írta, nem olvasta el az egész kéziratot, csak annak néhány oldalnyi bevezetőjét. Ebben Bocatius a Jób könyvének 30—31. része és a Zsoltárok könyvének 37. része alapján hosszas fejtegetésben az istentelenek szerencsés állapota miatt kesergők vigasztalására Jób példáján magyarázza elvetett és nyomorult állapotát, ártatlanul szenvedő életét. Kijelenti, hogy mindezekért, amik vele történtek, csak az Igaz Bíró, a Justus Judex ítélkezhet felette. E fejtegetések miatt történhetett meg, hogy egy olyan írást minősített teológiai értekezésnek, amely kimondottan történelmi eseményt mond el és jelentős történelmi dokumentumokat tartalmaz, s ezért a „Dissertation historique en latin” megjegyzés lett volna a helyes. A tévedés viszont azt a gondolatot ébreszti a kutatóban, hogy az eredeti kéziratot keresve ne mulassza el a könyvtárak katalógusaiban keresni a teológiai disszertációkat, dolgozatokat.

A kötetben szereplő művek szerzője ismerős a történészek és az irodalomtörténészek előtt. A nevét latinosan Bocatiusnak író, német származású Boeck János, kiváló iskolaszervező, humanista pedagógus, akit kortársai a „Felsőmagyarország nevelője” címmel tiszteltek meg. Valóban forradalmian új, modern szemlélettel szervezte meg iskoláit a 16. században. Iskolaszervezeti és tanítási terveiből kiderül, hogy a szó ma érvényes értelmében, a mindennapi életre készítette fel diákjait. Kár, hogy iskolatörténészeink eddig nem foglalkoztak vele behatóbban, hiszen, véleményem szerint, méltán emelhetjük őt nagynevű utóda, a sárospataki iskola híres professzora, Comenius mellé. Ha irodalomtörténészeink szerint nem is volt jelentősebb költő, de iskolaszervező tehetsége és pedagógusi képességei igazán kibontakoztak, és Kassán, ahová 1599-ben hívták meg, az ő idejében

érte el az iskola virágzásának tetőpontját. A polgárok körében élő népszerűsége következtében előbb a város tanácsosává, majd főbírájává választják. Ettől kezdve újabb emberi értéke mutatkozik meg: teljes egzisztenciájával a Habsburg uralkodók és az ellenreformáció elnyomatása alatt élő néppel vállal sorsközösséget. 1604. január 7-én az evangélikusok birtokában levő Szent Erzsébet templom elvételét erőszaknak minősíti, és két társával Prágába indul Rudolfhoz segítséget kérni, de mindhiába kilincsel több hónapon keresztül. Majd hazafelé jövet, egész útján mindenütt tapasztalja az ország elkeseredését az elnyomás miatt. Ezek után érthető, hogy Bocskay első sikeres útközetei után Kassa város polgársága Bocskay fennhatósága alá adja a várost, és Bocatius a fejedelem diadalmos bevonulása után nagy lelkesedéssel lesz Bocskay követője. Jelen van 1605. november 12-én a Rákosmezei-találkozón és 24 fejezetben megírja a történeteket. Innen Bocskayval a Korponai országgyűlésre megy, melynek végeztével Bocatiust követként a német birodalomba küldik, hogy szövetséget hozzon létre Bocskay és a német protestáns fejedelmek között. Útközben a császár ügynöke bevádolja Henrik braunschweigi herceg előtt, s e hamis vádak alapján a herceg, császári parancsra, elfogatja, majd hosszú huzavona után kiadja Rudolf császár embereinek. Emiatt nem csak fontos küldetését nem sikerül befejeznie, de még perbe is fogják kémkedés vádjával és életfogytiglani börtönre ítélik. Prágában a vár Fehér tornyába zárják, ahol öt évig raboskodott. Erről az öt esztendőről írja könyvét, az *Olympias carcerariát*, melynek létezéséről eddig is tudtunk, de soha nem került elő egyetlen példánya sem.

Most itt van az Archives Tronchin egyik kötetében kéziratos másolata. Ez a kötet nagyobb része, ez elé kötötték be a kisebb formátumú és mindössze négy lapnyi nyomtatványt. Így — az előzéklap számozásával együtt — a kézirat a kötet 10. lapján kezdődik és a 79. lapon ér véget. Sajnos, inkább úgy kellene írni, hogy megszakad, mert látható a kötet megmaradt lapesonkjain, hogy három, de inkább négy lapot kitéptek belőle. A 10. lap tetején végig verzális betűkkel a cím: OLYMPIAS CARCERARIA; alatta a szerző: Joannis Bocati; ezalatt pedig Regiae Hung. Mtti. Gabrieli ad Historiis . . . A címirat tehát világosan tájékoztat arról, hogy ez a kézirat annak a műnek a másolata, melyről Bocatius beszámol Szenczi Molnár Albertnek 1611. november 12-én Kassáról írt levelében. Ebben arról beszél, hogy két könyvet szándékozik megjelentetni, egyiket *Olympias carceraria*, a másikat Bocatius redivivus címmel. Ez utóbbiról magától Bocatiustól tudjuk, hogy megjelent Kassán és Debrecenben, s valószínű, hogy ennek egy címlap nélküli példánya található az MTA könyvtárában. Az *Olympias carceraria* minden valószínűség szerint nem jelent meg nyomtatásban és jelenleg ez a kézirat-másolat ad egyedül tájékoztatást róla. Amint előbb már említettem, ez nem Bocatius kézírása, sőt az is lehetséges, hogy nem is az eredetiről, hanem egy másik másolatról készült másolat. Amint a kéziratból látható, nem is egy személy, hanem többen is másolták; ugyanis három írásformát lehet felfedezni benne. Egyiket a 10. laptól a 41. lapig, a másikat a 41. lap versójától az 54. lapig, a harmadikat az 54. lap versójától a 76. lap versójáig. A 77. lapon visszatér az első kéz írásra, sőt a kéziratban tett javítások, mintha egy negyedik írást is sejtetnének. Állításomat nemcsak az írásmódok különbözősége, hanem a latin nyelv különböző szintű ismeretéből eredő és a fenti csoportok szerint változó értelmi és írásbeli hibák is indokolják. A szövegben található ilyen hibák, javítások és áthúzások miatt — az egyébként jó állapotban levő és viszonylag könnyen olvasható kéziratot mégis — több helyen csak nehezen lehet megfejteni. Elég gyakran fordulnak elő olyan kisebb-nagyobb üres helyek, ahonnan néha csak egy szó, máskor egymást követő szavak hiányoznak, valószínűen azért, mert a másoló, miután nem tudta elolvasni, egyszerűen kihagyta. Ezzel szemben a szövegben előforduló terjedelmesebb kihagyásoknál viszont egy szóval jelzi, hogy mit kell oda beilleszteni, mivel a jelölt szöveg más forrásból már ismert volt. Ilyen például a 20. lapon az „Articuli XII.” és a 36. lapon a „Testamentum” jelölések. Mindezeket túl a legsúlyo-

sabb és az eredeti kézirat nélkül semmiféle szövegkritikai gondozással nem pótolható hiánya a kéziratnak az a része, mely az imént említett kitépelt lapokon volt. Mennyi az a szövegrész, mely ezáltal hiányzik, most nem lehet megállapítani, de bármennyi is legyen, miatta a napló befejezetlenül maradt. Minden más szöveg-problémát jó latin tudással, a kor történeti és politikai viszonyainak ismeretével, és — mivel a szövegben sok, legtöbbszőr pontatlan idézet fordul elő —, a klasszikus irodalomban és a Bibliában való jártassággal meg lehet oldani.

Ezáltal ismerjük meg Bocatius börtönéveinek nyomorúságát, a kor bírósági eljárását, a perek lefolyását, ezenfelül a Bocskay-szabadságharc történetéhez is értékes információkat kapunk. Az elmékedések, a vallomások a kézirat irodalmilag is értékes, nagyon szép részei.

A *Bevezetőben* röviden megindokolja Bocatius, hogy miért írja meg öt évig tartó „tragikomédiájának” történetét. Legfőbb indoka, hogy szökése és hazatérése után meggyőződött arról, mily kevesen ismerik börtönbüntetése valódi hátterét. Szól hát azoknak, akik rosszindulattal nézik személyét.

Ezután hosszas fejtegetésbe kezd, melyben bibliai példákkal bizonyítja ártatlan szenvedését és felette csak a Szabadító, az Igaz Bíró (Justus Judex) ítélkezhet. Művét a keresztyén testvéreinek ajánlja.

Ezután — börtönbüntetésének éveit szerint — öt fejezet következik.

CLASSIS PRIMA. 1606. esztendő — A fejezet élén börtönbüntetésének idejét és éveit egy táblázatban bemutatja s azzal fejezi be: *HoDie MIHI, Cras tibi*. Ezután röviden összefoglalja az 1604. és az 1605. esztendők eseményeit. Bocskay győzelmesen bevonul Kassára, miután Basta és Barbiano seregeit szétzilálta. Így hát 1605-ben új ephorust, fejedelmet választottak. Majd az országgyűlésen nyilvánosan megszavazzák, hogy az ország új viszonyairól értesíteni kell a protestáns német fejedelmeket. A nekik szóló levelek megfogalmazásával többek között őt is megbízzák. De indítanak békeköveteket más országokba is: Kátay Mihály kancellár Krakkóba megy a lengyel királyhoz, Illésházy István Bécsbe és Czobor Mihály Konstantinápolyba indul. Bocatiusnak a német választófejedelmekhez szóló megbízatását nem proklamálják, mivel emlékeznek János királynak a választókhöz küldött követére, akit Ausztriában elfogtak.

Elmondja, hogy erre a megbízatásra őt azért tartják a legalkalmasabbnak, mert jártasnak bizonyult a politikában, a német és latin nyelvekben, és ezen felül leginkább azért, mert személyesen is megtapasztalta a nép elnyomatását, az idegen iga alatt elszenvedett igazságtalanságokat. Bocatius azonban még nem biztos abban, hogy elvállalja-e ezt a küldetést. Keserű hangon ír az egyes külföldiek rosszindulatáról és arról, hogy mi mindent terjesztettek a magyar felkelésről. Itt utal Vergilius híres »Fama« leírására. De fél a hosszú úttól is, mivel egészségi állapota nem mindig kielégítő. Viszont felháborítják az elnyomók, a törökök és a császáriak uralkodói módszerei, mint pl. a töröké: a »hoc volo, sic iubeo« — ezt akarom, így parancsolom. Szükségszerűnek látja hát, hogy vállalja a követi megbízást, és minderről értesítse a német fejedelmeket. Nagy pátozzsal idézi a halál megvetésének antik példáit, Vergiliusnál Nisust és Eurialust, Horatius híressé vált mondását: »dulce ac decorum pro patria mori« — ékes és szép dolog meghalni a hazáért; Iphigenia és Regulus övéiért vállalt nemes áldozatát; Jónás prófétát vagy a legnagyobb áldozatot, a Megváltót, aki egymaga áldozott mindenkiért.

Ezt a személyes, meditáló részt újra a konkrét események előadása követi. Részletesen felsorolja, hogy kik vettek részt a prágai udvar békeajánlataira megkezdődött békétárgyalások előkészítésében, — Illésházy István, Hoffmann György, Rimay János — majd arról, hogy milyen körülmények között zajlottak le ezek a tárgyalások. Ismerteti azoknak a leveleknek a tartalmát is, melyeket küldetése során el kell juttatnia a címzetteknek. Ezekben a levelekben igen merészen leírták a minden szabadságától megfosztott ország

nyomorúságát, különösképpen a császáriaktól elszenvedett méltánytalanságokat, és azt, hogy Ausztria bármelyik pillanatban készen áll a megtorlásra. A levelek stílusát Bocatius egy kissé nyersnek, erősnek érzi. Meg is jegyezte később a belga követ (Petrus Brederodius): Ne csodálkozzanak a keresztény fejedelmek, hogy a magyarok, amikor az égieket nem tudták megnyerni, az alvilágot hívták segítségül. Az alvilágon a török szövetséget értette. A személyével kapcsolatos félreértések — amit részletesen ecsetel —, már indulása előtt igen kellemetlen helyzetbe hozták. Közben a Germániából érkező levél tartalmából kitérnek, hogy mennyire nem látják helyesen Bocskay felkelésének okait, amit ők rebellióknak neveznek. Ez a körülmény meggyorsítja az eseményeket, félretéve a vádaskodásokat, siettetik az indulást. Bocatius megkapja az útipapírokat, az utolsó utasításokat és elindul.

Itt következik az utazás körülményeiről szóló rész, melyben még a kisebb kalandokról és az időjárásról is tájékoztat. Útja Szilézián vezetett keresztül, s már itt találkozott plagiáriusával, árulójával, akit Anthonius Schlieffnek hívtak, és aki útja során végig a nyomában volt. Eredeti útitervét is kénytelen miatta megváltoztatni, Brandenburg helyett Heidelbergbe megy a fejedelem udvarába. Megérkezvén megismertet az Aula Palatinaliában lezajlott eseményekkel. A fejedelem consiliáriusa, Colbinger fogadja, de a kihallgatás másik két consiliárius és egy írnok jelenlétében zajlott le. A kihallgatáson a magyarok kiszolgáltatottságáról Ráchelként olyan hatásos szónoklatban beszél, hogy hallgatóit is megrikatta. Ezután bemutatott Bocatiusnak egy, szintén a választófejedelmekhez küldött, császári levelet. Ismerteti is e levél tartalmát, mely tele van hazugságokkal (mendacia spirant). Többek között azt állítják a levélben, hogy a magyarországi mozgolódásoknak vallási okai vannak, mindaz Bocskay arianizmusának a következménye, melyben Bocskay és Bethlen hatalmi vágyai mutatkoznak meg stb. Ezután Bocatiust fogadják a fejedelmi palotában. Elámul a fényűző élet és a hatalmas könyvtár láttán. Egy közös vacsorán kapja meg a fejedelemtől küldetésére a választ. Azt mondta a fejedelem, minden igyekezetével azon lesz, hogy a béke helyreállításában segítséget nyújtsa a magyar népnek. Heidelberget elhagyva a brandenburgi herceghez indult, de amikor Northeim városába ért, a nyomában levő ügynök (A. Schlieff) lefogatta. Jogellenes dolog történt, s hiába protestált a külföldi követek nemzetközi jogaira hivatkozva.

Ezután egy igen szép és irodalmilag is értékes rész következik. A kihallgatások és a peres eljárás tortúrája után most már a fogság magányában *nyugodtan* elmélkedhet az elkövetkezendőkről. Megindokolja, hogy miért nem lett esküszegő, hazaáruló. Továbbra is lelkesíti őt a nagy férfiak halálmegvető bátorsága, mint Catóé, Raziásé. Rendkívül sokat idéz — a későbbiekben is — Dávid panaszos zsoltáiraiból, de tudja, hogy a keserű pohár el nem múlhat tőle. Elítélik, sem a fejedelem, sem a választó nem tudott érdemlegesen közbe lépni, így Prágába hurcolják majd, és a Fehér toronyba zárják. Az első — egyben a leg-hosszabb fejezet — a börtönélet első napjainak az elbeszélésével zárul. Vége az 1606-os esztendőnek.

CLASSIS SECUNDA. 1607. esztendő — Januárban újabb kihallgatások kezdődnek. A fogoly Bocatiust Barbianus és társai — Picus és Pisticus — felkeresik és előadják szabadulásának igen szigorú feltételeit. Megfenyegetik, hogy ha azoknak nem tenne eleget, akkor — Barbianus és társai a császártól oly parancsot kaptak —, a legszörnyűbb kínzások segítségével kell őt jobb útra téríteni. S mivel úgy látják, hogy jó szóval nem érnek célhoz, elkezdődik a tortúra: haj- és szakálltépés, gúzsbakötés, különféle kínzóeszközök használata.

Ebben a fejezetben a leg részletesebben és legmegrázóbban ír Bocatius testi szenvedéseiről. Miközben újabb vallomást vet papírra: említést tesz a kassai templomban történekekről, a vallásszabadság és egyéb jogok megtiprásáról. Ennek elolvasása után Barbianusék féltelen haragra lobbannak, mindent Bocatius fejére olvasnak; már nemcsak a császár, hanem

az egész keresztyén világ ellensége ő: bocskayánus, haidonicus, turcus, aki magát a császárért csapta be. Közben Bocatius is folytatja vádjait, kínszatóit az igaz hit ellenségeinek nevezi, őket okolja a magyar nép forrongásáért. Hamis tanút is állítanak vele szemben. A legiszonyosabb testi-lelki szenvedések ezek az életében, de vallását nem hajlandó megtagadni s ennek okait hosszan és szenvedélyesen felsorolja. Hajlíthatatlansága miatt még orvost sem adnak mellé. Végül mégis akad valaki, aki gyógyíthatóságával megszünteti a fájdalmakat. Így, miután testileg kissé megerősödött, a lélek is kezdett bele visszatérni. De kétség és remény között hanyódik s érzéseit leghívebben kedves Horatiusának gondolatai fejezik ki: a jól felvértezett kebel a szükségben is bátorságot tanúsít. — »Rebus angustis animosus atque fortis appare.« — A Biblián kívül az antik poezis nyújt csak számára vigasztalást.

Közben szárnyra kap a hír, hogy a szász választófejedelem Prágába készül. A császáriak azonban mindent megtesznek, hogy ne tudjon Bocatius érdekében közbenjárni, mialatt szüntelen próbálkoznak meggyőzésével, de ő vallási kérdésekben is hajthatatlan. Itt egy rövid részben megismerkedhetünk még a börtönélet hétköznapijaival, apró csalásokkal, könnyebbségekkel. Végül ez a második fejezet is meditációval zárul: a saját hitéből fakadó állhatatosságot és hűséget dicséri. Vallja, hogy egyedüli segítség csak Istentől várható, ő csak egyet tehet, — amit Horatius tanácsol — hű marad szándékához — »propositi sum tenax.« Közben hírt kap feleségéről és egyik gyermekük haláláról.

CLASSIS TERTIA. 1608. esztendő — A legrövidebb fejezet. Középpontjában Mátyás főherceg és a személye körüli események állnak. Bocatius számára is örvendetes fordulatnak számít Mátyás magyar királlyá választása, mert ez kedvezően befolyásolhatja Barbianusék viselkedését, hiszen ők is félnek tőle. Mátyás közeledik Prága felé. A cseh főurak sem egységesek politikailag, közülük sokan átpártolnának titokban az ő pártjára. Bocatius először kezd komolyabban reménykedni a szabadulásában. Mátyáson kívül a magyarok közül legtöbb bizalma Illésházyban van. Azon panaszkodik, hogy honfitársai még eddig nem sokat tettek érdekében, más nemzetek, más korok jobban megbecsülték követeiket. A börtönbeli kínzások ugyanis tovább folytatódnak, sőt újabban még éheztetik is. De kisebb mesterkedésekkel próbálja ezt az időszakot elvelhetőbbé tenni. Titokban többfelől kap támogatást, börtöntársai, sőt jó fizetség ellenében még a börtönőr is, hajlandónak mutatkoznak az együttműködésre. Keresi a kapcsolatot a külvilággal, leveleket írogat, egy szabadulás előtt álló társára üzenetet bíz, aki kész eljuttatni azt Thurzó Györgynek és Bocatius feleségének, Belsius Erzsébet asszonynak. Úgy tűnik azonban, hogy ez a börtön valóságos labirintus és olyan keserveket tartogat számára, mint Pontus Ovidiusnak, amit a költő gyakran emleget.

CLASSIS QUARTA. 1609. esztendő — Végre megkezdődik kiszabadulása érdekében a közbenjárások sorozata. A Prágába küldött magyar követek, kiknek Lépes Bálint volt a vezetőjük, bár útjuk elsődleges célja nem ez volt, de szót emelnek szabadulása érdekében. Sikerül a már Prágában tartózkodó feleségével is összeköttetésbe kerülni. Az aszszony — többek tanácsát megfogadva — magával Anthonius Schlieffel, a férjét eláruló plagiariussal tárgyal, s arra kéri urának Júdását, hogy adja vissza neki, akit ő vett el a családjától. Ez a vállalkozás is, mint a másik, sikertelenül végződik. A plagiarius Bocatiust azok közé sorolja, akik sok ezer keresztyént adtak el a töröknek. Ezután, mintegy a vádat ellensúlyozva, Bocatius saját tetteiről beszél és hosszan hangsúlyozza, hogy ő milyen önzetlen, nagylelkű viselkedést tanúsított fogolytársai iránt. »Adjatok és adatik néktek« — idézi a Biblia ismert mondását, majd a Zsoltárok Könyvéből hoz fel bizonyítékokat arra, hogy Isten az ő egyedüli oltalma és erőssége. Megemlékezik a prágai evangélikusok gyűjtéséről, de ezt a pénzt a felesége nem fogadja el, megelégszik azzal, ha időnként imádkoznak érte. És ebben az évben zajlik le perének újratárgyalása is, először halálra, majd életfogytiglani börtönre ítélik.

CLASSIS QUINTA. 1610. esztendő. Felesége fáradhatatlanul folytatja kiszabadulása érdekében a közbenjárást és a szüntelen panaszkodása nem bizonyul egészen hiábavalónak, bár Bocatius sorsán mégsem sikerül változtatnia. Többen, jelentős személyek, 1610 szeptemberében magához a császárhoz címezték levelüket, és éppen az őt letartóztató braunschweigi herceg vitte be a könyörgő levelet az uralkodóhoz. *Erzsébet asszony véget nem érő könyörgései — írták — indították meg őket, bár nem tudják, hogy miért is bűnhődik férje, kérik a császárt, hogy legyen tekintettel piciny gyermekeire és feleségére, engedje szabadon Bocatiust.* A császár azonban hallani sem akar erről az ügyről. Bocatiusnak arra is egyre kevesebb reménye van, hogy magyar részről kieszközlik szabadon bocsátását.

Istenbe vetett hite azonban ezúttal sem hagyja el, mivel késni látszik minden emberi segítség, újra Ő az egyetlen bizodalma. Stralendorf vice cancellarius megadja a végső választ a közbenjárásokra s egyben közli a feltételeket is: legyen igaz katolikusság; adjon pénzbeli elégtételt; soha többé nem térhet vissza Magyarországra, hanem egy kijelölt helyen kell letelepednie; semmiféle kapcsolatot nem kereshet a magyarokkal, se a németekkel; fogságba vetésének okait senkinek sem tárhatja fel. Bocatius újabb meditációba kezd, melynek eredménye: ezeknek a feltételeknek képtelen eleget tenni.

Ekkor kezd egészen komolyan foglalkozni a szökés gondolatával. Felméri a torony és a környező épületek magasságát, helyzetét stb. Ilyen kérdések foglalkoztatják, hogy miként juthat le épségben, aztán miként hagyhatja el a felismerés veszélye nélkül Prágát stb. Feleleveníti magában a régmúlt idők eseményeit, melyek azt bizonyítják számára, hogy a hívő embernek is jogában áll megszökni a gonosz elől. Hiszen erre tanítanak az egyházatyák, erre tanít Luther példája. Dávid is menekül Saul elől, sőt maga Jézus is arra figyelmeztet: ha üldöznek titeket valahol, menjetek más helységbe. El is készíti haditervét: úgy színlelik, mintha felesége elutazott volna Prágából, börtönőrrel vásároltat fazekat, vajat, sőt és egyéb szükségességek. Közben titokzatos módon a zárak is megrongálódnak. Majd elérkezik a legalkalmasabb időpont: András napja. Ezen a napon az őr is, a felesége is lerészegedik, mire ő megszökik. Misnia felé indul s útközben segítőkéssz emberekkel találkozik. A cseh határ mellett elterülő városkában együtt örül a már korábban szabadult rabtársaival. A következő állomás Krakkó, ahol viatorok vállalják el hazaszállítását, szerencsésen haza is érkezik. Sokan felismerik és örülnek neki. Thurzó György gratuláló levelet küld, melyben megígér minden tőle telhető segítséget.

Ez a kézirat rövid tartalma. A napló kellő szövegelőkészítése után magyarra fordítva, a kihallgatási jegyzőkönyvekkel és periratokkal rövidesen megjelenik az Európa Könyvkiadónál. Ezzel nemesak a szerző három és fél évszázados kívánsága teljesül, de történelmi dokumentárunk is gazdagodik.

Még ha röviden is, de meg kell emlékeznünk a kolligátum kisebbik részéről is, a Lőcsén 1620-ban kiadott *Mercurius Historicus*ról. Ennek az igénytelen könyvecskének a fele részét Bethlen Gábor felhívása (parancsa) tölti ki. Bocatius ekkor már a fejedelem „ordinarius historicus”-a volt, és feladatul kapta, hogy írja meg az utolsó évtizedek történelmét. Ehhez a munkához természetesen dokumentumokra volt szüksége. Ezért adta ki Bethlen a parancsát: világiak és egyháziak, mindazok, akik ilyen dokumentumokkal rendelkeznek, felhasználás céljából küldjék el az iratokat Bocatiusnak, aki később majd visszaszolgáltatja őket tulajdonosaiknak.

A könyv másik részében kisebb-nagyobb versek olvashatók. A megénekelte személyek között találjuk Kraus Jánost, a fejedelmi titkárt, a tragikus sorsú cseh követet, Jeszenszki Jánost, akit egy évvel később, 1621-ben Prágában kivégeztek, s ott találjuk a fejedelem feleségét: Zsuzsánna asszonyt is.

A *Zwingliana* 1965. évi 1. számában (Band XII. Heft 3.) Dr. Nagy Barna teológiai tanár tanulmányát olvashatjuk a magyar református irodalom forráskutatásáról — *Quellenforschungen zur ungarischen Reformationsliteratur, unter besonderer Berücksichtigung*

der *Beziehungen zu Bullinger* cím alatt. Ennek utolsó bekezdésében említi (205–206 p.), hogy amikor Kálvin Ezékiel-prédikációinak feldolgozása ügyében 1964 decemberében Genfben járt, itt a Societé du Musée historique de la Reformation könyvtárában rátalált a régi magyar irodalom három ismeretlen darabjára. Nevezetesen: Méliusz Juhász Péter *Institution vera de praecipuis fidei articulis* (Debrecen 1571) című művére, majd a korábban kassai rektor és főbíró, Bocatius János ötesztendei bebörtönzéséről szóló kéziratos emlékiratára, az *Olympias carceraria* 1605–1610, és egy általa írt nyomtatványra, a *Mercurius vel prodromus aut praecursor historicus* (Leutschau 1620) című műveire. „Mind a három – írja tanulmánya utolsó sorában – nagyon értékes történeti forrás, és lehetőleg mihamarabb fel kell dolgozni.” Ennek teszünk most eleget, amikor a Bocatius műveket bemutatjuk. Nagy kár, hogy ő már nem tehetette meg hirtelen bekövetkezett halála miatt és sajnálatosan húzódtott közel húsz évig e művek újrafelfedezése és értékes forrásainak felhasználása. Most örömmel bocsátom közre, tisztelegve ezzel Dr. Nagy Barna tudós munkája előtt is.

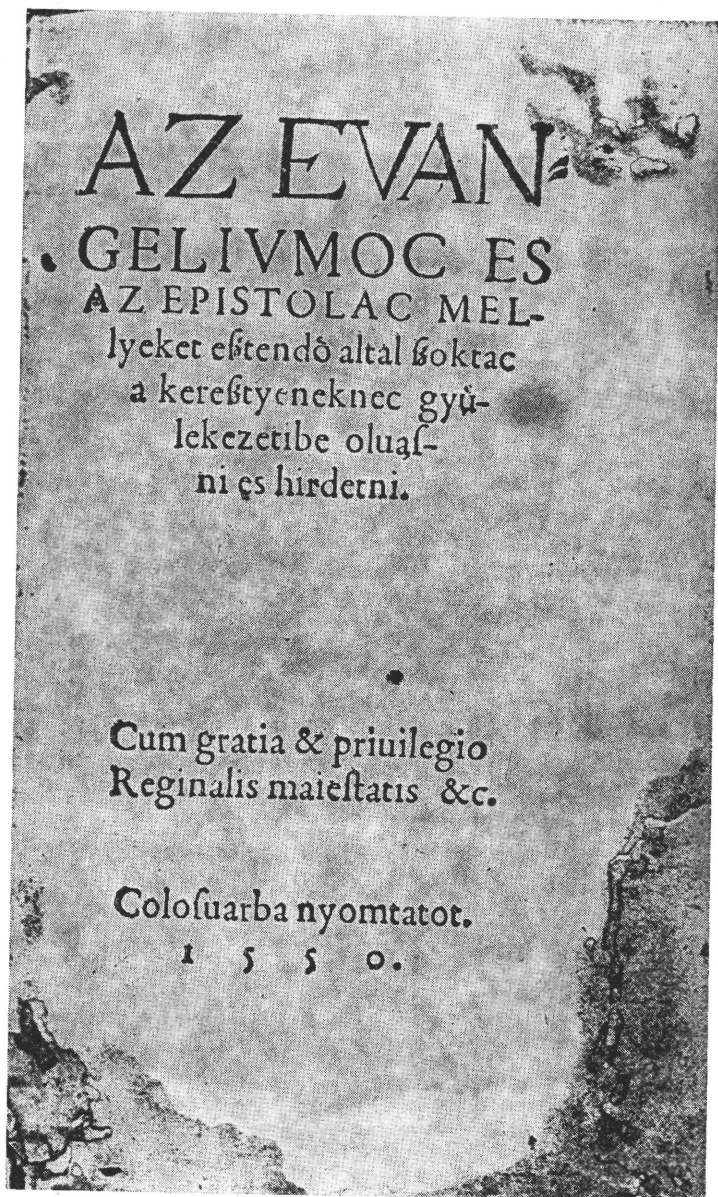
KIRÁLY LÁSZLÓ

Bibliográfiai adalékok a korai magyar nyelvű perikopáskönyvekhez. A perikopáskönyv a vasárnapokra és a jelesebb ünnepekre a bibliából rendelt evangéliumokat és epistolákat tartalmazza. Magyar nyelven a 16. század derekától számos alkalommal kinyomtatták, amelynek oka egyrészt, hogy szinte minden keresztény vallás alkalmazta, másrészt, hogy szokatlanul sokoldalúan (templomban, iskolában, otthon stb.) volt felhasználható (vö. Zsigmondy Árpádné MKSz 1982. 355.). Éppen ez a rendkívül széles körű keresettség következtében, jóllehet viszonylag sűrűn jelentették meg, a példányok túlnyomó többsége elhasználdott, majd ennek következményeként általában teljesen elpusztult. A számos kiadás miatt előfordul, hogy problematikus a hiányos példányok bibliográfiai azonosítása (vö. MKSz 1982. 356).

Ugyanez a jelenség figyelhető meg az első, nyomtatott, magyar nyelvű, egyházi énekeskönyvek esetében is: a sokat használt kiadványok példányai Magyarországon vagy teljesen elpusztultak, vagy csak csonka példányokban maradtak fenn (vö. MKSz 1976. 58–59. l.). De érvényes a perikopáskönyvekre az énekeskönyvekkel kapcsolatos másik tapasztalat is: külföldi gyűjteményekben remény van arra, hogy a megjelenését követően a magyar nyelvterületen kívülre került kötetek – éppen a nyelvi hozzáférhetetlenség következtében – épségben átvészelhették az évszázadokat. Mindezt alátámasztják 1981. és 1982. folyamán végzett kutatásaim, amelynek során felkerestem a Majnától délre fekvő, jelentős régi állománnyal rendelkező németországi könyvtárakat. Sikerült e gyűjteményekben két teljességgel ismeretlen és egy korábbról csak csonkán ismert magyar perikopáskönyvre bukkanom és mindhárom esetben teljesen ép példányban.

I. Az első, magyar nyelvű perikopáskönyvet a kolozsvári műhelyben nyomtatták. A Kolozsvárott őrzött példány eleje hiányzik, így Szabó Károly (RMK I 345) évszám nélkül írta le. A kolofonban Heltai és Hoffgreff neve együtt szerepel, ez a körülmény az 1550 és 1552 közötti évekre utal (RMNy 91). A 16. századi erdélyi papírok szakértője, Gebhard Blücher szóbeli közlése szerint a vízjel alapján a papír 1550-ben készült.

Most azután teljesen ép példányra sikerült találnom a Bodeni-tó mellett fekvő Lindau levéltárában őrzött egykori Reichsstadtbibliothékban (jelzete G. III. 56). Ennek címlapján (1. ábra) olvasható: „Colosuarba nyomtatot. 1550.” Blücher következtetése tehát helyes volt. Megállapíthatóvá vált továbbá, hogy a kiadvány az „A”-jelű ívvel kezdődött, így összterjedelme 223 számozatlan levél. A címlével hátlapján „Istenhez való könyörges a szent leleknek megnyereseert” található. A második levél rektóján – nagyméretű, fametszetes „E” iniciáléval kezdődik maga a perikopáskönyv. A címlapon a „Cum gratia &

1. ábra

privilegio Reginalis maiestatis &c.” szöveg olvasható. A nyomdai privilegiumnak e formulája eddig legkorábról az 1551. évi bibliakiadás címlapjáról volt olvasható (RMNy 90).

Rendkívül érdekes a könyv származására vonatkozó két, korabeli kézírásos bejegyzés. A hátsó szennylevélen áll: „Behört mir Hann Conradt vogler kaufft zur klausenpurg Im Sibenbürgen umb 50 d.” Ennek az adatnak értékét csak fokozza, hogy az első szennylevélen ennek kibővített, ha nyelvtanilag nem is tökéletes, magyar nyelvű változata található: „Ez könweth tartozek Janos korlath madarasze linduan lakozyk wöth Colosswaran & 50 d.” Tehát nem egészen egy forintba, 50 dénárba került akkoriban Kolozsvárott a kötet. Vogler, amint ez akkoriban általános szokás volt, nevét a magyar bejegyzésben Madarászra fordította. Megtudható még az is, hogy ő „Linduan” lakott. Az ember az első pillanatban a Zala megyei Lindvára (Lendva) gondolhatna, ha nem Lindau-ban őriznék e kötetet. Így abban a ritka szerencsés helyzetben vagyunk, hogy a legrégebb magyar nyelvű perikopáskönyv egyetlen ép példányának útja „János Korlát Madarász” azaz Hans Konrad Vogler egykori bejegyzése alapján pontosan nyomon követhető a kolozsvári vásárlástól a mai őrzőhelyéig.

Sajnos, a korabeli, két kapoccsal ellátott, fatáblás kötés bőrbevonata teljesen megkopott: a gótikus stílusban készült görgetők nyoma, amellyel azt díszítették, ma már alig ismerhető fel.

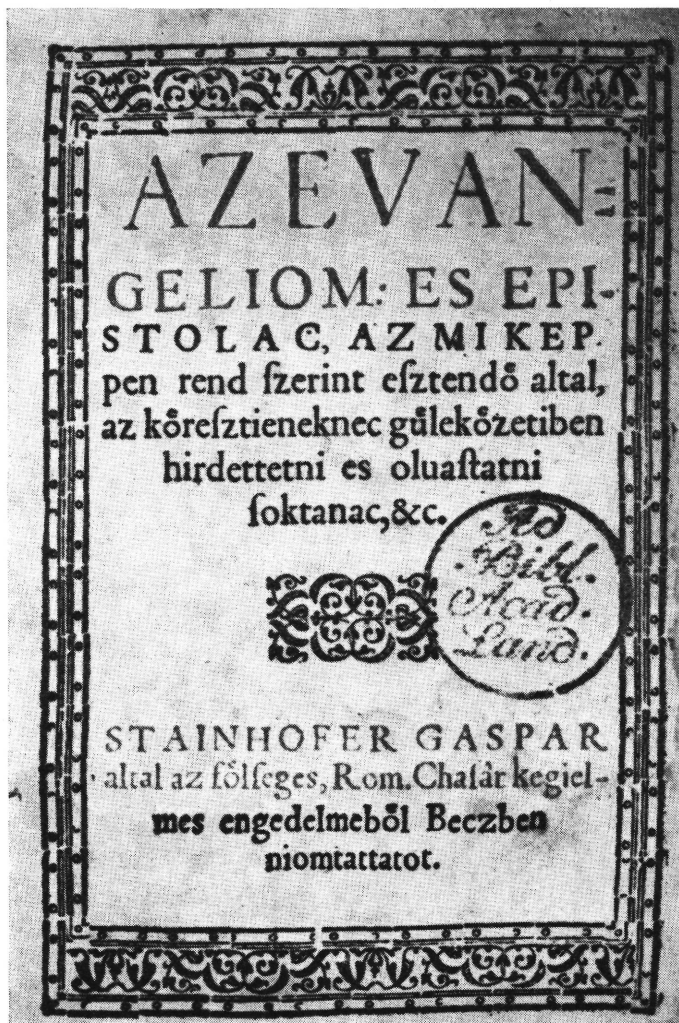
Miután eddig a nyomtatás éve bizonytalan volt, a bibliográfiai regisztrálása az időrendben most megigazítást igényel. Így az RMNy 91. tételt az alábbi pontosítással a továbbiakban S84A alatt az 1550. évnél kell nyilvántartani:

S84A AZ EVANGELIVMOC es az epistolac, mellyeket esztendő által szoktac a keresztényeknek gyülekezetibe oluani es hirdetni. Colosuarba 1550 Heltaj es Hofgref. A—Z, a—d e⁷⁺¹ = 223 fol. — 8° — Orn., init.
Budapest Nat phot. — Cluj-Napoca Acad I ② — Lindau Arch ①

Az RMNy 91 még egy további, címlap nélküli, erősen hiányos példányról is tudósított Pannonhalmáról. A lindau-i és a kolozsvári példány azonosítása nyomán helyesnek látszott ezt a feladatot a pannonhalmival is elvégezni. A 10b.B.26* jelzetű kötet múlt századi kézírással viseli az RMK I 345 alatti leírással történt összevetést. Az ellenőrzés során azonban kiderült, hogy ez tévedés volt. A pannonhalmi kötet nem perikopáskönyv, hanem az ugyancsak a kolozsvári nyomdából származó magyar nyelvű Újszövetség igen hiányos példánya: kb. csak egy harmada maradt meg eleje és vége nélkül. Így nehezen állapítható meg, hogy ez vajon az 1562. évi (RMNy 186), vagy az 1561. évi kiadásból (RMNy 172) származik. A D₂ levélen található változat (vö MKsz 1917. 205.) alapján arra lehet gondolni, hogy talán a korábbi, rendkívül ritka nyomtatvány részéről van szó.

II. Münchenben a régi könyvtári dokumentumokkal foglalkozók általában a Bayerische Staatsbibliothek-et keresik fel, hiszen a 19. század első éveiben ide gyűjtötték össze a nagy szekularizáció során feloszlott és rendkívül gazdag bajorországi könyvtárak anyagát. A számos forrásból eredő könyvanyagban természetesen igen jelentős számú átfedés akadt. E duplumok első számú átvevője az akkor Landshutból Münchenbe telepített egyetem könyvtára volt. Így az ember arra gondolhatna, ha a korábbi királyi könyvtár dolgozói jól végezték a dolgukat, úgy az Egyetemi Könyvtárban csak olyan régi könyvek találhatóak, amelyből a Staatsbibliothekben is akad példány. Azonban a gondosabb vizsgálódás során kiderült, hogy a Landshutból átköltözött egyetem régi könyvtára teljes egészében került Münchenbe, vagyis a mai Staatsbibliothek közéjötté nélkül. És éppen ebben az egykori landshuti gyűjteményben akadt — többek között — egy eddig ismeretlen, 16. századi, magyar nyelvű perikopáskönyv.

A ma 8° Bibl. 304 jelzet alatt őrzött kis kötet a címlap (2. ábra), amelyen látható az egykori landshuti bélyegző is, tanúsága szerint „Stainhoffer Gaspar által az fölséges,

2. ábra

Rom. Chásár kegielmes engedelméből Beczben niomtattatot.” A kolofonban áll a nyomtatás éve: „Anno M. D. LXXIII.” Az evangéliumok és epistolák szövege megegyezik a későbbi, 1590–1593 táján készült vizsolyi kiadásával (RMNy 676). De amíg Vizsolyban ezek mellett még magyarázat és imádság is található, a bécsi kiadásban csak a biblia szöveg áll. A szentek ünnepei a korai kolozsvári perikopáskönyvekben (RMNy 91 = a fentiek alapján RMNy 84A, RMNy 218) szereplőkkel pontosan megegyezik, vagyis a későbbiekhez (pl. 1593 = RMNy 721 – vö. MKsz 1979. 83. lap) viszonyítva még igen gazdag.

A címlapot követően az A₂–A₃ leveleken, élén a kötet egyetlen fametszetes iniciáléjával, „Az nagysagos urnac, Revai Mihalnac, Turocz warmegiei főispannianac, Zemptzij Egieged Istenben valo bekes eget kiuan es hiu zolgalattiat aianlia” című ajánlás áll. Ebben

a vége felé a magyar perikopáskönyvekről az alábbiak olvashatók: „Jo lehet az evangelistaknac es apostalaknac irasait mind deac es mind gereg nieluen nagi ekessen es bousegel talalhatni mindenot, de mind az altal, hasznosnac tecek leni, hagi legeloszter az Istennek dichiretire at tanulo germekeknece es egiebec eggugö emberekeknece hasznalatiara az mi eleinknece szokasok szerint magiar nieluen vijanon ismet rendelnem es meg niomtatnam. Azert az hatalmas romai chaszarnac az mi kegelmes vrunknac engedelméből és akarattialból elrendeluen, azert te nagsagodnac mostan seminemö nagioab aiandekac nem kuldhetec ennel.” Az írás keltezése a végén található: „Bechben kisasznan hoianac 6. napan 1568.”

A fentiekből kiderül tehát, hogy a közelebről nem ismert Szenci Egyed jelentette meg a könyvet, és azt Révay Mihály túróci főispánnak ajánlotta. Mihály a Habsburgokhoz igen közel álló Révay Ferencnek és Gyulai Borának elsőszülött fia volt, aki 1556-ban báróságot kapott (NAGY IVÁN: *Magyarország családai*. IX. Pest 1862, 696. l.). Jelen volt 1563-ban Miksa pozsonyi koronázásán, és 1583 táján bekövetkezett haláláig mind az országgyűléseken, mind a pozsonyi és eperjesi hatóságoknál jelentős pozíciókat töltött be (Nagy Iván i.m. IX. 712. l.). A hitbéli hovátartozását fel nem tüntető ajánlás írója, Szenci Egyed kifejtett szándéka az alapfokú oktatás és a hitbizalom támogatása volt. Könnyen lehet, hogy e mögött nem is annyira vallási meggyőződés, hanem inkább a könyvek eladásából remélt haszon állott.

Feltűnő, hogy az ajánlás 1568. évi keltezése hét esztendővel megelőzi a kolofon évszámát. Joggal feltételezhető, hogy a magyar perikopáskönyv Szenci Egyed megrendelésére első ízben 1568-ban hagyta el a bécsi sajtót. Pontosan ekkor nyomtatta ki Kaspar Stainhofer a Pesti-féle „Nomenclatura” utolsó ismert kiadását (RMNy 241). Valószínű, hogy ő készíthette a magyar perikopáskönyvet is, amelyből azután a mai napig példány még nem került elő.

Stainhofer 1571-re és 1572-re nyomtatott magyar nyelvű kalendáriumot (RMNy 273 és RMNy 294), majd 1572-ben John Fisher imádságoskönyvét (RMNy 308A), valamint a perikopáskönyvek elterjedtségét megközelítő, ugyancsak kizárólag bibliai szövegekből álló magyar nyelvű „Fons vitae”-t (RMNy 308B). Legterjedelmesebb nyomdaterméke azután az 1574. esztendőben látott napvilágot: a neves Sylvester-féle „Új Testamentum” második kiadása (RMNy 335). A most előkerült perikopáskönyv tehát jól beleillik a bécsi Stainhofer-nyomda magyar nyelvű termékei közé.

A magyarul nem tudó szedőknek nyilván nem kis gondot okozott ez a számukra teljesen idegen nyelv. Különösen jól érzékelhető a nagyfokú bizonytalanság az elválasztásoknál, hiszen itt a döntésben a kézirat nem nyújtott támaszt. Így a két betűvel jelölt hangok (gy, ny stb.) nemegyszer szétválasztásra kerültek, ill. önálló szótagnak minősültek. Máskor az elválasztást követően a magyartól merőben idegen mássalhangzótörklődéssel kezdődnek a sorok.

A bécsi perikopáskönyvek bibliográfiai regisztrálása, ill. besorolása a RMNy-be a következő:

- S 240B** <Az evangéliumok és epistolák. Bécs 1568 Stainhofer?>
XVI. század iadat alapján feltételezhető. — Perikopáskönyv.
- S 321A** AZ EVANGELIOM. es epistolac, az mikeppen rend szerint esztendő altal az köresztieneknek güeközetiiben hirdettetni és oluastatni soktanac & c. Beczben (MDLXXIII) Stainhofer.
A⁸ — P⁸Q⁴ = [124] fol. — 8° — Init.
Budapest *Nat. phot.* — München *Univ* ①

III. A nyomtatott magyar perikopáskönyvek első századából a legrégebb löcsei kiadású 1634-ben készült (RMNy 1591 = RMK I 639). Időrendben a következőre az 1642. esztendőből Augsburgban az ottani Staats- und Stadtbibliotheken (Th. B. VIII. 36,1 jelzet alatt) sikerült bukkannom. Ez utóbbi bibliográfiailag eddig regisztrálatlan volt.

Részletesebb ismertetés helyett inkább e kiadás egyik sajátosságát kívánom kiemelni, ez pedig az illusztráció. A nyomtatványban ugyanazok a kisméretű (25—29 × 28—33 mm) fametszetek találhatók, mint az 1634. éviben. Sőt annál eggyel több (a P₆b lapon), vagyis összesen 49 darab.

A korai magyar nyelvű perikopáskönyvek egyik sajátossága, hogy közülük viszonylag sok tartalmaz újszövetségi jeleneteket ábrázoló kis metszeteket. Ezek rendszerint majdnem mind egy-egy sorozathoz tartoznak. Többségükben Hans Sebald Beham 1526-ban publikált 233 tagból álló sorozatának utánmetszései (vö. MKsz 1979. 84.), amelyek Európa-szerte több mint egy évszázadon át igen széles körben elterjedtek. Egyedül a magyar nyelvű perikopáskönyvekben 1550 és 1650 között vagy féltucatnyi egymástól eltérő változata ismerhető fel Heltai (vö. Gutenberg Jahrbuch 1979. 283—290.), Hoffhalter (vö. Gutenberg Jahrbuch 1980. 246—257.), Manlius (vö. Gutenberg Jahrbuch 1981. 229—233.), Klöss (vö. Gutenberg Jahrbuch 1982. 236—240.) és Brewer (vö. Gutenberg Jahrbuch 1983. 186—194. l.) nyomtatványaiban.

BORSA GEDEON

Albert Grawer munkája két kiadásának problémája. Az RMNy 790. szám alatt írta le Albert Grawer „Bellum Calvini et Jesu Christi” c. teológiai vitairatának 1597-ben a bártfai Klöss-nyomdában készült kiadását. Mint minden tételnek, úgy ennek címlapjáról is reprodukció készült, mégpedig az Országos Széchényi Könyvtár példánya¹ alapján. Az említett műhely felszerelésének rekonstruálása során Farkas Ágnes kolléganóm kézbe vette az MTA könyvtára két, egymással azonos példányát is ebből a műből.² Összevetve ezeket az említett reprodukcióval megállapította, hogy jóllehet a címlap szövege — beleértve az impresszumot is — megegyezik, azonban az OSZK példányának szedése eltér az akadémiaiakétól. Miután ő volt szíves velem ezt a megállapítását közölni, szükségesnek tűnt számomra a probléma tisztázása.

Szembeesítve az említett két kiadást, azonnal megállapítható, hogy nem csupán a címlap, de a nyomtatvány egész terjedelmében egymástól eltérő szedéssel készült. Farkas Ágnes megvizsgálta mindkettőt, és megállapította, hogy az akadémiaiak valóban a bártfai Klöss-nyomda felszerelésével készültek, míg az OSZK-é nem. Arról van tehát szó, hogy az eredeti, 1597-ben nyomtatott bártfai kiadást valahol utányomták. Hol, mikor és ki? E kérdések megválaszolására történik kísérlet az alábbiakban.

Ki is volt ez a Grawer és milyen körülmények között jött létre említett írása? A brandenburgi örgrófságban 1575-ben született, majd tanulmányait Rostockban, az Odera-menti Frankfurtban, Jénában és Wittenbergben végezte. Ez utóbbi egyetemén szerezte magisteri címét, majd 1594 őszétől filozófiát kezdett ott oktatni.³ Aegidius Hunnius, az ortodox lutheri teológia akkori legtekintélyesebb képviselője ajánlásra került a Szepességbe, Horváth Gergely nagyőri iskolájába 1595 nyarán. Ebben a gimnáziumban ekkor már több külföldi, ill. hazai származású, jeles férfiú (pl. Nikolaus Erhard, ill. Eliaš Láni) tanított. Grawer hamarosan bekapcsolódott a hitvitákba, amely egyfelől patrónusa, Horváth Gergely, másfelől Sebastian Ambrosius (Lam) között már évek óta folyt.⁴ Már 1595 végén, majd a következő esztendő elején a késmárki vitában Grawer nem csupán beavatkozott Horváth Gergely mellett az orthodox lutheri tanok érdekében, de rögtön magához is ragadta a vezető szerepet. A kálvinizmus elleni érveit mind latinul, mind németül nyom-

¹ RMK. II. 268.

² RMIr. II. 280. és Ráth II. 567.

³ *Allgemeine Deutsche Biographie*. IX. Leipzig 1879, 617.

⁴ Kimerítően ismertette ezt RÁTH György: ItK 1894. 150—167, 299—319, 412—427.

10

B E L L Y M
 IOANNIS CALVINI
 ET IESV CHRISTI NAZARENI
 DEI ET HOMINIS:

Hoc est:

ANTITHESIS DO-
 CTRINAE CALVINIANORVM ET
 CHRISTI, in qua horrendissimæ BLASPHEMIAE
 Calvinianorum, in quatuor præcipuè articulis, de
 PERSONA CHRISTI, COENA DOMINI, BA-
 PTISMO, & PRAEDESTINATIONE, ab oculo ad
 oculum ex propriis illorum libris monst-
 rantur, & ex verbo Dei solidissimè
 diluuntur.

Georgii

Autore

M. ALBERTO GRAWERO
 Scholæ Cassouienfis Rectore.

Reverendo

Ex
 Bibl. Com.
 F. Széché.
 MASODIAT
 A. M. N. M. ZELI
 SZÉCH. GR. SZ.
 KÖNYVTÁRBÓL

1. Ioan: 5.

Qui non credit Deo, mendacem fecit eum, quia non credidit
 in testimonium, quod testificatus est Deus de filio suo.

*Reverendo a.
 Christophoro viro Dn.
 Wagnero, Ecclesi-
 astico pastori
 mo Dominio & am-
 pto*

BARTPHAE,

Imprimebat Iacobus Klös.

ANNO M. D. XCVII.

tatásban is megjelentette, nyilván Horváth Gergely támogatásával pártfogójának, Aegidius Hunniusnak ajánlva.⁵

Patrónusa, Horváth Gergely 1597. január 4-én elhunyt. Graver már márciusban eleget tett a kassaiak hívásának, és az ottani iskola rektorságát vette át.⁶ Innen folytatta Ambrosius (Lam) elleni támadásait, amelynek hangneme nyersség tekintetében még a többi, ugyancsak nem éppen finom stílusú kortársain is túltett. Kassán írta 1597. július 20-i kelettel a vizsgálódásunk tárgyát képező *Bellum* c. művét, amelyet a helyi tanácsnak ajánlott,⁷ és amelyet a bártfai Klöss-műhely nyomtatta ki ugyanabban az esztendőben.⁸ Miután a törököknek sikerült elfoglalniuk Eger várát, Graver bizonytalannak ítélte Kassa helyzetét is,⁹ ezért 1599 elején elhagyta Magyarországot és visszatért szülőhazájába. Utódát, a koszorús költő Joannes Bocatius-t a kassai rektor tisztébe 1599. május 11-én hívták meg.¹⁰

Hazatérve Graver először Wittenberget kereste fel, ahonnan négy évvel korábban Magyarországra indult. Hamarosan azonban Eislebenben tűnt fel, mint a Mansfeld grófok ottani iskolájának rektora.¹¹ Németországba történt visszatérése semmit sem változtatott Graver elszánt vitakészségén a kálvinizmus ellen. 1605-től kezdve sűrűn követték egymást az ilyen jellegű nyomtatásban megjelent írásai. Vitát folytatott — többek között — Wolfgang Amling-gal szemben 1604-ben,¹² aki annak a Zerst városának volt református szuperintendense, ahol a késmárki Sebastian Ambrosius (Lam) írásait kinyomtatták a 16. század kilencvenes éveiben előbb Horváth Gergely, majd pedig éppen Graver ellen.¹³

Ugyancsak az 1605. esztendőben Johann Francke, magdeburgi kiadó megjelentette az általunk vizsgált „Bellum” szövegét „editio 3^{aa}”-ként.¹⁴ 1606. évszámmal is napvilágot látott 52 levél terjedelemben ugyanez. Az ajánlást ehhez Graver 1605. május 11-én keltezte Eislebenből, amelynek végén — a B₁ a lapon — a következő mondat olvasható: „Cujus libelli exemplaria editionis primae & secundae cum omnia distracta esse bibliopola significaret, a multis tamen expeteretur, denuo eundem multis tamen in locis auctum praelo subicere volui.”¹⁵ Ezek szerint a könyvkereskedő kiadó jelezte a szerzőnek, hogy a mű első és második kiadásából már nem áll több példány az érdeklődő vevők rendelkezésére. Ez indokolta tehát ennek az újabb, immár bővített, harmadik kiadásnak megjelenését.

Az első nyilván a bártfai volt, míg a második — alig kétes — annak ugyancsak 1597. évi bártfai impresszummal ellátott utánnomása, amelyből ma az OSZK is őriz példányt. Ezek szerint a problematikus, második kiadás szükségszerűen az 1597. évi eredeti bártfai

⁵ RMNy 770 és RMNy 771.

⁶ ZOVÁNYI Jenő: *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon*. 3. kiad. Bp. 1977, 244.

⁷ BRUCKNER Győző: *A reformáció és ellenreformáció története a Szepességen*. I. Bp. 1922, 147.

⁸ RMNy 790.

⁹ ZEDLER, Johann Heinrich: *Grosses Universal-Lexicon*. XI. Halle & Leipzig 1735, 644—645. has.

¹⁰ HÖRK József: *Az eperjesi ev. ker. collegium története*. Kassa 1896, 45.

¹¹ Az ebben a minőségben 1603. november 10-én mondott beszédét 1605-ben és 1606-ban Magdeburgban adták ki nyomtatásban. — *British Museum. General Catalogue of Printed Books*. 90. London 1961, 820. has. — *The National Union Catalog Pre-1956 Imprints*. 157. (London) 1971, 375.

¹² *Catalogue général des livres imprimés de la Bibliothèque Nationale*. Auteurs. 63. Paris 1929, 1073. has.

¹³ RMK. III. 820, 828, 928, 929.

¹⁴ München, Bayerische Staatsbibliothek 4^oPolem. 1400/1.

¹⁵ *Catalogue général des livres imprimés de la Bibliothèque Nationale*. Auteurs. 63. Paris 1929, 1072—1073. has.

és az 1605-ben nyomott harmadik kiadás között kellett, hogy elkészüljön. Miután nyomdai kiállítása alapján egyetlen hazai műhelyhez sem köthető, jogosnak tűnik annak feltételezése, hogy Graver Németországba történt 1599. évi visszaköltözése után látott napvilágot ez az általa igen fontosnak ítélt vitairata.

Az idézett mondatban szereplő „bibliopola” aligha lehet más, mint az említett magdeburgi Johann Francke. Ő jelentette meg Graver valamennyi írását az 1605. és 1606. években. Széles körű tevékenységének egyik jellegzetessége volt az idegen műhelyekben előállított munkáknak sokszor későbbi viták forrásául szolgáló utánnomása.¹⁶ Így joggal feltételezhető, hogy Graver „Bellum” c. munkájának második kiadása körül is ő bábáskodott. Francke főleg Lipszében, Hallében és Wittenbergben készítette kiadványait. Ezek között akadt is egy az OSZK-ban, amelynek nyomdai jellemzői (betűtípusai, iniciálék stb.) sorra megegyeznek a „Bellum” utánnomásával. A könyvet¹⁷ Francke költségén Hallében Paul Gräber nyomtatta 1597-ben. Így valószínű tehát, hogy Graver művét Németországba történt visszatérését követően ebben a műhelyben állították elő, de az eredeti bártfai impresszummal.

A datálásra vonatkozólag a következők állapíthatók meg. Graver 1599 első felében tért vissza szülőhazájába, míg a „Bellum” harmadik kiadása az 1605. évszámot viseli, amikor is már elfogytak az előző kiadás példányai. Ez az utóbbi körülmény valószínűvé teszi, hogy a fenti szűk időhatáron belül az első évek kerüljenek számításba. Megerősíteni látszik ezt a feltevést több, németországi gyűjtemény kolligátumában fennmaradt példány környezete. Így Stuttgartban¹⁸ a többi négy nyomtatvány közül egy 1595-ből, egy 1596-ból, kettő pedig 1599-ből származik. Az ambergi kötet¹⁹ többi 13 tagja közül egy 1586-ban, egy 1590-ben, három 1593-ban, egy 1594-ben, míg 1598-ban a többi hét. Ezekből megállapítható, hogy mindkét példányt egytől-egyig a „Bellum” második kiadásánál fiatalabb kiadvánnyal kötötték össze egykor.

Az 1597. évi bártfainak feltüntetett nyomtatvány valódi impresszumadatainak megállapításakor helyesnek tűnik még figyelembe venni Theophil Spitzel adatát is,²⁰ aki Graver munkái között, amelyek között egyetlen magyarországi kiadvány sem szerepel, a német nyelvű(?) művek sorában a következő latin címet közölte: *Adversus Sebastianum Lamium Calviniani de S. Coena dogmatis defensorum Scriptum editum est Lipsiae 1600, in 4.*

Érdeemes összevetni a *Bellum* első két kiadását, hogy ezek miben térnek el egymástól? Már a címlap szövegének tördelésében könnyen fel lehet fedezni a különbséget: a legnagyobb fokozatú betűvel szedett második sor az eredeti bártfai kiadásban „Ioannis Calvini”, míg az utánnomatban csak „Ioannis Cal.” áll. Ez utóbbiban a lap alján látható impresszum, pontosabban annak „Bartphae” szava felett, öntött cifrából összeállított záródísz található, míg az eredetiben ilyen nincs. Az utánnomat íveit nagybetűkkel, az igazi bártfait kicsikkel jelölték.²¹ A szövegben a kötőjel Bártfán két párhuzamos, míg a németországiban egyetlen vonalból áll. A számjegyek mindig álló (antikva) alakúak az előbbi, míg dőltek (kurzív) vegyesek az utóbbiban. Az eredeti kiadásban a szerző nevében „W” látható, míg az utánnomásban ezt a betűt a két „V”-ből állították össze. Ilyen és ezekhez hasonló ismertetőjel alapján a két kiadvány egyértelműen és biztonságosan megkülönböztethető egymástól.

¹⁶ *Archiv für Geschichte des Buchwesens*. Bd. XVIII (1977), 1135. has.

¹⁷ REYGER, Arnoldus de: *Processus iudicialis* . . . — Ant. 4128 (1).

¹⁸ Stuttgart, Landesbibliothek Theol. 4° 5435a.

¹⁹ Amberg, Provinzialbibliothek Theol. gen. 1261(7).

²⁰ SPIZELIUS, Theophilus: *Templum honoris reseratum* . . . Augustae Vindelicorum 1673, 45.

²¹ Általában ez utóbbi a valamivel ritkább megoldás, de Klössnél azért többször is előfordul: pl. RMNy 816, 824.

A két nyomtatvány szövege azonban szóról szóra, sőt túlnyomórészt sorról sorra is megegyezik egymással. Szemmel láthatólag tudatosan törekedtek tehát arra, hogy az eredetihez minden szempontból hasonló utányomást állítsanak elő. Még a betűtípusok formájában és méretében is ez az igyekezet ismerhető fel. Kivételnek számítanak a szórványosan előforduló görög szavak, amelyek betűi Bártfán jóval nagyobbak, mint a németországi kiadványban. Mindössze ilyen és ehhez hasonló, általában nem túlságosan feltűnő és jelentős eltérések figyelhetők csak meg a két nyomtatvány között.²² Érdekes módon a bártfai szedés valamivel gondosabb munkát tükröz, mint a külföldi.

A hazai gyűjteményekben ma őrzött példányok közül egyedül az OSZK-ban levő származik a második kiadásból, míg a többi négy²³ eredeti bártfai. A németországi gyűjteményekben őrzött összes példány ezzel szemben természetesen kivétel nélkül mind utányommat.²⁴

Ha már ilyen részletes vizsgálat alá került Grawer „Bellum” c. műve, ill. annak első két kiadása, érdemes a vitairat utóéletét is — legalábbis egy darabig — nyomon követni. A fentiekben már szó esett róla, hogy Magdeburgban 1605. és 1606. évszámmal és bővített formában is megjelent ez az írás. Grawer 1606-ban több, a kálvinistákkal hadakozó írását ugyancsak a magdeburgi Francke kiadásában „Absurda absurdorum absurdissima Calvinistica absurda” címmel gyűjteményes formában is megjelentette.²⁵ Az első helyen ebben az „Invicta demonstratio logica & theologica” áll, amely viszontválaszul szolgált a magyarországi reformátusok nevében Gönci István által Grawer ellen az időközben elhunyt Sebastian Ambrosius (Lam) helyett írt „Panharmonia” c. írásra.²⁶

Ezt az *Absurda* c. gyűjteményt 1612-ben Jénában újra kinyomatta Grawer.²⁷ 1609-ben ugyanis ezen az egyetemen nyerte el a doktori kalapot, majd 1611-től ugyanott a teológia professzora lett. A kötet ez alkalommal is a „Panharmonia” ellen írt „Invicta demonstratio”-val kezdődik, de azt most már — a 377–460. lapon — a „Bellum” is követi, amely 1606-ban az *Absurda* első kiadásával egy évben még külön látott napvilágot. Az eredeti kiadással összevetve a szöveget megállapítható, hogy annak elejét (A_{2a}–C_{3a}) Grawer később elhagyta. Erre a sorsra jutott nem csupán az ő és Severinus Sculteti előszava, továbbá Veres (Melchior) Menyhért „carmen gratulatorium”-a Grawer-hez, de a korábban hat részre osztott tulajdonképpeni „Bellum” első két „congressus”-a is. Ezzel szemben jelentősen bővültek a vitairatnak eredetileg harmadiktól hatodikig számozott fejezetei, amelyek ezzel párhuzamosan az egytől négyik terjedő új sorszámot kapták. A betoldások az egyes szereplők szájába adott szöveg végére kerültek, így azok — különösen a jegyzetek jelöléséből — viszonylag könnyen felismerhetők.²⁸ Míg 1612-ben Jénában az eredeti kiadás elejéről minden kísérő szöveg elmaradt, Joannes Bocatius epigrammája a bártfai nyomtat-

²² Ennek ellenére szinte érthetetlen, hogy a Széchényi Könyvtárból származó eredeti kiadásnak a szerző által dedikált példányát, mint „másodlatot” átengedték Ráth Györgynek. Feltehető, hogy ez a nagy gyűjtő, aki a fentebb idézett írásában igen behatóan foglalkozott a múlt század végén azzal a szepesi körrel, amelyhez néhány éves magyarországi tartózkodása során Grawer is tartozott, nagy súlyt helyezett a példány megszerzésére.

²³ MTA Könyvtára RMiR. II. 280. és Ráth II. 567. — Debrecen, Egyetemi Könyvtár 702.061 = a kollégiumi könyvtár átengedett dupluma — Debrecen, Református egyházkerületi Könyvtár RMK 382.

²⁴ München, Bayerische Staatsbibliothek 4^oPolem. 3347/14. — Stuttgart, Landesbibliothek Theol. 4° 5435a(3) — Amberg, Provinzialbibliothek Theol. gen. 1261(7).

²⁵ OSZK H. eccl. 1435. — Református Egyház 1978, 154.

²⁶ Vizsoly 1599 — RMNy 863.

²⁷ OSZK Plem. 1080.

²⁸ E bővítés nyilván már az 1605. évi átdolgozásból származik.

vány végéről most ismét napvilágot látott. Az *Absurda* c. gyűjteményt 1656-ban — ugyancsak Jénában — újra kiadták, amelyben a „Bellum,” szövege ismét megtalálható.²⁹ Bocatius verse azonban ez alkalommal már nem került átvételre.

Visszakanyarodva a kiindulásra, az RMNy 790. tétele az OSZK példánya alapján került bibliográfiai leírásra, ill. a címlapja reprodukcióra. A fentiek alapján javítani kell az ívjelek sorát, amely ezek szerint nem „A-K L²”, hanem helyesen „a-k l²”. Az eredeti bártfai kiadás címlapjának most közölt reprodukciója kell egyidejűleg, hogy kerüljön a 790. számú kép helyére. A lelőhelyek közül az OSZK törlendő, hiszen ott csak a németországi, második kiadást őrzik.

BORSA GEDEON

²⁹ OSZK Polem. 1081, 267—374.

BIBLIOGRÁFIA

A magyar könyv-, nyomda- és sajtótörténeti szakirodalom 1982-ben

Rövidítések

Acta hist. litt.	-- Acta Historiae Litterarum Hungaricarum
BÉ	-- Békési Élet
GK	-- Geodézia és Kartográfia
HK	-- Hadtörténeti Közlemények
It	-- Irodalomtörténet
ItK	-- Irodalomtörténeti Közlemények
Ktáros	-- A Könyvtáros
Kvt. Figy.	-- Könyvtári Figyelő
MG	-- Magyar Grafika
MKsz	-- Magyar Könyvszemle
MS	-- Magyar Sajtó
A Sárospataki	-- A Sárospataki Református Kollégium. Budapest 1981, A Református Zsinati Iroda Sajtóosztálya
Sárospataki Évk.	-- A sárospataki Rákóczi Gimnázium jubileumi évkönyve. (Szerkesztette Dobay Béla.) Sárospatak 1981, (Rákóczi Gimnázium)
Száz.	-- Századok
Typ.	-- Typográfia

Bibliográfiák, bibliográfiák története és elvi szempontjai, katalógusok

- Bessenyei György Tanárképző Főiskola Központi Könyvtára Hírlapok és folyóiratok katalógusa. Összeállította CSUTKAI Tamásné. Nyíregyháza 1979 [1981], Bessenyei György Tanárképző Főiskola. 174 l.
- BORSA Gedeon: Számítógépek alkalmazása a régi nyomtatványok feltárására. = Ktáros 1982. 4. sz. 227—230.
- A magyar irodalom és irodalomtudomány bibliográfiája 1978. Szerkesztette LICHTMANN Tamás. Budapest 1982, Országos Széchényi Könyvtár 478 l.
- A magyar könyv-, nyomda- és sajtótörténeti szakirodalom 1982-ben. Összeállította HELTAI János. = MKsz 1982. 385—392.
- Magyar Könyvészet 1921—1944. A Magyarországon nyomtatott könyvek szakosított jegyzéke. VII. Magyar irodalom. Szerkesztette KOMJÁTHY Miklósné. Budapest 1980, Országos Széchényi Könyvtár. 647 l.
- SÁRDI Margit, S.: Régi magyar nyomtatványok leningrádi könyvtárakban. = MKsz 1982. 356—361.
- A Szolnok megyei hírlapok és folyóiratok bibliográfiája. Kiegészítés. (1973—1979.) Összeállította RÉKÁSY Ildikó. (Szerk. SZURMAY Ernő.) (Kiad. a Verseggy Ferenc Megyei Könyvtár.) Szolnok 1981. 137 l.
- A Tevany Nyomda és Kiadóvállalat kiadványainak bibliográfiája. Összeállította RÉDEI Ildikó. [Budapest] [19]81, [Magyar Könyvkiadók és Könyvterjesztők Egyesülése] 68 l.
- Tolna megye sajtóbibliográfiája, 1873—1980. [Összeállította] FÜLÖP Attila. Szekszárd 1980, Tolna Megyei Könyvtár. 148 l.
- Papírtörténet**
- BOGDÁN István: Papírkészítőink mesterségszavai 16—19. század. Budapest 1979, (Papír- és Nyomdaipari Műszaki Egyesület). 38 lev.

- KALMÁR Péter: A kétezer éves papír. Budapest 1980, Gondolat. 128 l.
- KALMÁR Péter: Stein Aurél kara-khotoi papírleletei. Budapest 1980, Papír- és Nyomdaipari Műszaki Egyesület. 25 lev. 200 éves a Diósgyőri Papírgyár. = Papír-
ipar 1982. 3. sz. 82—83.
- Papíripari emlékeink. Szabadtéri gépkiállítás Dunaújvárosban [Szerk. KARCZAG Gábor, az anyagot V. GÉNUS Katalin állította össze.] Dunaújváros 1981, Papír- és Nyomdaipari Műszaki Egyesület. [8] l., [30] t.
- SCHLIEDER, Wolfgang: Papírtörténeti kutatások a lipcsei Német Országos Könyvtár Könyv- és Iratmúzeumában. Budapest é.n., Papír- és Nyomdaipari Műszaki Egyesület. 14 l.
- SCHLIEDER, Wolfgang: Régi papírmalmok rizsmányomatai. Budapest 1980, Papír- és Nyomdaipari Műszaki Egyesület. 18 lev.
- Cenzúratörténet**
- KÓKAY György: Melyik művéhez írta Bessenyei 1804-ben a cenzúráról szóló Jegyzését? = MKsz 1982. 67—69.
- TÓTH Ede: Mocsáry Lajos elveszettnek tartott röpirata „A kiegyenlítés”. = Száz. 1982. 760—792.
- CSAPODI Csaba: Cortesius „De laudibus Matthiae Corvini”-jának két kiadásáról. = MKsz 1982. 248—249.
- HAIMAN György: Vita Tótfalusi grúz betűről. = Valóság 1982. 6. sz. 102.
- NÉMETH S. Katalin: Egy elveszettnek hitt Sylvester-nyomatvány. = Acta hist. litt. Tomus XVIII. Szeged 1981. 11—20.
- HORVÁTH Iván: Padovában poétikát tanulni. = Acta Hist. litt. Tomus XVIII. Szeged 1981. 43—53.
- Sambucus, Joannes: Emblemata. Antverpiae 1564, Plantin, Christophor .240. l. Editio facsimile. (Gondozta VARJAS Béla.) A kísérő tanulmányt írta (Einleitung von) August BUCK. Budapest 1982, Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézete. 240+43 l.
- SOLTÉSZ Zoltánné: Johannes Oporinus bázei nyomdász magyar vonatkozású és eddig meghatározatlan nyomtatványai. = MKsz 1982. 314—328.
- VARGHA Balázs: The first complete Bible in Hungarian reprinted. = New Hungarian Quarterly 1982. 85. 134—144.
- VARGHA Balázs: Vizsolyban született. = Kortárs 1982. 1605—1620.
- VARJAS Béla: A magyar reneszánsz irodalom társadalmi gyökerei. Budapest 1982, Akadémiai Kiadó. 375 l.
- ZSIGMONDY Árpádné: Egy korai magyar perikopáskönyv datálása. = MKsz 1982. 352—356.

18. század

- SZELESTEI N. László: A magyarországi nyomdászattörténetírás kezdetei. = MKsz 1982. 19—39.

19.—20. század

- BORSÁNYI Éva: Élet- és munkakörülmények a századfordulón. = Typ. 1982. 6. sz. 14.
- BORSÁNYI Éva: A magyar munkásmozgalom és a szakmai szervezkedés úttörői. = Typ. 1982. 2. sz. 15.
- BORSÁNYI Éva: Nyomdászaink az első világháború alatt. = Typ. 1982. 15. 1.
- BORSÁNYI Éva: A nyomdászok árszabálymozgalmi. = Typ. 1982. 5. sz. 15.
- BORSÁNYI Éva: A nyomdászok munkaideje a dualizmus éveiben. = Typ. 1982. 11. sz. 15.
- BORSÁNYI Éva: Nyomdászunk kezdete. = Typ. 1982. 1. sz. 15.
- BORSÁNYI Éva: A nyomdászok művelődési törekvései a századfordulón. = Typ. 1982. 8. sz. 14.
- BORSÁNYI Éva: A pécsi és debreceni nyomdászszervezetek alakulása. = Typ. 1982. 3. sz. 15.

Nyomdatörténet

Több évszázadot átjogó művek

- IGLÓI János: A betű dicsérete. = Természet Világa 1982. 194—196.
- KUNTÁR Lajos: A nyomdászat és sajtó Kőszegen. = Vasi Szemle 1982. 279—290.
- LÖBLIN Judit: A hangjegyírás a kezdetektől a tipográfiáig. I-II. = MG 1982. 1. sz. 37—57., 2. sz. 65—76.
- TAKÁCS Béla: Nyomatott szövegű temetési címerek a debreceni Kollégium múzeumában. = MKsz 1982. 69—72.
- TAKÁCS Béla: A sárospataki nyomda. = A Sárospataki 300—319.
- VÁMOS Éva: Lássák, ismerjék a világnak minden népei... Magyarországi és magyar vonatkozású röpiratok, újságlapok 1485—1849. Budapest 1981, Magyar Helikon. 141 l.

15—16—17. század

- BORSA Gedeon: Elkészült az Olaszországban őrzött őnyomatványok központi katalógusa. = MKsz 1982. 81—85.

- BORSÁNYI Éva:** Politikai megmozdulások és árszabálymozgalmak a századfordulón. = Typ. 1982. 10. sz. 15.
- BORSÁNYI Éva:** A tanoncok a századforduló éveiben. = Typ. 1982. 9. sz. 15.
- BORSÁNYI Éva:** Törekvések a fővárosi és a vidéki mozgalom egységesítésére. = Typ. 1982. 4. sz. 15.
- D. F.:** Nyomdászok a századelő munkásmozgalmában. = Typ. 1982. 7. sz. 15.
- D. F.:** A százéves Kner nyomda. = Typ. 1982. 9. sz. 11—13.
- GAÁL Endre:** A Tevan-nyomda betűminta-könyve (1—3.) = BÉ 1982. 95—106., 240—252., 355—367.
- HAIMAN György:** Korstílus és a könyvművészet társadalmi felelőssége + Kner Imre 1927. évi röpirata. = BÉ 1982. 161—173.
- NAGY Zoltán:** A magyar betűöntés a 20. században. Budapest 1981, Miniatűr-könyv-gyűjtők klubja. 181 l.
- NYAKAS Miklós:** A debreceni nyomdászat küzdelme a századelőn. — Debreceni Szemle 1981. 2. sz. 30—44.
- PETŐCZ Károly:** Műhelykultúra és stílus. A szüszeszendős gyomai Kner nyomda könyvgyártásának történetéből. = Új Auróra 1982. 2. sz. 97—115.
- SAKÁCS Rudolfné:** A Dürer nyomda kialakulása. = Könyvtári Jegyzések 1982/3. 12—18 l.
- 100 éves a gyomai Kner Nyomda.** = Papíripar 1982. 4. sz. 119.
- TANDI Lajos:** Nyomdászdinasztia. = Typ. 1982. 10. sz. 9.
- ÚJLAKY Zoltán:** A Hajdú vármegyei nyomdák történetének néhány kérdése 1920—1944. = A Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Évkönyve VII. [Debrecen] 1980. 47—58.
- VÉGH Oszkár:** Terézvárosi nyomdák. = Budapest 1982. 9. sz. 39—41.
- HÚBERT Gabriella, H.:** A bártfai énekes-könyv kapcsolata Beythe és Bornemisza énekeskönyveivel. = ItK 1982. 186—187.
- KÖPECZI Béla:** Pázmány Imádságos Könyve mint udvarlás tárgya. = MKsz 1982. 1—8.
- PAVERCSIK Ilona:** Georg Steinhübel löcsei könyvkereskedő hagyatéki leltára. Adatok egy felvidéki város polgárságának könyvkultúrájához. = MKsz 1982. 254—266.

18. század

- FÜVES Ödön:** Dimitriosz Govdelasz Magyarországon. MKsz 1982. 266—268.
- KOVÁCS Sándor Iván:** Forgách Simon „Áfium” kiadása. = MKsz 1982. 9—18.
- TÓTH BÉLA:** A Debreceni Kollégium Tankönyvei a 18. században. = Studia Litteraria Tomus XX. Debrecen 1982. 59—81.

19. század

- KERÉNYI Ferenc:** Kazinczy Ferenc és Bajza József. (Az Emília Galotti kiadás-történetéről.) = It 1981. 787—792.
- KÓKAY György:** Bessenyei második akadémiai tárgyú röpirata. (Beszéd az országnak tárgyáról, 1802.) = MKsz 1982. 127—134.
- LENGYEL András:** Egy népművelő ponyvasorozat, a Magyar Mesemondó. (1866—1904.) = MKsz 1982. 40—50.
- SZABÓNÉ FEHÉR Erzsébet:** Sárospataki tanárok magyar nyelvű tankönyvei a kollégium alsó és középső szintje számára (1793—1848) = Sárospataki Évk. 176—178.
- SZILÁGYI Ferenc:** Csokonai nyomában. Budapest 1981, Akadémiai Kiadó. 743 l.

20. század

- BUDAI BALOGH Sándor:** Szabó Dezső Ludas Máttyás-füzetek (1934—1942) = ItK 1982. 209—228.
- CSAPLÁR Ferenc:** A Karavántól az Új művészek könyvéig. = MKsz 1982. 379—382.
- CSOBAI Lászlóné:** Román nyelvű planéta-cédulák. = BÉ 1982. 378—387.
- FÓNOD Zoltán:** Madách Kiadó. = Olvasó Nép 1982. 3. sz. 28—32.
- GALÁNTAI József:** Az első világháború alatti országgyűlési nyomtatványok forrásértékéről. = Ünnepi tanulmányok Sinkovics István 70. születésnapjára: 1980. augusztus 19. Szerkesztette Bertényi Iván. Budapest 1980, Eötvös Loránd Tudományegyetem. 89—97.

Kiadástörténet

Több évszázadot átjogó művek

- PAPP János:** A Kner-könyvkiadás történetéből. Az alapítástól a beérkezésig. (1882—1907) = BÉ 1982. 2. sz. 174—179.
- TISZA István:** Magyar nyelvű szakkönyvek a repülésről 1920-ig. = A Közlekedési Múzeum Évkönyve V. 1979—1980. Budapest 1981, Közlekedési Dokumentációs Vállalat. 379—395.

16—17. század

- HELTAI János:** Egy művelődéspártoló polgári kör a XVII. század elején. = MKsz 1982. 113—126.

- GUSZEV, Jurij: A magyar irodalom a Szovjetunióban a hetvenes években. Ford. GRÁNICZ István. = Nagyvilág 1982. 112—113.
- MEZEY László Miklós: A szlovákiai magyar irodalom első jelentkezése a budapesti könyvnapon, 1934. = Olvasó Nép 1982. 3. sz. 109—113.
- MOLNÁR Magda—SZÁNTÓ Tibor: A Helikon Kiadó műhelyében. = Kortárs 1982. 967—971.
- NÉMETH S. Katalin: Szántó Tibor hetven-éves. = Kortárs 1982. 619.
- SZANKI T. Csaba: A magyar szépirodalom a szovjet könyvkiadásban. = Társadalmi Szemle 1982. 4. sz. 87—96.
- VARGA SÁNDOR: „Az ismert baloldali könyvkiadó” Faust Imre (1897—1963) = It 1982. 596—629.
- VOIT Krisztina: Molnár Ferenc és a Franklín Társulat. = MKsz 1982. 220—229.

Sajtótörténet

Általános és elvi kérdések

- FRIED István—POÓR János: Nemzetközi sajtótörténeti konferencia és a periodikakutatások néhány időszzerű kérdése. = MKsz 1982. 278—282.
- MÁTÉ Károly: „Nálunk is szükség van a sajtó tudományos vizsgálatára.” [Riporter] MÓRA László. = Ktáros 1982. 459—463.
- Mérlegen a tudományos folyóiratkiadás = Magyar Tudomány 1982. 889—893.
- TÓTH Jánosné: Egy megyei napilap feltárásának tapasztalatai. A Veszprémi Napló mutatója. 1945—1979. = Kvt. Figy. 1981. 6. sz. 439—445.

Több évszázadot átfogó művek

- Debreceni főiskolai lapok: 1896—1914. Repertórium. [Összeáll. BERÉNYINÉ VARGA Ibolya.] Debrecen 1981, Kossuth Lajos Tudományegyetem Könyvtára. 138 l.
- JÁRAI Rudolf: A riportfoto kialakulása. I-III. = Foto 1982. 420—423, 462—465, 512—515.
- Magyar irodalmi folyóiratok. Napló — Panoráma. Összeáll. LAKATOS Éva. = A Petőfi Irodalmi Múzeum bibliográfiai füzetek 17—19. kötet. Budapest 1981. 1471—1796. l.
- Az Orvosi Hetilap 125. évfordulójára. = Orvosi Hetilap 1982. 1. sz. 3—4.
- RITTER P. Tibor: A németnyelvű sajtó 250 éve Magyarországon. = MS 1982. 28—29.
- SZILÁGYI Gábor: Százéves a rendszeresen megjelenő magyar fényképeszeti szak-sajtó. I-IV. = Foto 1982. 28—29., 74—75., 126—127., 174—175.

18. század

- FRIED István: Jegyzetek a Magyar Hírmondó-szövegvalogatás megjelenésére. = MKsz 1982. 77—81.

19. század

- BATÁRI Gyula: Egy ipari jellegű folyóirat a XIX. század negyvenes éveiben. = Technikatörténeti Szemle 1980—81. 231—235.
- BATÁRI Gyula: Egy reformkori műszaki folyóirat, a Műpar. = MKsz 1982. 160—163.
- BATÁRI Gyula: Az első gyógyászati szakfolyóiratok Magyarországon. I. = MKsz 1982. 72—75.
- BUZINKAY Géza: A magyar közművelődési lapok „élet- és jellemrajzai”, 1867—1890. Rovatelemzési kísérlet. = MKsz 1982. 198—219.
- FRIED István: Szerb népdalfeldolgozások az Aurórában. = Ethnographia 1982. 1. sz. 83—88.
- GERGELY András—VELIKY János: Der Weg der ungarischen Presse in der Politik nach 1867. = Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae 1981. 1—2. sz. 163—187.
- JUSZKA Emese: A „Magyar Gazda”, a Magyar Gazdasági Egyesület lapja a reformkorban (1841—1848). = Mezőgazdasági és Élelmiszeripari Könyvtárosok Tájékoztatója 1981. 4. sz. 16—26.
- KÓKAY György: A fővárosi újságírás kibontakozása. = MS 1982. 2. sz. 21—23.
- KÓKAY György: Kossuth és a Pesti Hírlap. = MS 1982. 12. sz. 25—27.
- KÓKAY György: Politikai sajtónk kibontakozása a reformkorban. = MS 1982. 5. sz. 19—22.
- MADÁCSY Piroska: Lamartine a XIX. századi magyar folyóiratokban. = Filológiai Közönlöny 1982. 1. sz. 132—139.
- Levelek Kiss József temesvári korszakához. [Közread. és bev.] SCHEIBER Sándor. = ItK 1981. 333—334.
- SZECSKÓ Károly: A „Gutenberg” az első munkás szaklap Magyarországon. (1865—1867). = MKsz 1982. 163—169.
- VÉGH Oszkár: Száz év a szakszervezeti sajtó történetéből. = Szakszervezeti Szemle 1982. 6. sz. 70—77.

20. század

- ANDRÁSI Gábor: „Magasan repülő földhőköztött szegények.” Egy ismeretlen Ma-szám 1925-ből. = It 1982. 394—403.
- ARATÓ Antal: Faluszája. Revolver-újság Jászapátin a századforduló idejéből. = Jászkunság 1981. 1. sz. 43—44.

- BÁLINT György:** A toronyőr visszapillant. Cikkek, tanulmányok, kritikák. I—II. Budapest 1981, Magyarétó.
- BATÁRY Gyula:** A romániai magyar orvosi és egészségügyi szakajtó 1944-től napjainkig. = Az Orvosi Könyvtáros 1982. 2. sz. 112—117.
- BECK Zoltán:** Egy betiltott folyóirat Békés megyei vonatkozásai. = Új Auróra 1982. 2. sz. 35—39.
- BERTHA Zoltán:** Az első Forrás nemzedék prózája. = Alföld 1982. 7. sz. 53—62.
- BOLDIZSÁR Iván:** Illyés Gyula Magyar Csillaga. = Kortárs 1982. 1721—1723.
- CSÁK Zsófia:** A szombathelyi „Testvériség” című lap történetéből. 1—2. = Vasi Szemle 1982. 57—68., 401—411.
- DÁVID Gyula:** „... a magyarság bennünk nem jó és balsors függvénye. Egyetlen állapot.” Jegyzetek Tamási Aron két világháború közötti publicisztikájához. = Tiszatáj 1982. 3. sz. 30—37.
- DOBAY Béla:** A Sárospataki Krónika margójára. = Sárospataki Évk. 116—118.
- Dutka Ákos és a holtapostok levelezéséből.** [Közread. és bev.] MARTH Hildegard. = It 1982. 386—393.
- ERÉNYI Tibor:** Politika — hírközlés — agitáció. Magyarországi munkássajtó a 20. sz. első éveiben. (1900—1905) = Száz. 1982. 2. sz. 199—246.
- FÁBIÁN Tibor:** 75 éves a Fogorvosi Szemle. = Fogorvosi Szemle 1982. 1. sz. 1—3.
- FÜZI László:** A minőség jegyében. A Tanú kialakulása és programja. = Forrás 1982. 9. sz. 50—58.
- GREZSA Ferenc:** A Tanútól az „Új Tanú”-ig. = Forrás 1982. 9. sz. 77—79.
- A Huszadik Század körének történetfelfogása.** Válogatta, sajtó alá rendezte és a bevezető tanulmányt írta PÓK Attila. [Budapest] 1982, Gondolat. 433 l.
- KIRÁLYFÖLDI Erika:** Az Urania Magyar Tudományos Egyesület és az Urania című (1900—1925) ismeretterjesztő folyóirat működésének és történetének ismertetése. = Technikatörténeti Szemle 1980—81. 237—243.
- A Kiskunság és a Forrás repertórium** 1955—1978. [Összeáll. LISZTES László HELTAINÉ HEGEDÜS Júlia anyaggyűjtésének felhasználásával] [Közl. a Katona József Megyei Könyvtár.] Kecskemét 1980. 626 l.
- KODÁLY Zoltán és művei a Vigiliában.** (Bibliográfia 1935—1981.) Összeállította DÉKÁNY Endre. = Vigilia 1982. 701—706.
- KONTRA Miklós:** Amerikai magyar újságok nyelve a sztenderd magyarral összevetve. = Magyar Nyelv 1982. 1. sz. 76.
- KÓMŰVES Imre:** A magyar sajtó mártírjai. Budapest 1981. 111 l.
- LÉVAI Béla:** A Magyar Újság és az Új Szó krónikája. = MS 1982. 7. sz. 20—21.
- LIPKOVICS Károly:** A Béke és Szocializmus. (A folyóirat munkájának tapasztalatairól.) = Pártélet 1982. 6. sz. 39—43.
- MAGYARI BECK Anna:** „Gyermeknevelés”. Egy reformpedagógiai lap — szülőknek. = Óvodai Nevelés 1982. 6. sz. 205—207.
- MARKOVITS Györgyi:** A népfrontgondolat az amerikai magyar emigráció sajtójában. (1919—1945) = MKsz 1982. 51—59.
- MÁTÉ György:** Írott és íratlan életmű. Rózsa Ferenc és az antifaszista sajtómunka. = MS 1981. 11. sz. 3—8.
- MONOSTORI Imre:** „Nem volt, aki helyettem megcsinálja.” A Tanú születése és első visszhangja. = Forrás 1982. 9. sz. 64—76.
- NAGY Sz. Péter:** A Nyugat „második nemzedéke”? = It 1982. 108—122.
- ODORICS Ferenc:** Erkölcs és utópia. A Tanú ötvenedik évfordulójára. = Napjaink 1982. 8. sz. 34—35.
- PAPNÉ BELÁNYI Zsuzsanna:** A „Szocializmus” c. szociáldemokrata elméleti folyóirat megjelenése, programja. = Acta Marxistica Leninistica. Tudományos Szocializmus Tanulmányok 1980. 117—140.
- PÁSZTOR József, M.:** Egy József Attila-bírálat utólete. A Társadalmi Szemle 1933-as József Attila-kritikájának visszhangja. = It 1981. 1033—1038.
- SIPOS Lajos:** Illyés és a Nyugat. = Napjaink 1982. 10. sz. 9—10.
- SZALAI Pál:** A Századunk és a Szép Szó szerepe a magyar társadalomtudomány fejlődésében. = Valóság 1982. 12. sz. 34—60.
- SZÁLLÁSI Árpád:** A Nyugat „gyógyszereszei”. = Orvosi Hetilap 1982. 4. sz. 229—232.
- SZÁLLÁSI Árpád:** Rekviem a „Gyógyászat”-ért, Schachter Miksa szerkesztése ürügyén. = Orvosi Hetilap 1980. 50. sz. 3073—3076.
- Szocializmus. Szociáldemokrata folyóirat.** 1906—1918. Repertórium. [Összeállította PÁLMAI Magda.] Kiadja az MSZMP Párttörténeti Intézete és a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár. Budapest 1981. 152 l.
- TASI József:** Az 1928-as Ady-röpirat. Adalékok a népi írók mozgalmának történetéhez. = MKsz 1982. 230—247.
- TIMÁR Ede:** Az illegális Szabad Nép. = MS 1982. 2. sz. 1—4.
- TIMÁR Ede:** Sallai és Fürst. = MS 1982. 8. sz. 12—15.
- TÓTH Béla:** Ady és Debrecen. (1896—1899) A Debreceni Akadémiai Bizottság kiadása. [Debrecen] 1979. 91 l., 8 t.

Új Hang repertórium (1952—1956) [Összeállította és szerkesztette ULVECZKY Józsefné és LASKAI Irén, a bevezető tanulmányt írta TAMÁS Attila]. Debrecen 1980 [1981], Megyei Könyvtár. 170 l.

VARGA József: A Nyugat első Ady-száma. = ItK 1981. 581—594.

VÁSÁRHELYI Miklós: Az Est-lapok. = Jelkép 1982. 4. sz. 95—109.

VEKERDI László: Tanú, nemzedék, szerep és ember. = Forrás 1982. 9. sz. 58—63.

Veres Péter és olvasótársai — levél a Nyugathoz. = Kritika 1982. 5. sz. 5. l.

Bibliofília, könyvművészet

BORS Jenő: id. Wesselényi Miklós imádságos könyvecskéje 1759-ből. = Mikrobibliofilok 1982. 48. sz. 1—3.

BORS Jenő: A lőcsei Bréver Nyomda kis-könyvének ismertetése. = Mikrobibliofilok 1982. 46. sz. 1—2.

FEKETE Csaba: Melyik Tolnai könyve? (Herepei egyik következtetésének helyesbítése és Tolnai Dáli nevének írása.) = MKsz 1982. 151—157.

HAIMAN György: Kazinczy és a könyvművészet. = ItK 1982. 56—59.

JANKA Gyula: Medalionok. = Mikrobibliofilok 1982. 47. sz. 4—6.

Koós Judit: A bibliofil Rádayak. = Confessio 1982. 2. sz. 56—68.

PAVERCSIK Ilona: A XVII—XVIII. századi könyvművészet műhelyéből. A lőcsei Brewer-nyomda (1625—1739) = MG 1982. 3. sz. 59—67.

SZÁNTÓ Tibor: Graves, Devicséri és a nyomtatott könyv. = Nagyvilág 1982. 1224—1226.

Szépséghez vezérlő kalauz. Vallomások a könyvről és a művészetekről. (Szerkesztette FÜLEKI Mihály.) Budapest 1982, Zrínyi. 117 l.

SZILÁGYI Ferenc: Csokonai ismeretlen könyvajánlása Teleki Sámuelhez. = MKsz 1982. 158—160.

Könyvillusztráció, könyvkötészet

HAIMAN György: Kazinczy Poéta berke szövegének, valamint Kazinczy kezdeményezésére készült rézmetszetek hasonmásával. Budapest (Zrínyi Nyomda), 1981. 207 l., 25 t.

SZELESTEI N. László: Töredékek a pécsi Püspöki Könyvtár formuláriumának kötéséből. = MKsz 1982. 93—99.

LENGYEL András: Buday György és Kós Károly. Az Erdélyi Szépművészeti Céh történetéhez. = Tiszatáj 1982. 4. sz. 105—116., 1 t.

VAYERNÉ ZIBOLEN Ágnes: Gritner J. magyarországi munkásságának körvonalai. = Ars Hungarica 1981. 225—231.

Térképészet

ifj. BARTHA Lajos: Egy régi nagyszombati térképről. = Geodézia és Kartográfia 1982. 202—206.

BOD Emil: A magyar asztrogeodézia rövid története 1730-tól napjainkig. I—II. = Geodézia és Kartográfia 1982. 283—289., 368—375.

CSENDES László: 1782-ben vette kezdetét Magyarország részletes katonai felmérése. = HK 1982. 93—123.

CSENDES László: Felsőszopori Tóth Ágoston Rafael honvédezzredes, térképírási útőrője. = HK 1982. 597—611.

CSENDES László: Lipszky János huszártiszt életútja és térképei. = HK 1982. 464—481.

STEGENA Lajos: Térképtörténet. [Egyetemi tankönyv.] 2. kiad. Budapest 1981, Tankönyvkiadó. 199 l. [7] t.

VAJDA Pál: Térképtörténeti tanácskozás az Országos Hadtörténeti Múzeumban, 1979. november 8—9. = Technikatörténeti Szemle 1980—81. 313—319.

Könyvtártörténet

Több évszázadot átfogó művek

DÓKA Klára: A könyvtörténet levéltári forrásaiból. Könyvjegyzékek Budapest Főváros Levéltárában. = MKsz 1982. 141—150.

HÉBERGER Károly: A könyvtár a 200 éves Múzeum szolgálatában. = Természet Világa 1982. 4. sz. 182—184.

HORVÁTH József: A Gothard Jenő alapította herényi asztrofizikai obszervatórium könyvtárának története. = Vasi Szemle 1981. 604—612.

LÁSZLÓFFY Waldemár: A vízügyi könyvtár egykor és ma. = Hidrológiai és Vízügyi Tájékoztató 1982. ápr. 6—7.

Magángyűjtemények Nyugat-Magyarországon 1555—1721. Könyvjegyzékek bibliográfiája. (Összeállította a József Attila Tudományegyetem ... diák-munkaközössége. Szerkesztette MONOK István.) Szeged 1982. XVIII, 161 l. (Könyvtártörténeti füzetek II)

Magángyűjtemények Magyarországon 1551—1721. Könyvjegyzékek bibliográfiája. (Összeállította a József Attila Tudományegyetem ... diák-munkaközössége. Szerkesztette MONOK István.) Szeged 1981. XXIX, 219 l. (Könyvtártörténeti füzetek I)

MEZEY László Miklós: A főváros helytörténeti könyvtára. = Honismeret 1982. 1. sz. 20—21.

OJTOZI Eszter: A Máriapócsi Baziliták cirillbetűs könyvei. Debrecen 1982, Kosuth Lajos Tudományegyetem Könyvtára. 137 l., 44 t.

SENTIMREI Mihály: A kollégium tudományos gyűjteményei. = A Sárospataki 275—299.

TAKÁCS Béla: A Debreceni Kollégium történeti arcképcsarnoka. = Confessio 1982. 1. sz. 74—79.

15. század

Bibliotheca Corviniana. (A kötetet összeállította, a tanulmányt és a jegyzeteket írta CSAPODI Csaba, CSAPODINÉ GÁRDONYI Klára.) 3. bőv. kiad. Budapest 1981, Magyar Helikon. 328 l., CXIV t.

Bibliotheca Corviniana. Biblioteka króla Macieja Korwina. (Text i przypisy Csaba CSAPODI, Klára CSAPODI-GÁRDONYI.) (Wrocław) Ossolineum. Budapest 1981, Magyar Helikon. 328 l. CXIV. t.

CSAPODI Csaba—CSAPODI-GÁRDONYI Klára: Bibliotheca Corviniana. The Library of King Matthias Corvinus of Hungary. (Budapest 1981), Corvina Kiadó—Magyar Helikon. 334 l., CXIV t.

KOROMPAY János: Bibliotheca Corviniana. = Muzsák 1981. 2. sz. 42—43.

17—18. század

BITSKEY István: Janzenizmus és ortodoxia. (Az egri püspöki könyvtár olasz anyaga a felvilágosodás korában.) = MKsz 1982. 60—67.

HORVÁTH Mária: Egy növényjegyzék hátteréből. Adalékok a németújvári (güssing-i) könyvtár alapításának körülményeihez. Magyar Nyelv 1982. 2. sz. 191—203.

TÓTH András: Első állami könyvtári szabályzatunk (1779). = Ktáros 1982. 2. sz. 104—106.

19. század

BUGYI Balázs: Stessel Lajos (1794—1888) és a magyar orvosi könyvtárügy a reformkorban. = MKsz 1982. 371—373.

HARASZTI Erika Ágnes: Széchenyi István könyvei. (Kiállítási katalógus a Széchenyi emléknepok alkalmából Nagycenken bemutatott könyvekről.) (Győr 1980, Kisfaludy Károly Megyei Könyvtár.) 73 l.

JÓNÁS Károly: Az Országgyűlési Könyvtár költözése az Országházba. = Ktáros 1982. 618—619.

JÓNÁS Károly: Az Országgyűlési Könyvtár megalapítása és első könyvtárnoka. = Ktáros 1982. 39—41.

RÉTFALVI Gábor: Egy megye népiskolai könyvtárainak állománya a dualizmus első korszakában. = Ktáros 1982. 423—427.

20. század

BEÖTHYNE KOZOCSA Ildikó: Egyházi könyvtárak állományvédelme Magyarországon. = MKsz 1982. 135—140. + 10 t.

BICSKEI Gáborné: Nagy egyéniségek a társadalomtudományok területén: Szabó Ervin a művelődéspolitikus. = Magyar-tanítás 1982. 1. sz. 6—10.

A British Library tíz évéről. (Irodalmi szemle.) (Összeáll.) ZIRCZ Péter. = Kvt. Figy. 1982. 282—285.

EGYHÁZY Tiborné—KOVÁTS Zoltán—DÖMÖTÖR Lajosné: A Veszprémi Vegyipari Egyetem Központi Könyvtára szolgáltatásainak tízéves fejlődése. = Kvt. Figy. 1981. 432—438.

FEJES Erzsébet: Könyvtárak a Horthy-korszakban és a Közművelődés c. folyóirat. = MKsz 1982. 343—351.

FELKAI László: Vita a könyvtárügyről egy század eleji kongresszuson. = Ktáros 1982. 748—750.

HARASZTHY Gyula: Az Ómagyar Mária-siralom hazatérése. = Ktáros 1982. 546—547.

HAVASI Zoltán: A Könyv Világkongresszusa — 1982. = MKsz 1982. 76—77.

KAPOSVÁRI Gyula: „Térképet kerestem, könyvtárat találtam.” Emlékek a „hőskorból”. = Ktáros 1982. 392—398.

KILLÁN István: Adatok Berettyóújfalu közoktatási-, könyvtár- és sajtótörténetéhez. = Berettyóújfalu története. (Szerk. Varga Gyula.) Berettyóújfalu 1981, Berettyóújfalu Városi Tanács. 339—378.

KLINDA Mária: Gróf Károlyi István fői könyvtárának kéziratos katalógusa. = Könyvtári Híradó 1982. 4. sz. 3—4.

Könyvtári jubileum Hódmezővásárhelyen. = Honismeret 1982. 5. sz. 13.

KÖSZEGFALVI Ferenc: Hódmezővásárhelyi közkönyvtárának története 1880—1944. = Ktáros 1982. 291—296.

Külföldön élő magyar származású könyvtárosok és hazai könyvtárosok találkozója Budapest 1980. VIII. 11—15. = Ktári Figy. 1981. Különszám. 1—123

MAKAI TÓTH Mária: Bemutatjuk a miskolci Lévay József Könyvtárat. = Ktáros 1982. 419—422.

MOHOR Jenő: Bemutatjuk a Magyar Képzőművészeti Főiskola könyvtárát. = Ktáros 1982. 282—285.

- MÓRA László:** Az első országos könyvtáros tanfolyamok. = Ktáros 1982. 679—683.
- RETTICH Béla:** Egy nagyvállalati könyvtárhálózat munkaerőhelyzetének tíz éve. = Ktáros 1982. 594—595.
- SIMAY Norbert:** Bemutatjuk a Közlekedési Múzeum könyvtárát. = Ktáros 1982. 606—610.
- SIPOS Csaba:** „Kultúrpalotát Kaposvárnak.” Egy meg nem valósult terv a somogyi megyeszékhely múltjából. = Ktáros 1982. 161—163.
- SOMLYÓI TÓTH Tibor:** Kossuth könyvtárának sorsa. = MKsz 1982. 373—379.
- TAPOLCAINÉ SÁRAY SZABÓ Éva:** Értékeink. A Megyei Könyvtár muzeális gyűjteményéről. = Komárom Megyei Könyvtáros 1981. 2. sz. 30—35.
- VITA Zsigmond:** A nagyenyedi Bethlen Kollégium könyvtárosa (Riporter:) KÉKI Béla. = Ktáros 1982. 328—332.

Könyvtárosok, bibliográfusok

- JÓNÁS Károly:** Paeka Károly 1882—1970. = Ktáros 1982. 677—678.
- KÓKAY György:** Dezsényi Béla emlékezete. = MKsz 1982. 277. 1.

- MÓRA László:** Ladányi Antal 1901—1978. = Ktáros 1982. 236—239.
- VÉRTESY Miklós:** Szily Kálmán 1838—1924. = Ktáros 1982. 164—166.

Olvasástörténet

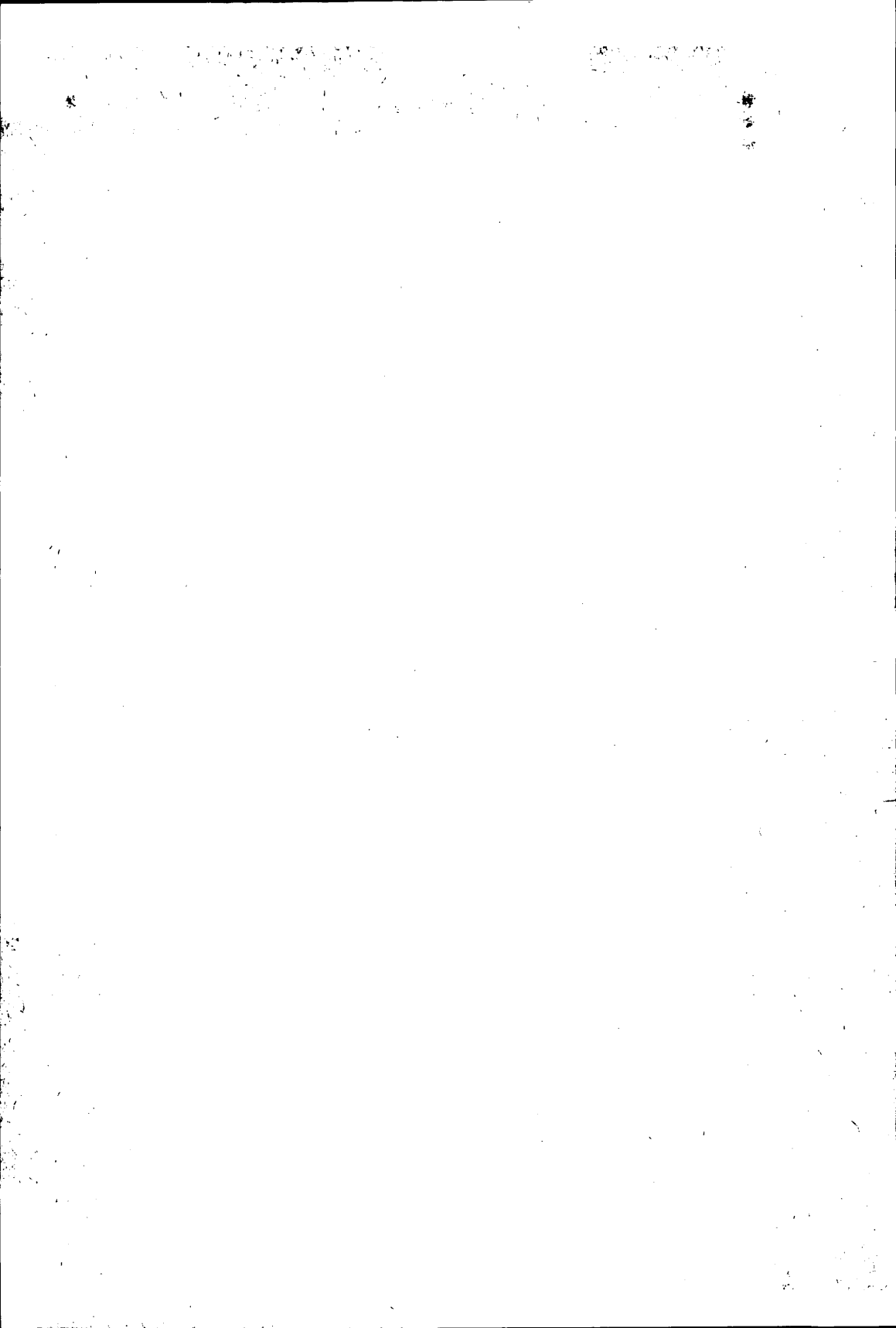
- FÜLÖP Géza:** A köznemesség műveltségének olvasmányháttere a felvilágosodás idején és a reformkorban. = A Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve VII. Salgótarján 1981. 103—111.
- GELLÉR Ferencné:** Hajdú megyei könyvtárak és olvasókörök a két világháború között. = A Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Évkönyve VII, [Debrecen] 1980. 59—71.
- KAMARÁS István:** Fél évtized félszáz regény olvasástörténetéből. = Kvt. Figy. 1982. 270—274.
- KATONA Sándor:** A bogárzói olvasókör elnökének választottak. = Olvasó Nép 1982. 3. sz. 39—44.
- LAURITZ Miklósné:** A Verseggy Könyvtár gyermekkönyvtárának hatóköre. A gyermekolvasók könyvtárhasználati szokásai 1967—1976. Szolnok 1981, Verseggy Megyei Könyvtár. 52 l., 1 t.

HELTAI JÁNOS

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója

Műszaki szerkesztő: Sándor István

A kézirat nyomdába érkezett: 1983. IV. 20. — Terjedelem: 9.10 (A/5) iv
83 11999 Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

TARTALOM

<i>Haiman György—Ballér Piroska: „Megegyeztetvén a három kollégiumokat...”</i> Tótfalusi egyik közművelődési akciójáról II.	321
<i>Rejtő István: Mikszáth Kálmán és a Magyar Hírlap</i>	332
<i>Lázs Sándor: Kódexkiadásunk százados kérdései a Cornides-kódex modern kiadásának ürügyén</i>	345

K Ö Z L E M É N Y E K

<i>Csapodiné Gárdonyi Klára: Adalékok kódexeink címereihez</i>	366
<i>Kükedi József: A Vizsolyi Biblia — nyomdai kézirattdredékei tükrében</i>	370
<i>Kókay György: Bessenyei utolsó kéziratának sorsa</i>	382
<i>Kürthy András: A 175 éves Ricordi zeneműkiadó történetéből</i>	384
<i>Váradi Sternberg János: Jászi Oszkár levelezése Rubakin Nyikolajjal</i>	393

M A G Y A R K Ö N Y V E S H Á Z

<i>Király László: Két Bocatius-mű a genfi Egyetemi Könyvtárban</i>	397
<i>Borsa Gedeon: Bibliográfiai adatok a korai magyar nyelvű perikópás-könyvekhez</i> ...	404
<i>Borsa Gedeon: Albert Grawer munkája két kiadásának története</i>	409

B I B L I O G R Á F I A

A magyar könyv-, nyomda- és sajtótörténeti szakirodalom 1982-ben Összeáll. <i>Heltai János</i>	415
--	-----

SOMMAIRE

<i>Haiman, György</i> — <i>Ballér, Pirooska</i> : „En unifiant les trois collègues . . .” Sur une action d’instruction publique de Tótfalusi. II.	321
<i>Rejtő, István</i> : Kálmán Mikszáth et le revue Magyar Hírlap.	332
<i>Lázs, Sándor</i> : Les problèmes séculaires de notre publication de codex, sous le pré-texte de l’édition moderne du Codex Cornides.	345

CONTRIBUTIONS HISTORIQUES

<i>Mme Csapodi-Gárdonyi, Klára</i> : Contributions aux armoiries de nos codex.	366
<i>Kükedi, József</i> : La Bible de Vizsoly — reflétée par les fragments de manuscrits de l’imprimerie	370
<i>Kókay, György</i> : Le sort des derniers manuscrits de Bessenyei.	382
<i>Kürthy, András</i> : De l’histoire de la maison d’édition musicale Ricordi, à l’occasion de son 175 ^e anniversaire	384
<i>Váradi Sternberg, János</i> : La correspondance d’Oszkár Jászi avec Nikolai Roubakine	393

ANCIENS LIVRES HONGROIS

<i>Király, László</i> : Deux ouvrages de Bocatius dans la bibliothèque de l’Université de Genève	387
<i>Borsa, Gedeon</i> : Des données bibliographiques aux livres de péricopes précoces en langue hongroise.	404
<i>Borsa, Gedeon</i> : L’histoire des deux éditions de l’ouvrage d’Albert Grawer.	409

BIBLIOGRAPHIE

La littérature spéciale hongroise de l’histoire du livre, de l’imprimerie et de la presse en 1982. Rédigée par <i>János Heltai</i>	415
--	-----